

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 5. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Forside: Hellig Kvinde.

Akvarel af A.P. Madsen 1885.

Eftertryk ikke tilladt uden kildeangivelse.

Burgundia tryk, Rønne, 1991.

ISBN 87-87042-26-6

ISSN 0084-7976

Udarbejdet med støtte fra:

Ministeriet for Kulturelle Anliggender

Bornholms Amtskommune

samt mange store og små private virksomheder
her på Bornholm.

Forord

Redaktionen af Bornholmske Samlinger har hermed fornøjelsen at udsende det årlige bind af Samlingerne – III. række bind 5 – til medlemmerne af Bornholms historiske Samfund.

Bindet indeholder artikler, der især er samlet omkring emner som Bornholms betydning for udforskningen af nordisk arkæologi, Sømarkens historie, en bondedagbog, erindringer fra Allinge, samt moderne historie på Bornholm.

Henriette Lyngstrøm viser i sin artikel, hvordan amtmand Vedel gennem sine arkæologiske undersøgelser på Bornholm var medvirkende til at få løst problemet med at få fastlagt tidspunktet for overgangen mellem bronzealder og jernalder. Dermed fik Vedel etableret rammerne for den moderne jernalderforskning. Samme emne tager Kirsten-Elizabeth Høgsbro op i sin artikel om Victor Hermansens studier af Danmarks mest berømte arkæolog Chr. Jürgensen Thomsen. Af artiklen fremgår det, at Thomsens treperiodedeling af oldtiden blev endelig udformet, efter at han i 1817 havde set nogle jernalderfund fra Urnekullen ved Hasle. På baggrund af disse bornholmske fund faldt de sidste brikker på plads for Thomsen, og han fremlagde som den første i verden ideen om, at oldtiden kan deles i stenalder – bronzealder – jernalder. I artiklen om det historiske kulturlandskab i Sømarken belyser Karsten Klindt-Jensen samspillet mellem mennesket og naturen i området fra omkring 1500 til i dag. Bebyggelsesmønstret og de enkelte bebyggelser følges op gennem tiden fra udmark over nykolonisering til nutidens marginalisering af

landbrugsjorden. I de næste 2 bidrag går vi til Nordlandet, hvor Morten Pedersens dagbog fortæller om en Klemensker-bondes daglige gøremål og livet i sognet omkring 1800. Dagbogen er nu, takket være Werner Westh-Jensen, gjort mere tilgængelig for en bred læserskare. Hvordan Allinge i forrige århundrede så ud, bliver beskrevet af en ung student, der i sommeren 1865 er kommet tilbage for at tilbringe ferien i en stor købmandsbutik midt i byen. Bindets sidste artikel tager os til dette århundrede, hvor den tidligere stads- og havneingeniør Filholm beretter om Rønne havns spændende historie fra dengang, 66-selskabet ikke mente, at Østersøen var til færger, og til Rønnes stærkt trafikerede havn i dag. De sædvanlige meddelelser fra Lokalarkivet og oversigten over litteratur om Bornholm, som i det forløbne år er indgået i Bornholms Centralbibliotek, må desværre udgå på grund af bibliotekets nyopstilling af bøgerne i dette efterår. De bringes i næste ordinære bind af samlingerne.

Til sidst skal der her i forordet rettes en varm og hjertelig tak til alle bidragsyderne, fordi de så beredvilligt og uden vederlag har givet en bredere kreds af historisk interesse-rede mulighed for at stifte bekendtskab med deres studier i Bornholms historie.

En særlig tak til Ministeriet for kulturelle Anliggender, Bornholms Amtskommune og de mange store og små private virksomheder her på Bornholm, som gennem deres økonomiske støtte har gjort det muligt at udsende det foreliggende bind.

Rønne, den 4. december 1991.

Per Thule Hansen
red. af Bornholmske Samlinger

Indhold

Redaktøren

Forord 5

Henriette Lyngstrøm

Amtmand Emil Vedel

og etableringen af Nordens jernalderkronologi 9

Kirsten-Elizabeth Høgsbro

Bemærkninger i forbindelse med

Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse 23

Karsten Klindt-Jensen

Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken

fra ca. 1500 til i dag 55

Werner Westh-Jensen

Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800 85

Julius Paludan

Allinge i sommeren 1865 139

Palle Filholm

Om Rønne havn 161

Olaf Hansen

Bornholms historiske Samfund 179

Forfatternes adresser 182

Indmeldelser 183

Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalderkronologi

Af Henriette Lyngstrøm

Begyndelsen

Historien om udforskningen af den nordiske jernalderkronologi tager for alvor sin begyndelse en bidende kold martsdag i året 1866.

Den lille postjagt »Ørnen« sætter over fra Ystad til Rønne. Der er ikke mange ombord. Skipper er jovial og talende. Han kender de enkelte passagerer. Kun en høj, mager mand holder sig fåmælt for sig selv.

Det er Emil Vedel, 41 år, forhenværende departementschef i ministeriet for Slesvig. Danmarks fornemmeste kender af den slesvigske jura og en glødende skandinav. Nyudnævnt amtmand på Bornholm.

Med afståelsen af Slesvig i 1864 havde Vedel, som så mange andre, mistet sin levevej, sin indtægt og sine ellers så lovende fremtidsudsigter. Tilmed havde han haft vanskeligt ved at komme i embede igen. For selv Kongen, Christian IX, nærede mistillid til de tidligere slesvigske embedsmænd.

Da amtmandstillingen på Bornholm blev ledig i december 1865, havde Vedel først ikke lyst til at komme over til den ensomme ø i Østersøen. Dampskibet sejlede dengang kun i sommerhalvåret, og den lille postjagt var ofte forhindret af is eller dårligt vejr. Men de stærkt forbedrede indtægtsmuligheder virkede alligevel fristende.

Den 5. februar 1866 udnævntes han, i marts tiltrådte han, og i maj hentede han sin kone, Emilie, og deres fire børn til Rønne.

Emil Vedel og arkæologien

På Bornholm ventede der Vedel en speget sag. Kongen havde givet 20.000 tdr. udmark fri, og den skulle nu fordeles mellem gårdmænd og husmænd. Da Vedel tiltrådte, var forhandlingerne trukket i langdrag, og

de forskellige interesser stod stejlt overfor hinanden i de enkelte sogne.

Men Vedel løste opgaven forbavsende hurtigt og effektivt — og skaffede sig samtidig et rygte som en smidig og sympatisk forhandler.

Denne overmåde vellykkede begyndelse gav ikke alene Vedel en kolossal velvilje blandt de lokale bornholmere, men først og fremmest gav den Vedel et personligt overskud, han ikke havde haft siden de triste dage i 1864.

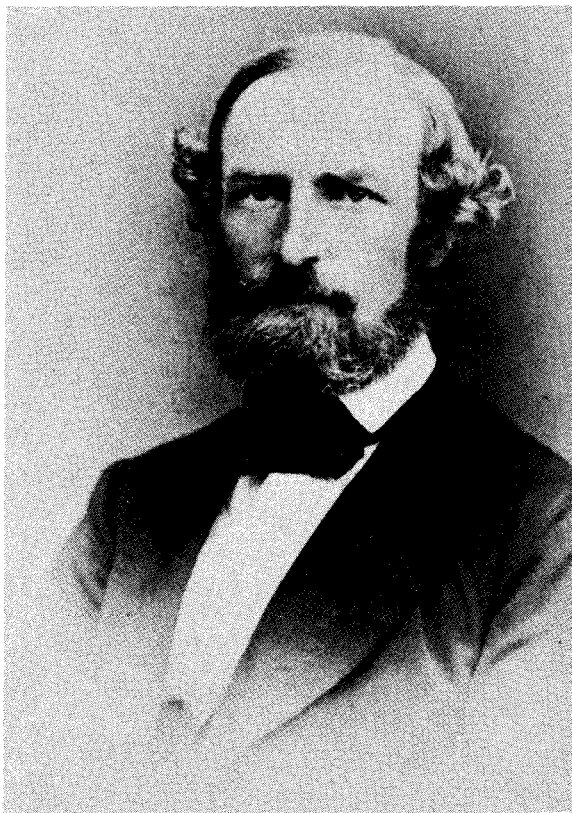

Fig. 1. Emil Vedel, nyudnævnt amtmand på Bornholm.

Fig. 2. Gustaf Oscar Augustin Montelius.

Selv skriver han i 1906 om denne periode af sit liv: »Vel havde jeg endnu meget at bestille, da jeg ikke afholdt Fuldmægtig, men jeg havde dog Tid og Kræfter tilovers — og havde Lyst til at finde en interessant Fritidsbeskæftigelse. Tilfældet kom mig i denne Henseende til Hjælp.«

Hans tidligere passion, en lille, meget fin mineralogisk samling grundlagt i gymnasietiden, interesserede ham ikke længere.

I maj 1868 opdagede han runestenen ved Brogårds Bro, og samme sommer gjorde herredsfoged Tvede ham opmærksom på nogle sorte, oldsagsholdige pletter på markerne ved Kuregård og Kanegård. Det blev indledningen til en intens udforskning af Bornholms forhistorie — og på etableringen

af et banebrydende kronologisystem, der fik grundlæggende betydning for hele den nordiske jernalderforskning.

Vedels arbejdsmetode: Horisontalstratigrafi
Men før Vedels resultater betragtes nærmere, er det nødvendigt at sætte sig ind i den arbejdsmetode, der gjorde det muligt for ham at opstille sin kronologi. For det var ikke alene resultaterne, der var nye, også Vedels arbejdsmetode var hidtil ukendt i det arkæologiske feltarbejde.

Baggrunden for Vedels arkæologiske typologi er den kontrastbaserede, horisontalstratigrafiske analyse, der kun lod sig gennemføre, fordi enhederne lå så tydeligt rumsligt adskilte på de enkelte lokaliteter.

Sandsynligvis var det de topografiske forhold på brandpletgravpladsen Kannikegaard, der i årene 1869-76 inspirerede Vedel til at arbejde horisontalstratigrafisk.

En almindelig arbejdsmetode var dengang — som i dag — at arbejde i det vertikale plan: Det ældste nederst, det yngste øverst. Nyt var det derimod også at inddrage det horisontale aspekt. Nutidens arkæologer arbejder som en selvfølge med den mulighed, at de ældste grave på en gravplads kan være anlagt i tilknytning til et specielt iøjnefaldende punkt, måske en allerede eksisterende gravhøj eller røse. Og at grave, der kronologisk er nærtstående, også fysisk ligger i hinandens nærhed. Således vil det arkæologiske inventar i gravene på en større gravplads ofte vise en kronologisk udvikling fra et punkt på lokaliteten til et andet. Det er dette forhold, Vedel lærte at udnytte tilfulde.

I den arkæologiske forskningshistorie tilskrives Vedel sædvanligvis hele æren for at have introduceret den horisontalstratigrafiske arbejdsmetode. Dog — muligvis overses en samtidig svensk arkæolog i denne forbindelse:

I Blåsnungs på Gotland udgravede Per Frederik Nordin i årene 1876-81, altså nogenlunde samtidig med Vedel arbejdede på Kannikegaard, en stor gravplads med mere

end 150 grave kontinuerligt anlagt fra bronzealder gennem førromertid og romertid frem til begyndelsen af den yngre jernalder. I publikationen fra 1888 lægger Nordin en klar horisontalstratigrafisk anskuelsesvinkel for dagen.

Nordin er, som Vedel, ikke arkæolog af profession. Men hele livet var han dog stærkt optaget af arkæologiske spørgsmål. Og i sine tidlige år, bl.a. årene på Bläsnungs, arbejdede han under vejledning af den fremtrædende svenske arkæolog Oscar Montelius.

Det er da også Montelius' kronologiske rammer, Nordin indpasser sit materiale fra Bläsnungs efter. I dag ved vi, at Nordin kun havde fat på de sene førromertidsgrave, men hans iagttagelser af den horisontalstratigrafiske forskydning på lokaliteten — arkæologisk udtrykt i typerne: Kuglefibler, trekantfibler og svajede fibler efterfulgt af romertidsfiblerne, står stadig ved magt som et eksempel på den horisontalstratigrafiske arbejdsmetode.

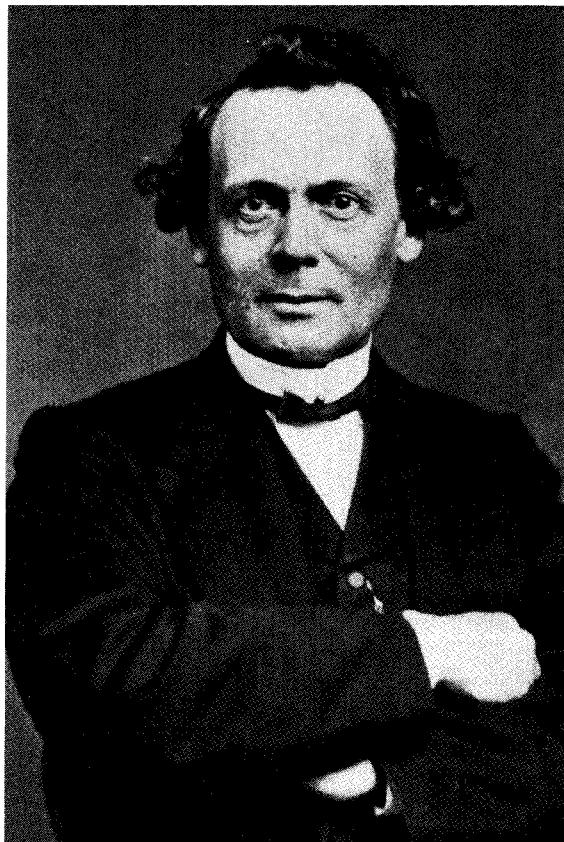
Nordin kan have læst Vedel i den periode, han arbejdede med materialet fra Bläsnungs, og dermed være blevet inspireret af ham inden publikationen.

De kan også have gjort brug af den horisontalstratigrafiske arbejdsmetode uafhængigt af hinanden.

Vedels pionérarbejde — begyndelsen af 1870'erne

På det tidspunkt Vedel begyndte at interessere sig for arkæologi, var faget generelt inde i en opgangsperiode. Det skyldtes ikke alene den øgede folkeoplysning, men også Kong Frederik d. VII's arkæologiske lidenskab, fremkomsten af en række pittoreske fund samt den dynamiske danske arkæolog J.J.A. Worsaae.

Også Worsaae beskæftigede sig med kronologiske problemer, som da han i 1865, på grundlag af C.J. Thomsens opdeling i en stenalder, bronzealder & jernalder, havde svært ved at se et kontinuerligt forløb mellem bronzealder og jernalder: »Forskel-

Fig. 3. Jens Jacob Asmussen Worsaae fotograferet omkring år 1860.

len mellem Bronzealderen og Jernalderen bestaar saaledes ingenlunde deri, at man i Jernalderen blot ligefrem brugte Jern ved Forfærdigelsen af Ting, hvortil man tidligere havde anvendt Bronze, men viser sig væsentligt derved, at alle Arbejder i Jernalderen er fuldkomment forandrede. En gradvis Overgang fra den ældre til den nyere Smag kan ikke paapeges med nogen Fuldstændighed eller Klarhed.« (1)

Dermed gjorde Worsaae opmærksom på det centrale problem i de tidlige forsøg på at etablere en nordisk jernalderkronologi: Vanskeligheden ved at dokumentere en kontinuitet mellem bronzealder og jernalder.

I absolutte årstal fandt Worsaae, at overgangen måtte ligge nær år 300, dog lod han en mulighed stå åben for, at jernet kunne have været kendt og anvendt i mindre målestok to til tre hundrede år tidligere. Samtidig deltes materialet fra jernalderen i en ældre og en yngre del, hvoraf det yngre yderligere kunne splittes i et »Første Tidsrum« (år 450-700), der ligeledes benævnes »Mellemjernalderen«, og et »Andet Tidsrum« (år 700-1000).

Det er på dette kronologiske grundlag, C. Engelhardt arbejder i fremlæggelsen af de store sønderjyske og fynske våbenofferfund. I 1866 betragter Engelhardt således dette oldsagsmateriale som et levn fra en fremmed folkestamme, der med begyndelsen af jernalderen trængte ind i Danmark ... »we are, in my opinion, justified in assuming, that the higher state of civilization was the result of an invasion, for in no other way can the sudden appearance of damascened weapons, of materials hitherto unknown, of horses, arts, and letters, be satisfactorily explained.« (2)

Worsaae mener dog ikke, at der nødvendigvis behøver være sket en egentlig indvandring med skiftet fra bronzealder til jernalder. Materialet fra våbenofferfundene ser han snarere som en blanding af rent romerske genstande og hjemlige efterligninger, — hvorfor ændringen ligesåvel vil kunne forklares ved en, måske længerevarende, assimilationsproces. Worsaae fandt således her i midten af 1860'erne, at det arkæologiske fundmateriale endnu var for spinkelt til en betryggende dokumentation af overgangen. Og tilbage stod »Overgangen fra Bronze- til Jernalderen, som eet af de mindst oplyste Punkter i den nordiske Archæologi.« (3)

I 1870 publicerede Vedel sit første arkæologiske arbejde. På Bornholm havde han siden maj 1868 undersøgt »omtrent 600 Pletter af sort Muld i ringe Afstand fra Overfladen«. »Brandpletter« kaldte han dem, og fortsatte: »... de egentlige Brandpletter ere Begravelser for brændte Menneskebeen,

uden at disse have været nedlagte i en Gravurne eller Gravkiste. Indholdet af selve Brandpletten er i Regelen en fiin, undertiden noget sandblandet sort Muld... I denne Muld ligge de brændte Beenstykker uden nogen som helst Orden ...« og Vedel beskrev videre, hvordan der i næsten alle grave fandtes »... forbrændte Steen eller Stykker og Splinter af Steen, undertiden i saa stor Mængde, at de udgjøre største Delen af Gravens Indhold... Endvidere findes Trækul altid rigeligt i Brandpletterne, men for det Meste kun i smaae Brokker... Imellem disse forskellige Gjenstande forekomme Oldsagerne, for det Meste uden nogen kjendelig Orden.« (4)

Men det var langt fra hver eneste brandplet, der indeholdt oldsager. På enkelte af Vedels lokaliteter har det næppe været hver tiende — og da måske blot lidt potteskår, der straks bortkastedes.

Andre pladser var derimod rige på fund. Som Kannikegaard. Her lykkedes det Vedel, udfra horisontalstratigrafiske betragtninger, at opstille en kronologisk sekvens med tre faser i den tidlige jernalder:

Det nordlige udgravningsfelt A med bæltehager, fibler »med tilbagebøiet Spids, og saa af trekantet Form« samt små lerkar.

De midterste udgravningsfelter B, C & D med få bæltehager, fibler med »Kam«, »puklede og baandformede Fibulaer«, enkelte enæggede sværd, samt en nogenlunde ligelig fordeling mellem store og små lerkar.

Det sydligste udgravningsfelt E uden bæltehager, men med tveæggede sværd, store og små kar samt et varieret fibelinventar, der overvejende svarede til det fra de sønderjyske og fynske våbenofferfund.

Vedel konkluderede, at denne udvikling »hidrøre fra forskellige Tider og ikke fra forskellige Formuesforhold«, da der inden for hver gruppe fandtes såvel mere som mindre veludstyrede grave.

Udfra det betydelige antal af brandpletter, han på relativt kort tid havde lokaliseret, skønnede Vedel, at »brandplettiden« måtte have varet omkring 400 år. Og da fiblerne i

hans tredje gruppe, bl.a. af Worsaae, blev anset for at være brugt i tiden omkring år 400, antog Vedel, at jernalderen begyndte nær Kristi fødsel.

To år senere, i 1872, var Vedel i stand til at fremlægge en betydelig mere detaljeret oversigt over materialet fra Bornholms ældre jernalder.

Hovedsubstanten i dette arbejde er dokumentationen af en solid, relativ kronologi baseret på oldsagsmaterialet fra de yngste røser, brandpletterne, mellemjernalderens og den yngre jernalders jordfæstegrave — frem til de oldsagsløse, kristne begravelser.

Brandplettiden deles i denne sammenhæng i en »Første, Anden og Tredie Afdeling«, hvis fibelinventar i hovedtrækkene svarer til udviklingen på Kannikegaard.

Udgangspunktet for Vedels revision af den absolutte kronologi er to fibler i »Drageskikkelse« fundet i en jordfæstegrav på Kannikegaards sydlige del. Disse fibler kunne han med sikkerhed datere til mellemjernalderen. Og da mellemjernalderens oldsager i andre sammenhænge hyppigt ledsagedes af byzantinske guldmønter slået i årene mellem 420-500 argumenterede han for, at brandpletterne senest kunne være anlagt frem til år 300-350.

Desuden måtte brugen af brandpletter have strakt sig over temmelig lang tid, da Vedel på kun fire år havde undersøgt næsten 4000 brandpletter fra 34 forskellige lokaliteter. Og der var efterretning om adskillige, der var ødelagt, inden udgravningerne indledtes. Ved en tilbageregning efter historisk kendte befolkningstal kom Vedel til det resultat, at der i midten af brandplettiden maksimalt kunne have levet 3000 mennesker på Bornholm. Ved at sammenholde antallet af brandpletter med dette tal blev brandplettiden 400-500 år lang og indledtes således i det 1. århundrede før vor tidsregnings begyndelse.

I brandpletter, især på Kanegaard og Mandhøj, havde Vedel fundet endnu ældre fibeltyper end på Kannikegaard, hvorfor

han ræsonnerede, at »Jernet maa have været kjendt og almindeligen benyttet paa Bornholm mindst et Par hundrede Aar og maaske tre til fire hundrede Aar før Christi Fødsel«. (5)

Det er et tigerspring frem mod den nordiske jernalderdynamiks endelige fiksering.

Vedel demonstrerer her, hvordan han sidder med nøglen til etableringen af et ubrudt forløb gennem oldtidens sidste 2000 år. Og samtidig er det lykkedes ham — til næsten fuldkommenhed — at indplacere sit store materiale i den korrekte absolutte tidsramme.

Men — Vedel har et alvorligt problem. Hans argumentation er bundet til et relativt snævert, geografisk område.

Ganske vist har man i begyndelsen af 1870'erne kendskab til brandpletter langs den sydlige Østersøkyst, men i Danmark og Sverige er fænomenet så godt som ukendt. På museet i København opbevares kun ti fibler fra Vedels »Første Afdeling« — fundet i grave udenfor Bornholm.

Her i 1872 er Vedel dog selv klart forvisset om, at hans resultater har gyldighed i en bredere sammenhæng. Også selv om dokumentationen endnu mangler, og at diskussionen sandsynligvis må føres med udgangspunkt i et ganske andet materiale, end det han kender fra Bornholm.

Kritik og revision — tiden frem til 1886

Som den første nordiske arkæolog udnyttede svenskeren H.H. Hildebrand i 1873 de kronologiske muligheder, der lå i det store materiale fra de centraleuropæiske lokaliteter Hallstatt og La Tène.

I en omfattende bearbejdning af fibeltypologien karakteriserede han fibler med tilbagebøjet spids (Vedels »Første Afdeling«) som rene »Téne-typer«, mens fibler med »Kam« samt »baandformede eller puklede« fibler (Vedels »Anden Afdeling«) betegnedes som udviklet under en tydelig romersk påvirkning.

I hovedtrækkene accepteredes Vedels relative fibelkronologi for brandplettiden, ligesom det blev betonet, at »de bornholmske brandfläckarnes spänneformer före oss en icke obetydlig tid tillbaka bortom de stora torfmossfyndens period« (6), og dog — Hildebrand gik slet ikke så langt tilbage i den absolutte kronologi, som Vedel havde foreslået året forinden.

Efteråret 1873 sammenfattede Vedel så selv sine tidligere udgivne videnskabelige artikler i »et læseligt Udtog, da de i deres foreliggende Skikkelser neppe kunne have Interesse for Andre, end dem, som særligen

sysle med saadanne Gjenstande« (7). Og det er i denne beskedne bog, han — angiveligt under indtryk af Hildebrands resultater — tog det første tilløb til at revidere dateringen af materialet fra brandpletternes »Anden Afdeling«. Skulle dette, som foreslået af Hildebrand og accepteret af Vedel, betragtes »som tilhørende den Tid, hvor den romerske Kultur paavirkede den nordiske Smag« måtte det nødvendigvis rykkes frem til tiden nær Kristi fødsel.

Men skønt Vedel ikke satte direkte ord på sin hypotese, fornemmes det klart, at han betragtede materialet fra brandpletternes »Første Afdeling« som kronologisk meget fyldigt. Hvorfor Bornholms jernalder fortsat meget vel kunne være begyndt »3 til 4 Aarhundreder før vor Tidsregnings Begyndelse«.

Den unge S. Müller fremlagde i 1874 en detaljeret klassifikation af den ældre jernalders gravfundne oldsagsmateriale i Danmark — Bornholm undtaget.

Artiklen er et strømlinet kronologisk skoleridt i tre genstandsformer: Fibler, bronzespande og kasseroller/øse-si sæt. Den relative kronologi for perioden mellem bronzealder og mellemjernalder, fastlagdes indledningsvis på seks fibel »Former«, idet de »bøileformede fra før Nordens paavirkning af romersk Cultur ikke medtages, da de tilhøre den ældste, eller forromerske Jerncultur, som er saa stærkt fremtrædende paa Bornholm, men kun yderst sparsomt i det øvrige Danmark« (8).

Med forbilledlig klarhed argumenterede Müller for en opdeling af ældre jernalder i en ældre (år 0-200) og en yngre (år 200-400) periode. Og på de områder, hvor en direkte sammenligning med det bornholmske materiale var mulig, så han en klar overensstemmelse med Vedels relative kronologi.

Dog fandt Müller, helt korrekt, at der var et reelt kontinuitetsbrud i materialet på overgangen fra bronzealder til jernalder. Sammenhængen mellem bronzealder og jernalder så han kun dokumenteret på det

Fig. 4. Den unge videnskabsmand Sophus Müller.

geografisk isolerede Bornholm, »som synes i mange Henseender at have været særlige Forhold undergiven«.

I sit arbejde fra 1878 forsøgte Vedel at date-re sine tre fixpunkter for brandpletternes anvendelse i absolutte år. Således sås begyndelsen af den romerske påvirkning, udtrykt i brandpletternes »Anden Afdeling«s fibelformer, som 1. årh. evt. Lighederne med de fynske og sønderjyske moseofferfund, der kom tydeligst til udtryk i »Tredje Afdeling« og de ubrændte grave på brandpletlokaliteter, sluttede 350 år evt. — eller noget senere. Mellemjernalderens begyndelse sættes til lidt før år 500 evt., da denne periodes oldsager udenfor Bornholm hyppigt ledsagedes af de byzantinske guldmønter fra det 5. århundrede. Tydelig påvirket af den etablerede arkæologiske kritik af hans absolutte kronologi fra 1872, men samtidig fast overbevist om tilstedeværelsen af den store mængde brandpletter fra »Første Afdeling« valgte Vedel at fastlægge brandplettidens begyndelse til »Tiden noget før Kristus« ... »og tages der fremdeles Hensyn til, at endnu vel omtrent tre Fjerdedele af Røsetiden tilhøre Jernalderen, saa vil Tiden for Jernets første Benyttelse paa Bornholm fremdeles neppe kunne ansættes senere end mindst et Aarhundrede før vor Tidsregnings Begyndelse« (9).

I 1878 var Vedel således ikke i stand til, alene ud fra iagttagelser i det bornholmske materiale, at fastlægge mellemjernalderens længde. Men sluttede fund fra det øvrige Danmark sandsynliggjorde, at de skålformede fiblers fremkomst — den typologiske begyndelse på yngre jernalder, skete omkring år 750 — også på Bornholm. Men det var først her i slutningen af 1870'erne, at Vedel, gennem udgravninger på Bækkegaard, Knarregaard, Bøgebjerg og Melsted, fik fat i materialet fra den seneste del af jernalderen.

Og her i artiklen fra 1878 var det ikke uden forbehold, at Vedel behandlede »Mellemjernalderen« som en selvstændig fase.

Hellere havde han arbejdet med tidsrummet fra omkring år 500 til »Hedenskabets Afslutning« som et hele, da han fandt grundlaget for yngre jernalder fuldt ud var repræsenteret i tiden umiddelbart forud. En betragtning, han genoptog og uddybede i monografien otte år senere.

I slutningen af 1870'erne var I. Undset blevet assistent ved museet i Kristiania.

På et tidligt tidspunkt i sin korte, men meget produktive arkæologiske løbebane, må han have indset, at de typologiske forskelle i det norske jernaldermateriale, ikke udelukkende kunne forklares ved en befolkningsforskydning — som det hidtil var gjort. Gennem omfattende studier i den europæiske forhistorie — fra Italien til Norge — påviste Undset den dynamiske sammenhæng i materialet over et meget stort geografisk område.

Og under Undsets velskrivende pen blev disputatsen i 1881 ikke nogen systematisk oldsagsgennemgang, men snarere en essaysamling om de »jevne og vedvarende forbindelser med sydligere egne, der synes at have fremkaldt kulturomvæltningen« i Norge. Men han måtte, som Müller, erkende, at der »udenfor Bornholm dog endnu ikke haves tilstrækkeligt materiale eller undersøgelser, hvorpaa man kan opstille en hel periode af førromersk, på Tène-kultur hvilende, jernalder i Norden« (10).

I Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1885 gennemgik Vedel hele Bornholms oldtid fra stenalder til vikingetid. I denne artikel behandlede han de absolutte dateringer af jernalderens faser med den allerstørste varsomhed. Kun et af fixpunkterne fra 1878, mellemjernalderens begyndelse, blev endeligt fastlagt. Og af hans to nye fixpunkter, yngre jernalders begyndelse og hedenskabets ophør, var det kun det sidste, der dateredes i absolutte årstal.

Vedels hovedværk — 1886

— Overgangen mellem bronzealder og jern-

Fig. 5. Emil Vedel, fotograferet omkring tiden for hans sidste besøg på Bornholm i 1901.

alder er i Norden fortsat fastlagt til vor tidsregnings begyndelse.

— Og den »forromerske Kultur« kun dokumenteret i detaljer på en lille klippeø i Østersøen.

Men Vedels systematiske arbejde er blevet påskønnet. Han er en agtet person i arkæologiske kredse fra ind- og udland. Og yderst respekteret af det nye kraftcenter i dansk arkæologi: Sophus Müller.

Det er på højdepunktet af sin arkæologiske karriere og som nyudnævnt vicepræsi-

dent for Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab, Vedel i 1886 gør status efter 18 års udgravninger. »Bornholms Oldtidsminder og Oldsager« er et stateligt kvartbinds værk, der af Vedel — i et sjældent indfald af beskedenhed — får disse ord med på vejen til en god ven: »Den er bleven stor og tyk, men just morsom er den ikke.« Måske ikke — men grundig. Og stadig, mere end ét hundrede år senere, et flittigt benyttet opslagsværk.

Udgivelsen af de 300 eksemplarer koster Vedel 4000 kr. af egen lomme. Og i løbet af vinteren forærer han halvdelen af bøgerne væk, heriblandt to særlig smukt indbundne eksemplarer til Kongen og Kronprinsen. Men også lokale gårdejere og skolelærere på Bornholm får forøget deres bogsamling — ganske vist med værker i et mere beskedent udstyr. Resten sælges, for 16 kr. stykket, gennem C.E.C. Gad på Vimmelskaftet efter avertissementer i Berlingske Tidende, Dagbladet & Nationaltidende.

I dette arbejde gentog Vedel de kronologiske betragtninger fra artiklen i 1878. Således fastholdt han teorien om en kontinuerlig udvikling, hvor forebillederne for brandpletternes inventar fandtes i den hjemlige bronzealder.

Men det var også her, Vedel vendte tilbage til sin oprindelige datering af jernalderens begyndelse — i noget svævende vendinger ganske vist: »Antallet af de tidligste Brandpletter paa Bornholm er saa umaadelig stort, at de uden Vanskelighed have kunnet rumme Levningerne af fuldt og vel et halvt Aartusindes Befolkning.« (11)

Vigtigt var også, at han underkendte mellemjernalderens eksistensberettigelse som selvstændig periode, da materialet »glider saa jævnt og næsten umærkeligt over i yngre Jernalder, at der for Bornholms Vedkommende næppe er Føje til overhovedet at gøre noget Hovedafsnit ved denne Overgang«.

Hermed ligger grundlaget for finkronologiske studier fast: Vedel havde etableret rammerne for den moderne jernalderforskning!

*Den gamle Vedel:**Arbejdet med yngre jernalder*

Med »Bornholms Oldtidsminder og Oldsager« tog Vedel »Afsked fra et Arbejde, som i en lang Aarrække har været en kjær Beskæftigelse for Fritiden« (12). Og monografien kan da også i høj grad ses som et punktum for Vedels arkæologiske virke. De tre efterfølgende arbejder er præget af rutine og af den erfarne systematikers dybe fornemmelse for sammenhænge.

Kun artiklen fra 1890 indeholdt nye kronologiske betragtninger. Her deltes jernalderens materiale i to afsnit: Den ældre og den senere jernalder. Og med udgangspunkt i det allerede publicerede materiale fra de bornholmske brandpletter underopdeltes den ældre jernalder i en førromersk, en romersk og en germansk-romersk fase. Da Vedel udtrykkelig ønskede at fremstille udviklingen gennem den senere jernalder i et tilsvarende successivt forløb gjorde han brug af Müllers ti år gamle stilanalyse. Der ved opdeltes den senere jernalder i en germansk, en irsk og en karolingisk fase.

De tre stile så han imidlertid ikke som direkte afledt af hverandre, men dog som indeholdende visse beslægtede elementer. Den senere jernalders kronologiske faser blev derfor i højere grad baseret på subjektive skøn — og i mindre grad på de sluttede funds vidnesbyrd, end forløbet gennem den ældre jernalder.

Det var synspunkterne fra artiklen i 1890, der næsten uændret blev genoptrykt i »Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager« 1897.

Og dette arbejde er netop, hvad det giver sig ud for: Et tillæg. Ganske blottet for den nerve og dynamik, der prægede den midaldrende Vedels arbejder, hvor han var ny og progressiv i den arkæologiske forskning. Jernalderens kronologiske ramme var, ganske som det kontinuerlige forløb fra bronzealderen, alment accepteret.

I absolutte årstal daterede Vedel den ældre jernalder:

— Den førromerske periode: 400 år evt. til 50 år evt.

— Den romerske periode: 50 år evt. til 300 år evt.

— Og den romersk-germanske periode: 300 år evt. til 500 år evt.

Og den senere jernalder:

— Den germanske stil: 500 år evt. — ca. 700 år evt.

— Den irske stil: ca. 700 år evt. — 850/900 år evt.

— Og den karolingiske stil: ca. 850/900 år evt. til 1050 år evt.

I 1890'erne øgedes det arkæologiske kilde-materiale fra jernalderen eksplosivt.

Syd for den danske grænse havde J. Messtorff allerede i 1886 fremlagt et materiale, der i hovedtrækkene støttede Vedels hypotese om et sammenhængende udviklingsforløb fra bronzealder til jernalder — også udenfor Bornholm.

På den holstenske »Urnenfriedhöfe« kunne hun nemlig iagttage »denselben Urnenformen, die denen der jüngsten Bronzezeit gleichen, und in solchen Urnen ist wiederholt Kleingeräth und Schmuck von Bronze gefunden, wie wir es aus der Bronzezeit kennen« (13). På Tinsdahl, Jarsdorf og Hindorf dateredes materialet indenfor en absolut tidsramme mellem år 200 før vor tidsregnings begyndelse til 500 år efter.

Og i Sønderjylland havde C. Neergaard fået fat på de store tuegravpladser Meilby Mark og Uldal og kunne med materialet herfra bekræfte eksistensen af en førromersk jernalder i Jylland. Oldsagerne var dog noget forskellige fra dem, Vedel havde udgravet på Bornholm, hvilket fik Neergaard til at mene, at »Kulturpaavirkningerne i den førromerske Jernalder ad tvende Veie maa være indkomne til Danmark« (14). Nemlig via Elben og Rhinens munding til Jylland — og via Weichel og Oder til Bornholm.

Således kunne C. Neergaard i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1892 med stor overbevisning indskyde en

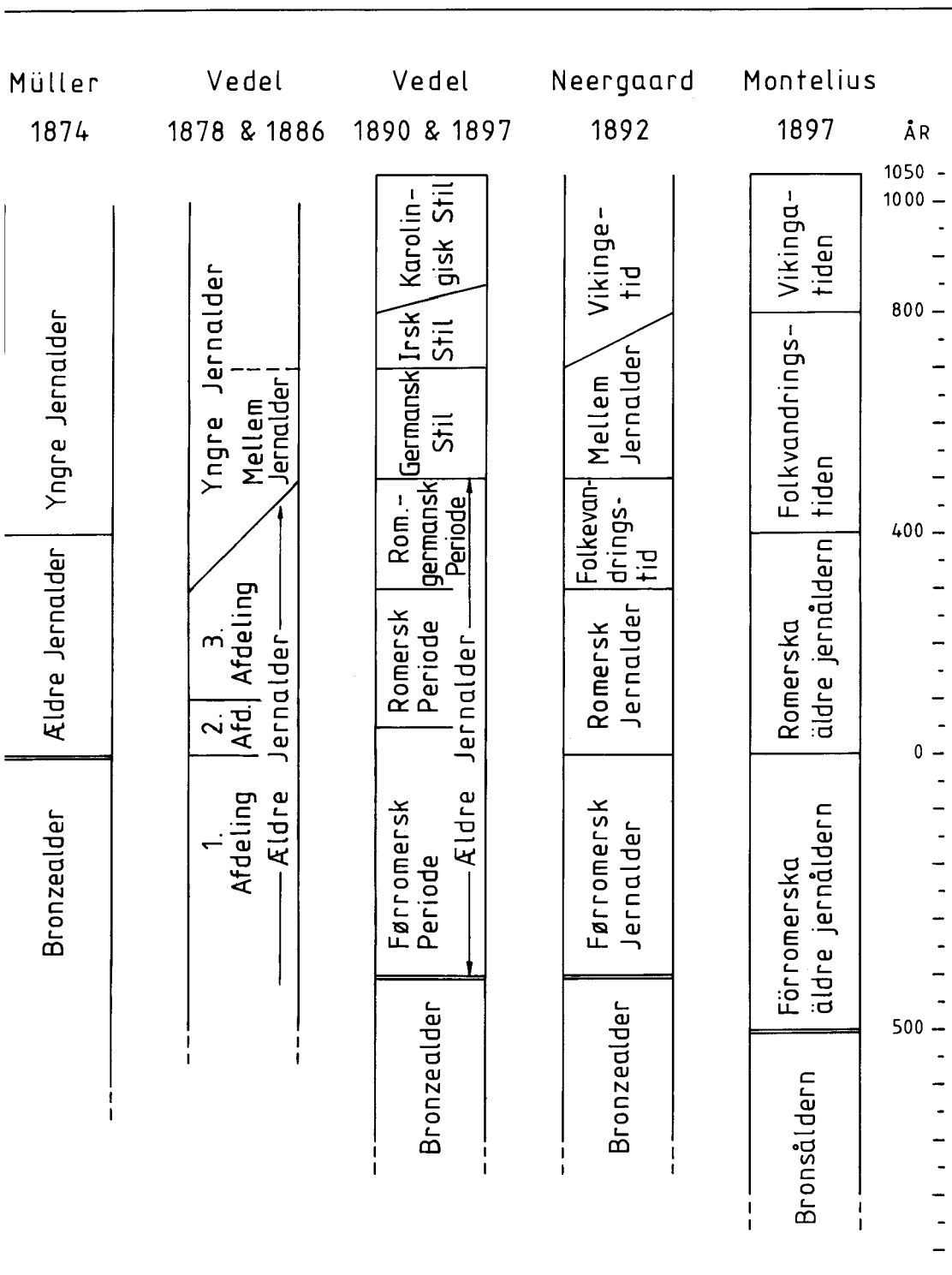

Fig. 7. Carl Peter Neergaard, museumsinspektør på Nationalmuseet.

förromersk jernalderperiode med gyldighed for hele Danmark mellem bronzealderen og den romerske jernalder.

Og det var resultater, der blev bekræftet af Montelius i Sverige. Han opdelte i 1897 »den förromerska äldre jernaldern i en första, andra og sista afdeling« i alt dækkende forløbet mellem 500 frem til Kristi fødsel. »Före midten af det sista för kristna årtusendet var således jernet känt här i Skandinavien, åtminstone i den södra delen, och omkring år 500 före Kristi födelse kom det i så allmänt bruk, att man från den tiden — och

snarare före än efter nämnda år — får datera jernalderns början i våra trakter.« (15)

Vedels mere end tyve år gamle hypotese var tilfulde blevet bekræftet.

Arkæologen Vedel

Sommerens næstsidste dag — 1904. Den gamle mand er selskabets midtpunkt. 80 år og henvend halvdelen af livet optaget af arkæologiske spørgsmål. Lidt adspredt lytter han til Müllers oprigtige anerkendelse. Talen er lang og Vedel tunghør.

Vedel lever fem år mere. Roligt tilbagetrukket i sin »Hule« på amtmandsgården i Sorø. Stadigt skrivende og ivrigt læsende.

Vedel er en privilegeret forsker: Velformuleret. Stædig. Systematisk til det pedantiske. Økonomisk velfunderet. Og ikke mindst — i besiddelse af en naturlig myndighed og venlighed, der gør ham yderst vellidt i brede kredse.

Vedel arbejder i en privilegeret tid: Den arkæologiske forskning er ung. Fremragende videnskabsmænd arbejder i Oslo, Stockholm og København — og diskussionen de nordiske lande imellem blomstrer. Europæiske kontakter knyttes.

Men endnu bedre: Efter det udenrigspolitiske nederlag i 1864 er danskerne parat til at vide mere om deres egen fortid. De kan læse. Og udbygningen af informationsteknologien muliggør en hurtig formidling — til en stadig større del af befolkningen. Provinsmuseerne oprettes. I Danmark har hundreder af skolelærere overtaget præsternes rolle som bindeleddet til den etablerede forskning. Og for første gang undervises der skemalagt i »Fædrelandshistorie« i den danske folkeskole.

Arkæologien er ved at blive allemands-eje.

Emil Vedel — en kort biografi

* 30. august 1824.

† 27. maj 1909.

Søn af:

Marie Elisabeth Hillerup (1795-1861) & Proprietær Jens Kraft Dinesen Vedel (1793-1827).

Gift med:

Emilie Christiane Nygaard (1833-1924) den 30. aug. 1854.

Børn:

Fire døtre & to sønner født mellem 1857 & 1870.

1840 Student fra Borgerdydskolen i København.

1846 Juridisk kandidat fra Københavns Universitet.

1847 Tildeles universitetets guldmedalje for en afhandling om pressefrihedens historie.

Volontør i det danske kancelli.

1848 Ansættelse i Justitsministeriet.

1849 Kancellist i Indenrigsministeriet.

1849-1851 Udenlandsrejser med bl.a. studier i nationaløkonomi i Rom & Paris.

1852 Fuldmægtig i Indenrigsministeriet. Består Slesvigs juridiske embedseksamen.

1853 Bureauchef i Ministeriet for Slesvig. 1853-54 Forelæsninger ved Universitetet i København om Slesvigs privatret.

1854 Departementchef i Ministeriet for Slesvig.

1864 Afsættes fra sin stilling ved afståelsen af Slesvig.

1866 Tiltræder som amtmand på Bornholm.

1871 Udnævnes til kammerherre på indstilling fra Worsaae. Tiltræder som amtmand i Sorø.

1885 Udnævnes til vicepræsident i Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab.

1900 Tildeles storkorset af Dannebrogordenen.

1902 Søger afsked fra sit embede. Fratræder som vicepræsident i Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab.

Emil Vedels arkæologiske forfatterskab

Vedel, E. 1870: Om de Bornholmske Brandpletter. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1870, København.

Vedel, E. 1872: Den ældre Jernalders Begravelser paa Bornholm. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1872, København.

Vedel, E. 1873: Undersøgelser angaaende den ældre Jernalder paa Bornholm. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1873, København.

Vedel, E. 1878: Nyere Undersøgelser vedrørende Jernalderen paa Bornholm. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1878. København.

Vedel, E. 1885: Yderligere Undersøgelser angaaende Bornholms Oldtid. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1885. København.

Vedel, E. 1886: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København, 1886.

Vedel, E. 1888: Tale ved Oldskriftselskabets Jubilæumsfest paa Amalienborg

den 15. december 1888, i Anledning af Hans Majestæt Kong Christian IX's 25-aarige Præsidium. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1888. København.

Vedel, E. 1890: Bornholmske Undersøgelser med særligt Hensyn til den senere Jernalder. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1890. København.

Vedel, E. 1897: Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København, 1897.

Vedel, E. 1905: Oversigt over den danske Litteratur om Nordens forhistoriske Arkæologi indtil aaret 1904. København, 1905.

Vedel, E. 1907: Bornholms Oldtid. Bornholmske Samlinger, Rønne, 1907.

Citaterne er hentet fra:

(1)
J.J.A. Worsaae, Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder. København 1865, p. 42.

(2)
C.C.H. Engelhardt, Denmark in the Early Iron Age London 1866, p. 7.

(3)
J.J.A. Worsaae, Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder. København 1865, p. 47.

(4)
E. Vedel, Om de Bornholmske Brandpletter. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1870. København 1870, p. 5ff.

(5)
E. Vedel, Den ældre Jernalders Begravelser paa Bornholm. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1872. København 1872, p. 103.

(6)
H.O.H. Hildebrand, Bidrag til Spännets Historia. Antiquarisk Tidskrift för Sverige IV. Stockholm 1872-1880, p. 181.

(7)
E. Vedel, Undersøgelser angaaende den ældre Jernalder paa Bornholm. København 1873, p. 1.

(8)
S. Müller, En Tidsadskillelse mellem Fundene fra den ældre Jernalder i Danmark. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1874. København 1874, p. 336 f.

(9)
E. Vedel, Nyere Undersøgelser vedrørende Jernalderen paa Bornholm. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1878. København 1878, p. 49.

(10)
I.M. Undset, Jernalderens Begyndelse i Nord-europa. Kristiania 1881, p. 441.

(11)
E. Vedel, Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København 1886, p. 126.

(12)
E. Vedel, Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København 1886, p. 1.

(13)
J. Mestorf, Urnenfriedhöfe in Schleswig-Holstein, Hamburg 1886, p. VII.

(14)
C.P. Neergaard, Jernalderen. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1892. København 1892, p. 240.

(15)
G.O.A. Montelius, Den nordiska Järnålderns Kronologi. Stockholm 1895-97, p. 163.

Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse

Af Kirsten-Elizabeth Høgsbro

Det er nu mere end 30 år siden, at **museumsinspektør Victor Hermansen** skrev »**Jernalderens opdagelse**«. Manuskriptet blev afsluttet og renskrevet i efteråret 1959. Det er efter alt at dømme tænkt som et kapitel til en planlagt biografi om den største museumsmand, Danmark nogensinde har fostret, **Chr. Jürgensen Thomsen**, et værk Hermansen arbejdede på siden 1930. På grund af sygdom nåede han desværre ikke at få det afsluttet inden sin alt for tidlige død i 1960.

Det stod ikke skrevet ved **Chr. Jürgensen Thomsens** vugge, at det skulle blive som arkæolog og museumsmand, han skulle vinde berømmelse. Han fødtes i 1788 som den ældste søn af en af Københavns mest velstående handelsmænd, og det forventedes, at han videreførte faderens firma. Det gjorde han så iøvrigt også. Men hans hu stod til de skønne kunster og historie, og ikke mindst havde numismatikken hans hjerte. Arkæologien kom så at sige lidt ind fra siden i hans liv. Det gjorde den i 1817, da han blev udnævnt til sekretær ved den i 1807 nedsatte oldsagskommission. Det var et utraditionelt valg, kommissionen traf, da den ansatte »den unge købmand Thomsen« som ulønnet sekretær, — han var ikke engang student. Men lykkeligere udnævnelse er næppe siden sket.

For Victor Hermansen var personkredsen omkring Thomsen lige så nærværende og velkendt som hans egen familie og venner. Da det formodentlig kun er få, der besidder Hermansens lærdom og indsigt i »tiden«, kan det være nyttigt her at nævne, at Oldsagskommissionen o. 1820 bestod af overhofmarskalk **Adam Hauch** (1755-

1838), biskop, kirkehistoriker og arkæolog **Fr. Münter** (1761-1830), professor og litteraturhistoriker **Rasmus Nyerup** (1759-1829), kancellideputeret **Peter Johan Monrad** (1758-1834), professor **Børge Thorlacius** (1775-1829), professor og oldforsker **Finn Magnusen** (1781-1847), professor i historie **E. Chr. Werlauff** (1781-1871) og greve, mineralog **Euoard Vargas Bedemar** (1768-1871). Endelig havde Oldsagskommissionen også et udenbys medlem, nemlig professor, historiker og arkæolog **L.S. Vedel Simonsen** (1780-1858), der boede på Elvedgård på Nordvestfyn, og som Thomsem korresponderede flittigt med livet igennem. Chr.J.Thomsen var sekretær, men ikke medlem af kommissionen. Det blev han først i 1827.

Ulønnet sekretær, medlem eller ikke-medlem af oldsagskommissionen, så blev det den autodidakte handelsmand, der ved sit banebrydende arbejde skabte en blomstringstid for dansk arkæologi og museums-væsen. Han indførte **treperiode-systemet**, inddelingen i sten-, bronze- og jernalder, først i praksis ved opstillingen af oldsagskommissionens samlinger, siden i sit lille skrift, »**Ledetråd til nordisk Oldkyndighed**« (1836). Thomsens usædvanlig rige virke-trang og kolossale flid udmøntede sig i, at han foruden at være sekretær for oldsagskommissionen og leder af det Nordiske Oldsagsmuseum, også blev direktør for Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, skabte det første ordnede Etnografiske museum i verden, oprettede Antiksamlingen, var leder af Kunstmuseet og sammen med kunsthistorikeren, professor N.L. Høyen også af

Fig. 1. Victor Hermansen, 1894-1960, *museumsinspektør, mag.art.* (Nationalmuseet 2. afd.)

Det kgl. Billedgalleri på Christiansborg. I de sidste år af sit liv oprettede han endda et Museum for Skulptur og Kunsthåndværk; men det blev ikke videreført efter hans død i 1865.

Inden for dansk arkæologi har der været tærsket megen langhalm på, hvor, hvordan og på hvilket grundlag Thomsen som den første fremsatte sin epokegørende opfattelse om tredelingen — og diskussionen foregår stadig! — Men Victor Hermansen, der er en af dem, som har beskæftiget sig mest med Thomsen, blev mere og mere overbevist om, at Thomsen på et meget tidligt tidspunkt i sit arbejde med oldsagerne »så lyset«. For Hermansen var der ikke tvivl om, at Thomsen havde sin berømte **treperiode-indeling** på plads, om ikke før så umiddelbart efter, at han havde set de fund fra Urnekullen eller Ørnekullen ved Hasle, som amtsprovst Johs. Jensen forærede Oldsagskommissionen i august 1817. Der skulle imidlertid gå mange årtier, inden den arkæologiske videnskab fik rigtig styr på, hvornår overgangen fra bronzealder til jernalder egentlig fandt sted.

Victor Hermansen (1894-1960) blev mag.art. i 1920. Han knyttedes hurtigt til Nationalmuseet og foretog i en række år undersøgelser for det planlagte værk »Danmarks Kirker«. I 1938 blev han inspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling. Hermansen udfoldede et omfattende forfatterskab, fortrinsvis af historisk-topografisk karakter. Hans museumshistoriske studier satte sig frugt i flere afhandlinger, fortrinsvis med Chr. J. Thomsen som midtpunkt. Nævnes kan »Oprettelsen af »Den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807«, »C.J.Thomsens første Museumsordning. Et Bidrag til Tredelingens Historie« og »Baggrunden for Oldsagskommissionen«, alle trykt i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, henhv. 1931, 1934 og 1953. Ved gennemgang af Hermansens materialesamling til biografien om Thomsen, som efter Hermansens død blev afleveret til Det kgl. Bibliotek (Nye kgl. Saml. 4546, 29

pakker) fandt jeg i pakke 26 manuskriptet om »Jernalderens opdagelse«. Selvom der er forløbet næsten en menneskealder, siden Hermansen satte det sidste punktum, skønnede jeg umiddelbart, at der her forelå et så væsentligt bidrag til belysning af dansk arkæologis historie, at det burde publiceres. Der har ikke samlet sig så meget støv, at det har mistet sin aktualitet.

Da »**Jernalderens opdagelse**« så at sige sker på grundlag af fund fra **Bornholm**, er det naturligt at det bringes i **Bornholmske Samlinger**. Iøvrigt slutter Hermansens arbejde sig tæt til professor, dr.phil. **Ole Klindt-Jensens** artikel »**Udgravninger på Bornholm 1816-1824**« i samme tidsskrift 1958, og må på mange måder betragtes som en uddybelse af denne.

Iøvrigt var der snæver kontakt mellem Ole Klindt-Jensen og Victor Hermansen omkring denne fase i arkæologiens historie på Bornholm. (jvf. Bornholmske Samlinger 1958, pag. 170, note 7). Blandt Hermansens papirer er der sammen med manuskriptet om »Jernalderens opdagelse« bevarret et lille kartotektskort, hvorpå Ole Klindt-Jensen har skrevet »Det var *meget* morsomt at læse dette afsnit. Måtte det snart blive fulgt af flere. Jeg kunne have lyst til at drøfte 3 detaljer ved lejlighed. Endnu engang tak. d.16/10 59. O.K.J.«

Handlingen udspiller sig på Bornholm, men **helten er Chr. Jürgensen Thomsen**, som man kan vente det, når det er Hermansen, der skriver om arkæologiens historie. Men en anden såre vigtig person er **løjtnant og landmåler J. Jansen**. Det var ham, der i 1820 dels foretog de indledende rekognosceringer med henblik på at udvælge de gravhøje, som »syntes mest urørte« og derfor bedst egnede udgravningsobjekter, dels ledede de arkæologiske undersøgelser og udarbejdede den afsluttende rapport.

Blandt Hermansens papirer er også en tilsyneladende ikke afsluttet artikel om løjtnant Jansen, »**Bidrag til dansk arkæologis historie**«, stort set med samme indhold som »**Jernalderens opdagelse**«. Det fremgår

utvetydigt, at Hermansen nidkært har ledt i en række arkiver, både militære og civile, efter oplysninger om den for dansk arkæologi så fortjenstfulde løjtnant og landmåler. Men uden større held. Konklusionen er, at **Jansen** dukker lige så pludselig op i 1816 i forbindelse med **biskop Fr. Münters** visitats på Bornholm, som han sporløst forsvinder i København vinteren 1820/1821. Indfødt eller bosiddende på Bornholm har han næppe været. Af brevene, Jansen sendte til oldsagskommissionen fremgår, at han opholdt sig på Bornholm i forbindelse med matrikulering af jordene på øen, et arbejde han var færdig med, umiddelbart inden han begyndte på de arkæologiske undersøgelser. Medens udgravningerne stod på, har han i hvert fald i perioder boet hos **kaptajn Rømer på Rømersdal**. Her har Thomsen personligt truffet ham, da han med sin svenske ven Sven Hylander i begyndelsen af juni 1820 foretog en antikvarisk rejse til Bornholm. Det sidste, vi hører til Jansen, er nogle ikke særlig venlige bemærkninger i et par breve fra kaptajn H. Rømer. I april 1821 beder han Thomsen hilse Jansen, hvis han ser ham, og et halvt år senere skriver han, »...Nu til løjtnant Jansen. Gud velsigne Dem for, hvad De har virket for ham. Jeg har fået brev fra ham. Han har fået en post. Lad ham nu som vi andre hytte sig selv og være så lykkelig som han kan og vil. — Den høje kommission skulle dog ikke oftere skaffe sig overhæng«.

Der er nævnt, at Thomsen i mange år ledede faderens forretninger og derved væsentlig bidrog til, at familien kunne opretholde sin økonomiske status. Det er forbløffende, at han overkom det ved siden af alt det andet. Men forklaringen er måske, at det var »det andet«, som var hans egentlige, oftest ulønnede arbejde, og det han levede for. Først efter moderens død i 1840, afviklede han grosserer virksomheden. Endelig efter

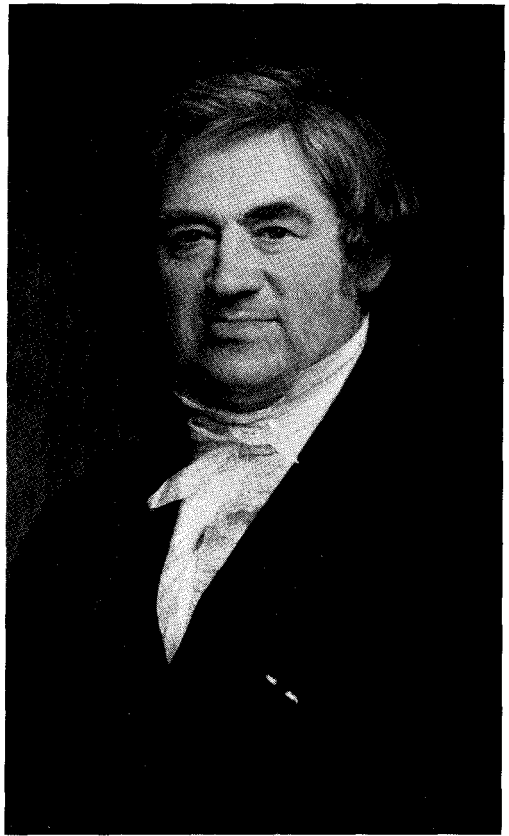

Fig. 2a. C.J. Thomsen. Gertners maleri fra 1849.

at have passeret de 50 år var han en fri mand, der kunne tillade sig at rejse. Og det gjorde han da også i stort omfang. Men det var altid i »sine museers« anliggender, han rejste. Thomsen kendte ikke til begrebet ferie!

Turen til Bornholm i 1820 var heller ikke en ferierejse. Det var *hans første antikvariske rejse*. Han foretog den sammen med venen fra Lund, **Sven Hylander**, og det blev en af stjernestunderne i Thomsens liv. Han kom ikke siden til Bornholm, men bevarede erindringen om sit ophold der — og vennen Hylander — som et dyrebart skat til sin dødsdag.

Jernalderens opdagelse

Af Victor Hermansen

I sin dagbog har *Münter* noteret sig om begivenhederne mellem påske og den 14. oktober 1816, at:

... d. 15 Jul trat ich meine mir längst vorgenommene Visitationsreise nach Bornholm an, blieb vier Wochen auf dieser Insel .... In antiquarischer Rücksicht war diese Reise mir auch merkwürdig. Ich entdeckte 2 Rockingstones auf dem Gebirge in der Mitte der Insel, der dritte ward nach meiner Abreise gefunden. Münzen und Urnen brachte ich gleichfalle in Menge...¹

Derimod har han ikke noteret sig noget om, at der også var gjort andre fund herovre, men forklaringen er sikkert den, at de ikke har interesseret ham så meget personligt. For ham var det nok mest om at gøre, at *han* havde opdaget ikke mindre [end] to, hidtil ukendte rokkesten — de var jo, efter hans mening, »idoler fra den allerældste antedinsketid«.²

Foreløbig beholdt han — som jo var lidenskabelig samler — da også oldsagerne selv, men alle sine iagttagelser fra rejsen rapporterede han omgående til Oldsagskommissionen. I slutningen af august 1816 må han nemlig have været hjemme i København igen og allerede i det møde, som kommissionen holdt den 5. september, »var fra Biskop Münter indkommen antiqvariske Efterretninger, dem Hans Højærværdighed paa sin Visitationsreise dér i Landet havde indhentet«.³

Desværre har Nyerup imidlertid ikke noteret⁴, hvilket indtryk de gjorde og heller ikke, hvad der skete med dem, men snarest har man vel lagt dem lidt til side. Dels stundede vinteren jo til, dels var Oldsagskommissionen optaget af en anden sag. I det samme september møde havde Nyerup nemlig også meddelt, at han ville trække sig tilbage fra sekretærposten og de følgende møder i Oldsagskommissionen var derfor

især viet drøftelserne af, hvem der skulle afløse ham.

Den 11. december 1816 underskrev Frederik den Sjette udnævnelsen af grosserer *Christian Jürgensen Thomsen* til sekretær for Oldsagskommissionen, men først den 4. januar 1817 afgik Danske Kancellis brev herom til kommissionen og først i sit månedsmøde den 16. januar skulle den have taget kongens afgørelse til efterretning, førend Thomsen endelig kunde tiltræde sit nye embede.

Det skete i Oldsagskommissionens næste månedsmøde den 6. marts 1817 og Thomsen blev straks sat til at føre referatprotokollen.

Til stede var overhofmarskal Hauch, koncellideputeret Monrad og professorerne Børge Thorlacius, Nyerup, Werlauff og Finn Magnusen, og det ville derfor ikke have undret, om »den yngre Kjøbmand« Thomsen havde været trykket af situationen. Betegnende for hans suveræne holdning allerede nu er det imidlertid, at det første punkt i det første møde, Thomsen var med i, netop skyldtes ham. Sagt med hans egne ord var det at

»fra Secratairen forelagdes en til ham indkommen privat Skrivelse fra Doct. Zimmermann, Sognepræst til Gunslev ved Stubbekøbing, der indeholdt en nøye Forklaring om det Sted, hvor de ved sidste møde fremlagte og indsendte Antiquiteter vare fundne«.⁵

Dernæst drøftede man forholdene på Bornholm. Ganske vist var Biskop Münter ikke med i mødet, men dels forelå jo hans indberetning, dels må han have suppleret den med mundtlige meddelelser. Fra indberetningen vidste Oldsagskommissionen, at den skulle søge bistand hos løjtnant Jansen, men indberetningen talte ikke eet ord om, at runestenene på øen trængte til revision. Det

passede imidlertid godt med kommissionens almindelige indstilling, at den først tog sig af runemonumenterne, og derfor indførte Thomsen som andet punkt i sit referat:

»Det vedtoges, at fra Commissionen skulle skrives til Hr. Landmaaler Lt. Jansen med Anmodning om, at han ville gøre Tegninger af de Runestene, som findes på Bornholm«⁴.

Derimod noterede han ikke noget om, hvem der skulle koncipiere denne skrivelse, men det er udenfor al tvivl, at hvervet blev overdraget den nye sekretær, omend man nok har givet ham visse direktiver.

Den 10. marts 1817 sendte Thomsen nemlig en cirkulæreskrivelse til Oldsagskommissionens medlemmer og vedlagde:

»Concept til et Brev til Lt. og Landmaaler Jansen på Bornholm om Runestene«.

Inden jeg forfatter noget til Amtssøvrigheden om Runestenes Fredning, ønsker jeg først at have en Samtale med Biskop Münter — det er Aarsagen, hvorfor den ikke findes vedlagt«.⁶

Men på foden af rundskrivelsen skrev Münter den betydningsfulde note:

»Jeg beder Hr. Thomsen ogsaa at ville erindre Brevet til Amtssøvrigheden på Bornholm om Gravninger paa de tvende Begravelses Steder ved Hasle og Rønne, hvor de mange Urner findes.«

Både Monrad og Hauch, som fik Münters påtegning at se, erklærede sig enige med ham og der kan derfor heller ikke være tvivl om, at man i Oldsagskommissionens møde den 6. marts også har drøftet det ønskelige i at grave — og velnavnlig efter urner — på Bornholm.

Thomsen tog imidlertid een ting ad gangen og gjorde først sagen om runestene færdig. Den 24. marts 1817 var brevet til Jansen færdigt til underskrift, idet Thomsen havde »forandret samme efter den Paategning, som var givet Concepten«⁶ og endelig den 31. marts afgik det til Bornholm. Det lød således:

»Ved Commissionens Medlem Biskop Münter er man blevet underrettet om, at

Deres Velbyrdige med redbonhed og Villie har forfærdiget et Situations Kort over det Sted, hvor de merkverdige Rokkestene findes.⁷ Man føler at være Dem tak skyldig for, hvad De fra Deres Side har bidraget til at give et tydeligt Begreb om disse Monumenter fra den fjerne Hedenold, og tilføjer det Ønske, at De ville vedblive at være opmærksom på Oldtidens Levninger og, hvad Rokkestene angaaer, om muligt forsyne Commissionen med en eller et Par Modeller i Leer af den store og en af de mindre.⁸

Ved samme Commissionens Medlem er man bleven underrettet om, at endeel af de Runestene, som findes på Bornholm, ere endnu i Behold. De fleste iblandt dem ere vel afbildede i Thuras Beskrivelse over Bornholm, men da dog nogle ere forbigaaede og man desuden har megen og grundet Tvivl om Afbildningernes Rigtighed, saa ønsker man meget at erholde nye Tegninger af alle Runestene, der var bedre og nøjagtigere end de, man har i denne Bog. Man beder Dem derfor, saafremt Deres øvrige Forretninger nogenlunde kunne tillade det, at ville give Commissionen nye Tegninger og sammenholde de Runeindskrifter, som findes hos Thura, paa det nøyeste med Originalerne og Tegninger, og hvor De maatte finde nogen Uoverensstemmelse eller Utydelighed, da at anmærke det, hvorved det formentlig kom an paa at vise, hvad der er utydeligt i Indskriverne og hvorledes det er, meget mere end paa Stenens Form.

For de Omkostninger, som De maatte have med Befordring osv., vil man lade Dem anvise 50 Rbdlr. og haaber samme vil være tilstrækkelig.

De ville ligeledes forbinde Commissionen ved at give den Underretning om, hvor og i hvilken Tilstand disse mærkværdige Monumenter nu findes, og om det i Henseende til deres bedre Opbevaring paa det sted, hvor de ere, kunde ved enkelte gjørlige Forslag, der uden store Vanskeligheder og Bekostninger lod sig udføre, iværksættes«.⁹

Ved det første møde — den 6. marts 1817 — hvor C.J. Thomsen officielt deltog som

Oldsagskommissionens sekretær, var de to første punkter på dagsordenen altså hans forelæggelse af det private brev fra dr. Zimmermann i Gunslev og det, at kommissionen pålagde ham at skrive koncepten om runestenene.

Tilsyneladende var dette kun nogle ret ligegyldige sager, men i virkeligheden er de to breve af den største betydning. *De viser nemlig, at C.J. Thomsen har stået fuldt færdig som arkæolog allerede fra første færd.* Allerede dengang han tiltrådte sit embede, var han fuldstændig klar over, hvilke krav man skulle stille til det arkæologiske materiale — fundomstændigheder skulle være oplyst og afbildningerne skulle være nøjagtige — for at man kunne drage videnskadelige slutninger af det.

Fra Oldsagskommissionen var blevet nedsat i 1807 og indtil Thomsen blev sekretær, havde man modtaget lige ved 1000 museumsnumre, men man havde ikke ført nogensomhelst protokol over de indkomne genstande og altså ikke sikret sig de nødvendige oplysninger om, hvor og hvorledes de var blevet fundet. Med dette princip — eller rettere mangel på princip — brød Thomsen imidlertid afgørende. Hvad der var indkommet før hans tid, lod han være ukatalogiseret, men hvad der indkom efter, at han var udnævnt, blev indført i en accessionsprotokol, som han oprettede af nyt, og hver genstand fik sit tilsvarende nummer. Så vigtigt har han selv anset dette arbejde for at være, at han begyndte på det, allerede inden han tiltrådte officielt.

Det første krav, som Thomsen altså stillede allerede fra begyndelsen, var: at man skulle sikre sig alle oplysninger om de indkomne museumsgenstande eller, sagt med andre Ord: at man skulle føre protokol. Bestemmelsen af genstandene kunne være subjektiv, afhængig af protokolføreren, men beskrivelsen af fundforholdene skulle være objektiv. De var jo grundlaget for al videnskabelig forskning.

Men det andet krav var ligeså epokegørende. [Den grundlærde i Rom bosatte danske

Fig. 2b. C.J. Thomsen, (1788-1865) ungdomsportræt, udat. og usign. (Nationalmuseets 2. afd.)

oldgransker] Zoëga havde indenfor den klassiske arkæologi stillet fordringen om afbildningernes nøjagtighed — om »Bildexakhet»¹⁰

Thomsen gjorde det indenfor det hjemlige.

Man har hidtil ment, at den første gang, det skete, var foranlediget af hans studier over guldbrakteaterne o. 1820¹¹, men vi kan nu føre det et par år tilbage i tiden, til Thomsens første deltagelse i Oldsagskommissionens møder. I brevet til løjtnant Jansen pålagde han ham nemlig, at han skulle skaffe nye tegninger — af de bornholmske runesten — som var bedre og *nøjagtigere* end dem, man havde. Han skulle derfor sammenholde de gamle tegninger »paa det nøyeste med Originalerne«, anmærke hvor han måtte finde nogen uoverensstemmelse eller utydelighed, da det »formentlig kommer an paa at vise, hvad der er utydeligt i Indskriftterne«. En anden sag er, om det lykkedes for Jansen at opfylde dette krav,¹² men det spiller i og for sig også en mindre rolle — det vigtigste er, at kravet blev rejst.

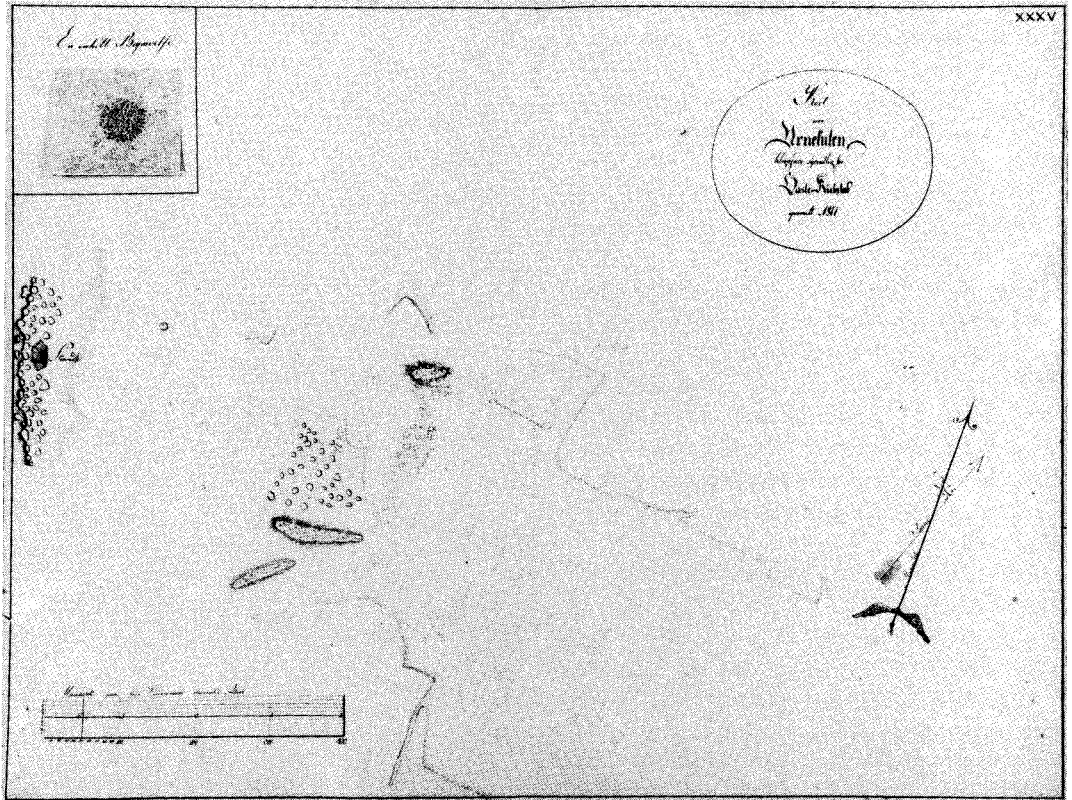

Fig. 3. Kort over Urnekullen, udfærdiget af løjtnant og landmåler Jansen 1817. (Nationalmuseet 1. afd.)

På Oldsagskommissionens møde den 6. marts 1817 må man også have drøftet — måske oplæst — biskop Münters indberetning fra 1816 og herved blevet mindet om, at :

»Sønden for Hassle en lille halvfierdings Vei fra Byen, er langs med Havet en Strækning Flyvesand, hvori man seer en Mængde mindre og større Høie. Disses Overflade er brolagt med smaae Stene, under hvilke i faa tommers eller en halv Alens Dybde Urner findes af forskiellig Størrelse, undertiden store med 3-4 mindre i dem. I Urnerne er Aske, Metalfragmenter, i og udenfor dem farvede Glasperler. Metalfragmenterne ere af Kobber og Jern, undertiden ret smukke Fibulæ, ligesom de der findes i Italien. Steenvaaben findes saa got som aldrig; ikkun eengang blev en Kiile opgravet. Trækul sees i Mængde. Man har fundet store Stene

på tre Smaae, under hvilke store Urner stode, eller og store Stene på Kant, med en Urne derunder. Dengang Byfoged Arboe i Hassle, i Aarene 1805 og 6 byggede sin Gaard og grov efter Stene paa dette Sted, som kaldes Ørne- eller Urne-kullen, vil han have fundet en Urne af de større, med Runer paa. Urnen gik i Stykker. Disse Graves direction gaaer i Øster og Vester. Brolægningen paa Tumulis er, som følger [cirkulær] eller og [firkant] andre er i Form af et Hierte.

De ere alle omtrent tre Alen i Giennemsnit, og først i de nyere Tider komne for Dagen, da Grønsværdet, som bedækkede dem, kom bort, og Flyvesanden blev udsat for Vindens Indvirken.

Et lignende almindeligt Begravelsessted, men i en mindre Strækning, findes i Sanden norden for Rønne. Høiene ere her tildeels

større; Brolægningerne have endog indtil 20 Alen i Diameter, tre større Steene i Midten.«¹³

Tanken om at lade disse to gravpladser udgrave må da være opstået — selvom Thomsen ikke omtaler det i sit mødereferat — men hvem, den skyldes, ved vi ikke. Ser vi imidlertid på, hvem der underskrev protokollen og altså deltog i mødet, var det: Hauch, Monrad, Thorlacius, Nyerup, Werlauff og Magnusen, men derimod var Münster ikke til stede. *Uden at kunne bevise det vil vi hævde, at tanken om at sætte en regulær udgravning i værk kun kan være fattet af Münster eller af Thomsen, men da Münster var fraværende ved denne lejlighed, taler den indre sandsynlighed afgjort for, at det var Thomsen.* Det kan også bestyrkes af, at, da Thomsen sendte sin rundskrivelse den 10. marts 1817, skrev Münster — som før nævnt — på den:

Jeg beder Hr. Thomsen ogsaa at ville erindre Brevet til Amtsførigheden paa Bornholm om Gravninger paa de tvende Begravelses Steder ved Hassle og Rønne, hvor de mange Urner findes.

Thomsen skulle altså concipiere skrivelser og var følgelig stærkt engageret i sagen.

Der gik dog nogen tid, inden brevet kom af sted. På sin rundskrivelse den 5. maj 1817 gjorde Thomsen undskyldning for, at:

»de mange islandske Breve, som ingen Opsættelse taaler, er Skyld i, at først næste Uge vil Brevet til Amtsprøbst Jensen cirkulere til Underskrift.«

Men den 12. maj 1817 sendte Thomsen en ny, med hvilken der fulgte »et Brev til Amtsprøbst Jensen paa Bornholm«. Brevet bærer da også denne dato og lyder efter afskriften i Oldsagskommissionens kopibog:¹⁴

»Commissionen er ved dens Medlem Biskop Münster blevet underrettet om, at paa Bornholm findes mange Gravhøye af en hidtil ubekendt Construction og meget afvigende fra dem, som ellers findes overalt i Landet.

Da Biskoppen ved denne Leilighed om-

talte Deres Høyærværdighed som en Mand med varm Interesse for Historiens Oplysning og som Commissionen kunde vente vilde gjøre alt, hvad der stod i hans Magt for at fremme et videnskabeligt Anliggende, saa henvender vi os med fuldkommen Tillid til Dem for ved Deres Godhed at erholde denne høyst interessante Sag paa det nøyeste undersøgt.

Ifølge den Efterretning, Commissionen har, skal der omtrent 1500 til 2000 Skridt sønden for Hasle i Flyvesandet lige ved Strandbredden findes en Mængde store og mindre Høye, som alle ere tæt belagte med smaae og store Stene, disse undertiden i korsagtige og straaleformige Figurer. en lignende, men mindre Strækning Gravhøye findes i Strandsandet norden for Rønne. Umiddelbar under det Lag Stene, som bedækker Høylene, skal man finde mange Urner af forskiellig Form og Størrelse samt en Mængde Glasperler og Metalredskaber. Hvad der er særdeles mærkeligt, er, at Urnerne skulle være hensatte og bevarede i Høylene paa forskiellige Maader.

Commissionens Ønske er at erholde en nøye Efterretning om disse Gravsteder, som, hvad det udvendige angaaer, formodentlig maatte bestaae i at undersøge, om Gravhøylene indbyrdes ere anlagt efter nogen Plan, for Exp. i Rader fra Østen til Vesten, en større altid omgivet med et vist Antal mindre eller desl. dernæst i Henseende til de Stene, der bedækker dem, iagttage de Figurer, de udgjorde.

Commissionen ville være Deres Høyærværdighed meget forbunden for at modtage Tegninger fra Dem, som efter Maalestok angaaer disse Høyes Størrelse, Form og de Figurer, som Stenene, der bedækker dem, vare lagte i. Maaskee Hr. Bohné vilde være Dem herved behjælpelig.

Med hvad der endnu er vigtigere, er at erfare Høylene indre Beskaffenhed. Dette maatte naturligviis skee ved en forsigtig Udgravning, som Commissionen ønsker maatte foretages paa begge Steder saavel med en af de anseeligste som en af de mindre, helst

hvor man ikke sporer, at de forhen have været rorte.

Mange foregaaende Udgravninger har lært, at man sædvanlig erfarer mindst om de Ting, som findes i Høylene, og ødelægges meest ved at grave fra oven af ned. Man ønsker derfor, at dette Arbejde skeer fra den østlige Side og nedenfra ind ad, hvorhos man tillige vil gjøre opmærksom paa, at Randen nøye maae undersøges, da der nemlig ogsaa i Høyens Omkreds kunde findes Urner.

Det følger af sig selv, at Udgravningen maatte foretages med Varsomhed og under Opsigt, og da det ofte er af Vigtighed at vide, hvorledes og i hvad Forbindelse med hverandre Oldsagerne findes, beder Commissionen, at man særdeles nøye ville tage Mærke deraf og om mueligt give en Aftegning af, hvorledes enhver Ting stod eller i det mindste en Beretning derom.

Urnerne, som man, efter det man allerede veed om disse Høye, ikke paatvivler ville findes i temmeligt Antal, ønsker Commissionen maatte omgaaes med den største Varsomhed, nemlig, naar nogen fandtes og Stedet og deres Omgivning var undersøgt, da rense dem saa godt man kunde, uden at beskadige dem, for den Jord eller Sand, der maatte ligge ved, og lade dem henstaae 1 time eller mere udsat for Luftens Paavirkning, der atter styrker det svage Leer, som ellers, ifald man strax rørte ved dem, undertiden ville falde hen i Støv, og derpaa hensætte dem i længere Tid paa et Sted, hvor der er et stærkt Luftstrøg. Det andet Ønske, Commissionen har, er, at man ville lade Asken blive i dem, som og, ifald der maatte findes mindre Urner eller andre ting nedsatte i en større, alt da maatte forblive i samme Stand, som det fandtes.

Meget interessant var det, om Urner maatte findes med Indskrivt af Runer eller andre Bogstaver, thi vel har man hørt Tale om, at slige skulle være opdagede i disse Gravhøye, men hverken er det os betroede Museum i Besiddelse af nogen Urne med Indskrivt, heller ikke have Commissionens

Medlemmer endnu seet en saadan.

Commissionen har det smigrende Haab ved Deres Hielp betydelig at forøge Samlingen af Fædrelandets mærkværdige Oldsager, hvortil man i Særdeleshed henregner Gravurnerne, og at der muelig ved Deres Bistand og Understøttelse kunde kastes et nyt Lys over meget i vore Forfærdres Skikke og Religion i fjerne Aarhundreder.«

At brevet bygger på oplysningerne i Münters indberetning, er jo evident, men der kan heller ikke være tvivl om, at det er Thomsen, som har formuleret kravet om, at man ved udgravningen skulle lægge mærke til: *hvorledes og i hvad forbindelse med hverandre oldsagerne findes.*

Den 14. juli 1817 sendte Thomsen atter en rundskrivelse til Oldsagskommissionens medlemmer bl.a. med:

Amtsprovst Jensens Svar på Commissionens Brev angaaende en Undersøgelse af de bornholmske Gravhøye.

Desværre synes brevet ikke at være bevareret og vi kan derfor kun skønne over indholdet af det ved at se Thomsens reaktion. Ganske uimponeret af, at det var en Højærværdighed, som skrev, og at det var en kongelig Commission, som Thomsen udtalte sig til, sagde Thomsen nemlig:

»Det forekommer mig, som at Manden gjør tingen vidtløftigere og større, end den formodentlig er, thi hvad en enkelt Mand med Lyst og Interesse for en saadan Sag og uden ængstelig Frygt for en lille Opofrelse af Penge kan gjøre, er utroeligt, men desværre den sande Sammenhæng er nok, at Provsten ingen Interesse har for denne Ting.

Skulle Commissionen finde Amtsprøvestens Forslag dens Bifald værdig, skal jeg opsætte en Concept for et Brev til Rente-kamret i den Anledning«.

Thomsens ærgrelse er åbenbar, men åbenbar - og nok så vigtig - er også, at Thomsen allerede nu, et halvt år efter sin tiltræden, frimodigt udtalte sin mening og frimodigt påtog sig at skrive Oldsagskommissionens koncepter. Løven viste sin klo.

Helt ville kommissionen imidlertid ikke

give magten fra sig. Hauch påtegnede nemlig rundskrivelsen:

»Over Amtsprovst Jensens Forslag til en foregaaende Deliberation i Commissionen udkræves, forinden noget desangående expederes til Rentekammeret,« og hertil sluttede de andre medlemmer sig med undtagelse af Münter, som ikke var blandt underskriverne, sikkert fordi han var fraværende fra byen.

Ved det førstpåfølgende møde — den 7. august 1817 — fremlagde da Thomsen »Amtsprovst Jensens Svar paa Commissionens Brev i Anledning af Gravhøylene på Bornholm«, men han har i sit referat af mødet ikke noteret noget om, at det har været drøftet, endsige at man har truffet nogen decision. Det kan imidlertid have haft sin årsag i, at månedsmødet var ret svagt besøgt — kun Münter, Thorlacius, Nyerup og Magnusen — var til stede, men det [kan] også være, fordi man havde håb om i nær fremtid at drøfte sagen med amtsprovsten. Den 24. august 1817 sluttede Thomsen nemlig sin rundskrivelse således:

»Fra Biskop Münter er jeg anmodet om at indbyde De ærede Herrer Medlemmer til et overordentligt Møde jo før jo hellere, i Anledning af, at Amtsprovst Jensen fra Bornholm befinder sig i nærværende tid her i Byen og han troer at kunne bringe den vigtige Sag med de bornholmske mærkværdige Gravhøyes Undersøgelse et Skridt videre. — Jeg tager mig altsaa den Frihed at forespørge, om til dette Møde kunde udsees Onsdag den 27. Aug. Kl. 6 om Eftermiddagen, som jeg troer vil være det hurtigste, jeg kan have dette Circulaire tilbage, og jeg vover at anmode De ærede Herrer Medlemmer om at expedere den og de medfølgende Sager saa hurtigt, som enhvers Lejlighed nogenlunde tillader det«.

Hauch var ikke i Byen, men de øvrige medlemmer af Oldsagskommissionen gav cirkulæret følgende påtegning:

Da jeg i nogle Dage har lidt meget af Gigt i mit Hoved, hvilken Plage endnu vedvarer, maae jeg overlade til De øvrige Hrr. Med-

Fig. 4. Amtsprovst Johs. Jensen (1756-1824), silhouette (Bornholms museum.)

lemmer af Commissionen at bestemme det fornødne. Jeg tør ej love at møde paa Onsdag, da jeg i nogle Dage maae holde mig i Roelighed.

Monrad

Jeg kan ikke have den Ære at møde.

Vargas Bedemar

På forhånd var det altså ikke noget fuldtalligt møde, men de, som havde lovet at komme, kom dog sammen med Thomsen. Som sædvanlig førte han protokollen og refererede, hvad der skete, således:

Den 27de August holdt Commissionen et overordentligt Møde. Amtsprovst Jensen fra Bornholm var til stæde og fremlagde for Commissionen en Deel interessante Oldsager, fundne og opgravne på Øen i Sommer, især udmærkede sig nogle Vaaben af Jern og forskellige Urner. Amtsprovsten formeenste, at den hensigtsmæssigste Maade til at kunne gjøre de Undersøgelser, man ønskede foretagne, ville være at bede Cancelliet correspondere om den letteste Maade med Commandanten, der bedst vilde kunne udføre denne Sag ved Militaire. Commis-

Fig. 5. Urne, »en liden urne af graaagtig ler. Aldeles ubeskadiget. Uden Hals og Hank. 3 Tommer høj og 3 Tommer bred. Fandtes hensat på en flad sten, måske jernholdig, halvrund med Udhuling gjort til Urnen«.

sionen vedtog strax at forestille Sagen for Cancelliet.

Münter B Thorlacius Nyerup
Werlauff F Magnusen

Sagen blev indført i museets protokol af professor Thorlacius, men gennemlæst og rettet af Thomsen og i denne form offentliggjort i 1820, i *Antiquariske Annaler*.¹⁵ Derefter lyder beskrivelsen: Ved Amtsprovst Jensen paa Bornholm leveret (rettet af Thomsen: foræret) d. 27. Aug. 1817 følgende Ting, som i 1817 ere opgravne af Høje i Nærheden af Hasle Kiøbstad paa et Sted, der kaldes Ørnekulen (rettet af Thomsen til: Urnekulen) efter:

XXXV et medfølgende Kort, forfattet af Lieutenant Mourier, forestillende Gravhøjenes Situation; det ledsagedes af et Brev.

XXXVI en Urne af rødt Leer, udvendig glaceret (rettet af Thomsen til: poleret). Overdelen, hvorpaa har været ziirligt Arbeide, er næsten afbrukket; den har ingen Hank, er bredbuget, omtr. 4 1/2 Tom. Høi og Tom. 6 1/4 bred;

kaldes paa Kortet: den store Krukke.

XXXVII en liden Urne af graaagtig Leer, aldeles ubeskadiget, uden Hals og Hank; Tom. 3 høi; Tom. 3, fandtes hensat paa en flad Steen (maaskee jernhaltig) halvrund med Indhuling gjort til Krukken; paa denne Steen bliver den staaende (tilføjelse af Thomsen: i Museet), (se fig. 5)

XXXVIII dito mindre Urne af synderlig Form med smal Aabning, (tilføjelse af Thomsen: den er af) rødagtig Leer, med en spids Fod, uden Hals eller Hank, høi 2 tom. bred 3 Tom.

XXXIX en noget større Urne, af rødt Leer, meget raat, med bred Munding oven til, beskadiget i Bunden, uden Hank og Hals, 3 1/2 T. bred, 3 T. høi.

XL dito meget liden, aldeles raa, uden Hals og Hank, med bred Aabning oventil; 2 Tommer viid, 1 1/2 Tom. høi.

XLI dito liden, som en Potte, med Hank, raa som den forrige, af samme Størrelse.

XLII dito omtr. som XL, uden Hank.

XLIII en hul Skioldknap af Jern (tilføjelse af Thomsen: til et Parer-skiold), meget angrebet af Jern (tilføjelse af Thomsen: -Rust), meget Sand er vedklæbet; naar man løsner den ældgamle Rust, saa frempipper Vand meget perleklart (tilføjelse af Thomsen: af Rusten).

XLIV en meget forrustet Spydsodd, ogsaa af Jern.

XLV en Klinge af et Jernsværd, meget forrustet, 2 1/2 Tom. bredt. Stykket er 3 Quart. langt, med Ryg og Egg. Spor til Haandtaget sees.

XLVI en Jernklemme (rettet af Thomsen til: Pincette af Jern), meget

- XLVII forrustet og besat med Jord.
et pibeformigt hult Jernstykke,
af 1 Quartees Længde.
- XLVIII 6 smaa stykker af samme Slags.
Til XLVII- XLVIII har Thom-
sen i margen føjet: formodentlig
Beslag om Randen af en Træ-
spand.
- XLIX et Stykke Jern, meget forrustet,
hvortil et (tilføjelse af Thomsen:
meget pibet) Stykke Been har
fæstet sig.
- L tvende Stykker Been, af hvilke
det eene mindre ligger i det stør-
res Huulhed (er det af Menne-
sker eller Heste?)
- LI mange smaa Fragmenter af Me-
tal, som har hørt til Fibulæ,
Ørenringe og desl.
- LII endeel Perler, Glaskoraller
m.m. (tilføjelse af Thomsen: bæ-
rer Spor af forbrænding og have
tildels været nær ved at smelte).
- LIII 5 Smaafragmenter af Urner,
hvilke man paa Bornholm urig-
tig havde troet at have Runer,
men disse ere kun Zirat-Streger.

Næsten halvandet hundred år er gået, siden man indførte dette — i museumshistorisk henseende — så epokegørende fund og det er derfor heller ikke til at undre sig over, at det kan være vanskeligt at genfinde sagerne. Den lange tid kan jo have udslettet museumsnumrene, for slet ikke at tale om, at tingene helt kan være gået til grunde.

Med så meget større glæde betragter man derfor de stykker af fundet, som er bevaret til vore dage og som det er lykkedes Ole Klindt-Jensen at opspore.

Tilsyneladende er det kun nogle ubetydelige oldsager, men ser vi dem i deres rette sammenhæng, bliver disse simple urner og denne stump forrustet jern af største betydning.

Fra Münters indberetning vidste Thomsen ganske vist, at der i Urnekullen var fundet fragmenter af jern, og i henvendelsen — den 12. maj 1817 — havde man bedt Jansen

om at få »denne højest interessante Sag paa det nøyeste undersøgt«, men Thomsen havde endnu ikke personligt modtaget nogen oldsag af jern. Først den 24. august 1817 skete det, at amtsprovst Jensen kom med sine gaver fra Bornholm.

Vi ved ikke, med hvilke følelser Thomsen tog dem i hånden eller om han straks erkendte deres indre værd, men knap et år efter var han imidlertid fuldt på det rene med deres betydning. I sit berømte brev af 16. juli 1818 til Schröder siger Thomsen nemlig udtrykkeligt, at *vi deler Oldsagerne i tre Klasser: Steenvaaben, Metal- og Kobbervaa-
ben og*

»Oldsager af Jern fra den hedenske tidsalder (enhører til de allermærkeligste og sjældneste). Af Erfaring veed De nok, at Jordsyrerne altid gandske fortærer disse — nu har vi fra Bornholm faaet vigtige Stkr., som var bevarede i Høye, der bestod af Strandsand«¹⁶

*På det tidspunkt havde Oldsagskommissionen — og Thomsen — ikke modtaget andre jernsager fra Bornholm end dem fra høje-
ne på Urnekullen¹⁷ — og det er altså dem, der er grundlaget for Thomsens opstilling af jernalderen som forhistorisk periode og dermed for hans udformning af tredelingen.*

Münters antikvariske interesser var så almindeligt kendt, at det må være forklaringen på, at den nye præst for Hasle også benyttede lejligheden til at vise biskoppen, hvad han havde af oldsager i sit sogn. Den 6. august 1816 visiterede Münter Rø, den 8. Klemensker og den 7. både Hasle og Rutsker, men til trods for den stramme rejseplan fik han alligevel tid til at besøge Urnekullen. I første række var det vel for at forøge sin egen samling af urner og mønter — i et politiforhør i Hasle den 5. april 1817 hed det således, at »Hans Højærværdighed Biskop Münter behagede Selv ved sin Nærværelse paa Bornholm at tage benævnte Sted Ørne-
kule i Øiesyn og fandt den Gang adskillige Urner«¹⁸ — men om nogen form for systematisk udgravning kunne der naturligvis ikke blive tale. Dog gjorde han så mange

iagttagelser på stedet, at det — som før nævnt — gav anledning til, at man henvendte sig til amtsprovsten om udgravning af høje-
ne for at man kunne blive klar over deres konstruktion.

Så vidt vi kan skønne, må undersøgelserne til at begynde med have været ret beskedne. Brevet til amtsprovsten har nemlig ikke været ham i hænde før i slutningen af maj og allerede i august afleverede han oldsagerne i København, så at der i hvert fald ikke har været altfor god tid til gravningerne. Man — og det vil sikkert sige: stedets præst — har derfor nok indskrænket sig til at åbne enkelte høje og måske erhverve, hvad andre havde fundet. Efter at nemlig selve stiftets biskop havde været på stedet og fået adskillige urner der, var det blevet almindeligt at rode efter oldsager i flyvesandet.

Således havde en stor dreng ligget herude i de første dage af april 1817 og gravet med sine hænder »fornemmeligen for at finde Urner, Perler, Metal eller andet«, da han var så heldig at støde på et guldsmykke, omtrent 1/2 alen nede i jorden. Som danefæ blev det afleveret til byfogden i Hasle og endte med — efter at have passeret de forskellige instanser — at blive indlemmet i Oldsagskommissionens samling¹⁹, hvorefter drengen fik værdien godtgjort, (se fig. 6). Motiveringen for denne påskønnelse var imidlertid ikke de gængse regler for den slags fund, men den interessante, at man ville belønne ham for »hans Umage og Oprigtighed ikke at have dulgt det Fundne« og navnlig, at betalingen skulle tjene »til Opmuntring for ham og Flere for Fremtiden«. Han var altså ikke den eneste skattegraver²⁰.

At størsteparten af fundene er blevet gjort tilfældigt, kan den omstændighed også tale for, at man ikke opfyldte Oldsagskommissionens ønske om at få fundforholdene oplyst. Det eneste man i så henseende sendte, var nemlig en generalplan over området med angivelse af, hvor man fundet — tre af stykkerne. På samme plan var også vist, hvorledes »en enkelt Begravelse« så ud før og efter åbningen, men heller ikke dette ty-

der jo på nogen større virksomhed. Kortet var — efter det vedliggende brev af 28. juli — tegnet på opfordring af sognepræst Olsen af landmåler og løjtnant R. Mourier, Tornegaarden, og før den tid må udgravningerne altså have været afsluttet.

Som nævnt (side 32) kender vi ikke amtsprovstens svar på Oldsagskommissionens brev, men alligevel tør vi nok mene at vide, hvad det omtrent er gået ud på. Det er nemlig så heldigt, at der er bevaret en skrivelse²¹ fra ham til biskop Münter, dateret Rønne 9. juni 1817, og her hedder det:

Fra den antiqvariske Commission har jeg erholdt skrivelse af 12te f.M. Baade for Commissionens Skyld som og for den Interesse, jeg føler for Sagen selv, skal jeg gjøre Alt, hvad der staaer i min Magt, men jeg vil naar jeg i en af disse Dage — jeg fik først Commissionens Skrivelse den 31te f.M. — besvarer Deres ærede, gjøre Samme opmærksom paa: at enkelt Mand uden Penge og ej engang for disse vil kunne udrette noget Synderligt, da man ikke altid her for disse kan faae Arbejdere, naar man vil have dem og skal bruge dem. Skal derfor noget komme ud her af, var det vigtigt: at en staaende Ordre blev udvirket, ifølge hvilken jeg eller hvilken anden Mand, Commissionen maatte finde for godt at betro dette Hverv, havde Ret til hos vedkommende Bye- og Herredsfoged at requirere 4-6 arbejdsføre Mænd til at grave hver een Dag uden Betaling og som skulde møde til den Tiid og det Sted, hvortil og hvorhen de bleve fordrede. De, som hertil skulde bruges, kunde være efter Omgang saavel af Bøndernes Brende x: Karle som og Udbyggerne x: Huusmænd; men paa det at Arbejdet kunde gaae ordentligt og det kunde paasees, at der virkeligen blev arbejdet, var det nødvendigt, at en Lieutenant eller Underofficer, maaskee den sidstnævnte var tilstrækkelig, havde Inspection over Folkene — ogsaa de Militaire skulde ingen Betaling have og requireres hos Commandanten, som beordrer dem. Til dette Arbejde maatte ingensinde requireres Folk enten i Høesletten eller i Sædehøsten,

at de ej skulde savnes fra deres Marksyssler.

Der er meget, der taler for at erholde en saadan allerhøieste Befaling:

- a) Bornholm gemmer uden Tvivl mange antiqvariske Skatte i sit Skjød fremfor de andre danske Provindser og man kan ikke vide, hvortil Undersøgelserne og Gravninger i denne Henseende ville lede til andre tings Opdagelse h.e. en Metal- eller Kulaares Opdagelse o.s.v.
- b) Den bornholmske Bonde har, som sin egen Herre, aldeles intet Hoverie at gjøre, og Huusmændene eller Udbyggerne, ikke alle, have vel nogle Dages Arbejde at forrette hos Bønderne, naar de boe paa deres Grund, i Høstens tid og kunne altsaa meget vel uden Afsavn fra deres eget arbejde anvende et Par Dage til det Offentlige.

Af en saadan Tilladelse, om den gaves, ej skulde misbruges, jeg mener hermed: at man ikke hele Aaret igjennem maatte sys-selsætte Folkene dermed, følger af sig selv, da det ikkun efter Sagens Natur lader sig gjøre i nogle Maaneder nu og da i Aaret at udføre sligt Arbejde.

Jeg underkaster disse mine uforgribelige Tanker om denne Sag højere Bedømmelse og, det bliver hvordan det vil, jeg skal ikke glemme at gjøre, hvad jeg formaaer ... Det vil være mig kjær, om det, jeg her skrevet, kan være til nogen Nytte!

Der kan ikke være tvivl om, at amtsprovsten udtalte sig på samme måde til Oldsagskommissionen — Münter var jo både biskop og medlem af kommissionen — for slet ikke at tale om, at det var de meninger, han hævdede i mødet den 27. august 1817.

Når Oldsagskommissionen lod sig overbevise og vedtog »strax at forestille Sagen for Cancelliet«, skulle der imidlertid komme til at gå et par år, før den blev gennemført. Vi ved ikke, hvorfor det trak så længe ud, men kan gætte på, at udvælgelsen af Dubletsamlingen i Odense — i 1818 — har været en af grundene. Medvirkende kan det også have været, at man ikke endnu havde set noget resultat af undersøgelserne over runestene-

Fig. 6. Guldsmykke, »en Berlok af Elektrum«. Forstørret foto. Nationalmuseet.

ne og derfor ville vente, indtil det forelå. Først så kunne Oldsagskommissionen gå i gang med det nye arbejde.

Dette er selvsagt kun gætninger, men på den anden side stemmer det så godt med de kronologiske forhold, at forklaringen måske alligevel er rigtig.

Allerede i 1816 havde løjtnant J. Jansen været sammen med biskop Münter ved Rokkestenene og lovet ham modeller af dem og allerede den 31. marts 1817 havde

Oldsagskommissionen henvendt sig til ham om revision af runestenene, men først den 16. august 1819 indfrieede han sine løfter, idet han sendte kommissionen følgende brev²²:

Underdanigst.

Efter den Høy Kongelige Kommissions Skrivelse af 31st Marts 1817 har ieg formeldest mine forhen havte Forretninger ikke havt Lejlighed til før at opfylde Kommissionens Ønske i Henseende til Runesteene m:m: paa Bornholm.

Indeværende Sommer derimod har ieg berejst hele Landet og giver mig herved den underdanige Frihed at tilstille den høje Kommission tegninger af alle de Runesteen, som findes for Tiden på Bornholm, hvorblandt ere 3de, som ikke nævnes i Thura, og 2de, som Thura anfører efter Vorm, men som hans Udsendte ikke har kundet finde og som dog endnu ere tilstæde, samt en anden, ikke Runesteen, men som ieg har anført med, da den forekommer mig sielden; det nærmere vil erfares af medfølgende Beskrivelse. I øvrigt da Kommissionen anmoder i ovenmeldte Skrivelse /: fornemmelig at vise, hvad der er utydelig i Indskripterne og hvorledes, det er det /:, da beder ieg, at den forklaring, ieg derover har gjort især af de Steene, som ikke findes i Thura, maa holdes mig tilgode, da ieg kun har Kiendskab til Runeskrivten af de Bøger, ieg har læst og hvori ieg har fundet sammes Udtydning. Forresten hvad Steenenes akkurate Afkopiering angaaer, saavidt det efter Steenenes nærværende Tilstand er muelig, kan ieg forsikre.

Ligeledes har ieg Ære at tilstille Modeller af Rokkesteenene, som findes paa Bornholm, for saavidt ieg af simpel Leer har været istand til at forfærdige samme.

I Henseende til, hvor Runesteene findes samt i hvad Tilstand, vil samme erfares af den tegningerne vedføjede Beskrivelse: og hvad deres bedre Opbevaring angaaer, da vil dette være forbunden med Omstændigheder og Bekostninger; de, som ligge over Aaer eller Bække, ere de største og sværeste, og iblandt disse er den paa Tab: 2

Fig:1 viiste den bedst conserveerte af dem alle og som nok vil holde sig længe i den gode Tilstand, da den er saa tilstrækkelig belagt med Muld, at Færdselen over Broen ikke kan skade den. De andre derimod ligge aldeles blanke og ere desaarsag langt mere forslidt og ukiendelige, desuden ville det vanskeligst blive at tilvejebringe saa store Stene i de andres Sted.

Præsten Hr. Hiort til Nye Larsker Sogn har fortalt mig, at han, efter at Hs. Høyærværdighed Biskoppen havde været på Landet, vilde have ombygget de ved hans Kirke liggende 2de Steene med et par andre, som han havde ved Haanden, for at opbevare Runerne, men Ejerne af disse Steen ville på ingen Maade tillade det, da de ligge over deres Fædrene Begravelser.

Skulde den Høje Kommission ellers have noget at erindre, beder ieg mig derom underrettet.

Kiøbenhavn den 16de August 1819

J Jansen

Liutnant, logerende i

Klareboderne No. 9. anden Sahl

Jansens tegninger af de bornholmske runesten må have været til Thomsens fulde tilfredshed, for i sin rundskrivelse til Oldsagskommissionen den 28. august 1819 siger han nemlig:

»Til den kongelige Commission er indkommen vedliggende Brev fra Lt. Jansen tiligemed de deri omtalte Tegninger og en lille Forklaring over hver Steens Beliggenhed og nuværende Tilstand. — Jeg er nu beskjeftiget med at sammenholde dette, med største Flid udførte Arbeide med det langt fejlagtigere, man om disse stene har hos Worm og det endnu slettere hos Thura.

Det er nesten ubegribeligt, hvorledes Lt. Jansen saa vel har kunnet overvinde de Vanskeligheder, som møder enhver, der ikke har Færdighed i det oldnordiske Sprog og af Indholdet kan slutte sig til de halvudslitte og ofte i en falsk Belysning staaende Runer — det kan allene forklares ved den *roesværdige, sieldne Flid*, han har anvendt paa dette Arbejde.

Jeg vil ønske, at Commissionen vil finde en passende Maade at erkjende og belønne denne paa.«

På Oldsagskommissionens månedsmøde den 9. september 1819 fremlagde Thomsen igen Jansens brev sammen med de »med megen Flid udarbejdede Tegninger« og modellerne i brændt ler af Rokkestenene²³ og fik både sin dom og sit ønske godkendt. I referatet af mødet noterede han nemlig:

»Commissionen besluttede, at Liutenanten skulle tilsendes 50 Rbd. med et Brev, hvorved man tilkjendegav ham, at man erkjendte den Flid, han havde anvendt og takkede ham derfor«.

Den 22. september 1819 afgik da følgende brev — utvivlsomt udfærdiget af Thomsen — til Jansen: »Det er med særdeles Fornøjelse, at Commissionen har modtaget Deres med udmærket Flid udarbejdede Efterretning og Tegninger af Runestenene paa Bornholm.

De modtage for dette fortienstfulde Arbejde Commissionens forbindtligste Tak og forvisse Dem om, at det er Commissionen behageligt at lære at kiende en Mand, der saa vel og Forventning har udført et vist ikke let Arbejde.

Som en liden Erstatning for de Omkostninger, De sikkert maa have haft ved Deres vanskelige Arbejde, beder Commissionen Dem at modtage indliggende 50 Rbd. og et Exemplar af det ved den udgivne antiqvariske Skrivt, som, da De har Interesse for vore Oldtidsminder, maaskee vil være Dem behageligt at eje«²⁴.

Ved Oldsagskommissionens møde den 7. oktober 1819 fremlagde Thomsen påny et brev fra Jansen. Han takkede her for det tilsendte, men navnlig tilbød han »Commissionen hans videre Tjeneste, om den ønskede noget udført paa Bornholm«. Noget direkte referat har Thomsen ikke givet af de forhandlinger, som brevet må have givet anledning til, men indirekte fremgår de alligevel med al tydelighed af mødets udfald. Med glæde må nemlig Oldsagskommissionen nemlig have erfaret, at den mand, som hav-

de udført et påskønnet arbejde for den, også var villig til yderligere at hjælpe den — derved kunne den få sin gamle plan realiseret. Her var jo manden, der kunne lede udgravningerne på øen.

Som resultat af drøftelserne kunne Thomsen derfor også notere:

»*Commissionen besluttede, at til Foraaret [1820] skulle man søge under Lt: Jansens Bestyrelse at lade opgrave nogle af de mærkværdige Gravhøye og i den Anledning skrive den militaire Commanderende, anbefale ham Sagen og til dette Arbejdes Udførelse stille 50 Rbd. til Lt: raadighed*«.

Thomsen må derefter være gået i gang med at udfærdige de forberedende skrivelser, men først den 28. november 1819 kunne han meddele sin ven Sven Hylander i Lund:

»Om en planmæssig Undersøgelse, man til Foraaret lader foretage ved det store Gravsamlingssted på Bornholm, skal jeg snart melde Dem mere; den er besluttet og vil sikkert give mere end almindelige Resultater«²⁵.

Allerede den følgende dag — den 29. november 1819 — sendte Thomsen dog ikke mindre end fire breve til Oldsagskommissionen, for at medlemmerne kunne underskrive dem og sagen komme i gang.

Det første var til sognepræsten for Hasle og Rutsker og meddelte, at kommissionen havde »overdraget Lieutenant Jansen efter angiven Plan at lade aabne nogle af de mærkværdige Gravhøye, som findes i det Dem anfortroede Sogn«. Den anbefalde både Jansen og sagen selv, idet den ikke et øjeblik drog i tvivl, at præsten »efter Evne vil yde den sin Bistand og saaledes fremme et videnskabeligt Anliggende«²⁶.

Det andet var til amtsprovsten Jensen og er af særlig interesse ved de oplysninger, det giver. Det lyder i sin helhed:

»Først ved Deres Høyærværdighed er Commissionen bleven gjort opmærksom paa, at man fra Gravhøylene ved Hasle kunde vente at erholde udmærkede Oldsager, især af Jern, og med Fornøjelse bemærker

den, at de Stykker, som den ved Deres Godhed har erholdt derfra af dette Metal, udgjør en særdeles Prydelse for Commissionens Museum.

Dette har bestemt Commissionen til at lade foretage nogle planmæssige Udgravninger i nogle af disse Høye. Lieutenant Jansen, som til Commissionens Tilfredshed har udført et Arbeide for Commissionen, har man overdraget dette og Commissionen tager sig den Frihed paa det varmeste at anbefale denne Sag til Deres Høyærværdighed, som allerede forhen har viist saa megen Velvillie og Godhed for Commissionens Samling og Formaal²⁷«.

Både brevet til sognepræsten og til amtsprovsten fremhæver, at udgravningerne skal tjene videnskaben og være planmæssige, men det sidste understreger tillige, hvilken betydning man har tillagt Fundene af jernoldsager og hvilken betydning, amtsprovsten har haft i så henseende.

Det *trede* brev gik til *løjtnant og landmåler Jansen* og selvom det på visse punkter er en gentagelse, er det dog så vigtigt, at det også fortjener at gengives in extenso. Det lyder således:

»Det har været Commissionen meget behageligt af Deres Velbaarenheds Brev af ... Septemb. at see, at De, som til Commissionens Tilfredshed har udført et antiqvarisk Anliggende, tilbyder Dem fremdeles at ville paatage Dem de Arbeider, som maatte overdrages Dem.

Længe har Commissionen ønsket at lade foretage nogle planmæssige Udgravninger af Høye for at faa nøye Kundskab om, i hvad Stilling og Forbindelse med hverandre de Ting staaer, som findes i Gravhøylene, ligesom ogsaa en Bihensigt med denne Udgravning maatte være at berige Commissionens Samling med mærkværdige Stykker, som muelig kunne fremkomme ved saadanne Udgravninger. Som nogle af de mærkværdigste Commissionen har Efterretninger om, anseer man Høylene ved Hasle paa det Sted, som kaldes Urne-Kulen, og det saa meget meere som Erfaring har viist, at de

bestaae af en Sandel Jordart, der ikke indeholder de Syrer, der altid aldeles fortærer Oldsagerne af Jern og kunne man altsaa her vente at finde nogenledes bevarede Vaaben osv. af dette Metal.

Denne Forventning har bestemt Commissionen til først paa dette Sted at lade gjøre en Begyndelse med *slige planmæssige Udgravninger og overdrager Dem herved at udføre samme paa den Tid og den Maade, som De ved deres Erfaring og Kundskab om Landet anseer for den beqvemteste.*

Man troer at burde gjøre Dem opmærksom på følgende:

1) at man ønsker ikke allene en af de store og udmærkede aabnet, men ogsaa nogle af de forskellige mindre Slags. Det følger af sig selv, at det er vigtigt, førend Arbeidet begynder, at man nøye seer til: ikke at aabne Høye, som allerede en Gang ere brudte, hvilket ved nogen Opmærksomhed paa deres udvortes Form og Omgivelser lettelig sees.

2) Udgravningen maae skee nedenfra og fra Siden ind ad og ingenlunde paa den sædvanlige Maade ovenfra, hvorved næsten altid de ting ødelægges, som findes i Gravkammeret.

3) Erfaring har viist, at Indgangen til Gravkammeret sædvanlig er lige i Øst, sieldnere i Syd og nesten aldrig i de andre Directioner; det vil derfor være rigtigst at søge Indgangen og, naar man finder den, følge den, hvorved meget Arbeide spares [og] delæggelse undgaaes.

4) Naar et Gravkammer eller lille Steensetning om Gravurnen aabnes, som maae skee varlig, ønsker man meget, at De selv er tilstæde som overalt, saavidt mueligt, ved hele Arbeidet. Man beder Dem da nøye at iagttage og aftegne, i hvad Stilling enhver Ting findes; er der Spor af Træ ved Metalsagerne, vilde det være oplysende, om De lagde Mærke til, hvorledes samme synes at have været anbragt og i hvilken Direction samme udgik fra Metalsagerne.

5) Det er vigtigt, at Gravurnerne selv ikke røres, da de derved sædvanlig falde hen i

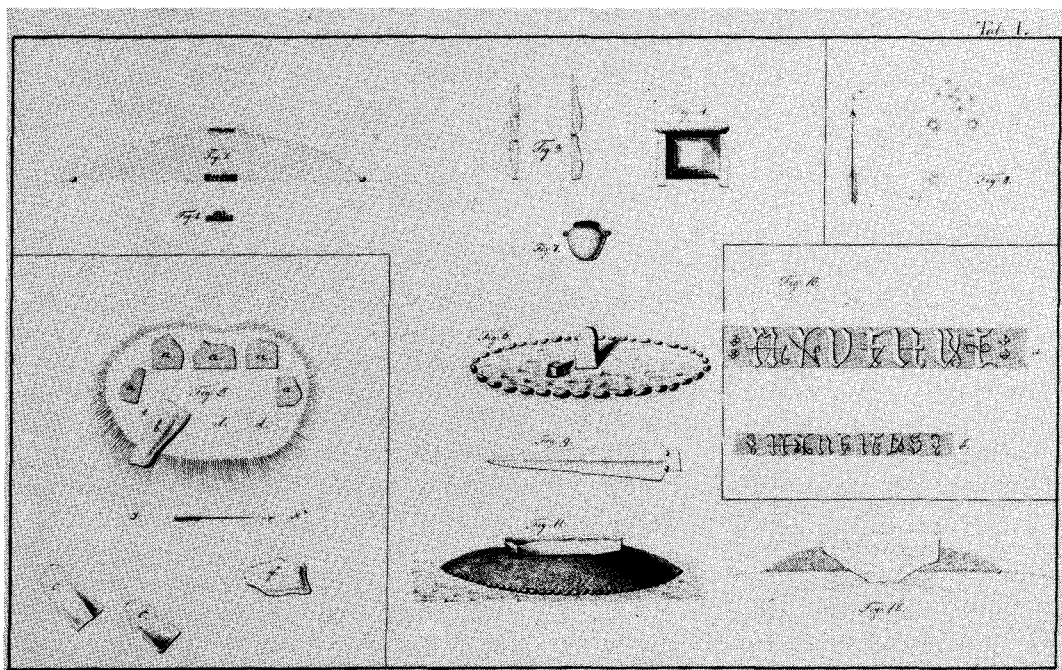

Fig. 7. Tab. I, fig. 1 Jydehøj, fig. 2 Jydehøj m. stensætning, fig. 3 og 4 gravkamre fra Lundshøj, fig. 5 Fem opretstående sten på en firkant (Knudskirke kaldet), fig. 6 Rund stenkreds, i midten en oprejt sten på Duebjerg, fig. 7 urne fundet sammesteds, fig. 8 Duebjerg højene, alle Klemensker s. fig. 9 kobberdolk, fig. 10 indskrift på dåbsfadet i Rutsker kirke, Rustsker s. fig. 11 og 12 Stenrøret på højlyngen mellem Klemensker, Olsker og Rø sogne. Fra »Beskrivelse over de på Bornholm, efter den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring, foranstaltede Udgravninger af Høye mm., foretaget af J. Jansen.« (KB. Ny kgl. Saml. 726 e, 4to)

Støv, men efter at de have staaet nogle Timer udsat for den indtrængende Lufts Paa-virkning, vil de kunne flyttes uden Skade. Commissionen ønsker, at Asken osv. maae forblive i Urnerne og, ifald de ere opsatte paa en eller anden mindre Steen-Fodstykke deslige, som uden Vanskelighed lod sig flytte, bør denne følge med Urnen.

6) I en bekjendt Antiquitets-Samling i Berlin findes opsat en Gravurne og de Ting, som fandtes ved den, aldeles i samme Stilling, som de laae i Højen og omgiven med de samme Stene, som der beskyttede den imod Jordens Indtrængen.

Det ville sikkert være interessant og lærerigt, om man ved den herværende Samling kunne have en lignende Ting, og muelig var det, at ved denne Gravning kunde findes et passende vel bevaret Gravsted, der let lod

sig flytte og ikke var af større Omfang og Vægt, end at det kunne opstilles ved de andre Sager, Commissionen er i Besiddelse af.

7) Ønsker man, at De ville være opmærksom paa, om i Høyens Omkreds eller oven i skulde være indsadt mindre Urner osv., hvorpaa man har adskillige Exempler.

8) De kan give den bestemteste Forsikring, at af hvad der maatte findes af Guld og Sølv, vil Værdien blive erstattet af den kongelige Kasse.

Til Udførelse af denne Gravning har man for det første bestemt 50 Rbd., som De efter indgiven Begjæring strax kan faae betalt, og har man desuden paa det varmeste anbefalet denne Sag til høystcommanderende Militairperson paa en og Amtsprovsten samt Præsten, inden hvis Sogn Gravhøiene ligge.²⁸

Det fjerde og sidste brev var endelig til: Høyvelbaarne Heer *Oberst P.M. v. Hoffmann*, Ridder af Dannebrog, Commandant paa Bornholm og lød:

»Det har længe været et af undertegnede Commissions Ønske at lade nogle Gravhøye efter Plan aabne og undersøge for derved at komme til Kundskab om, ikke allene, hvad samme indeholdt, men meget mere om den Forbindelse og Stilling disse ting stode i til hverandre, hvilket kunne lede til videnskabelige Resultater og opklare noget af det Dunkle, som endnu omsvæver Hensigten og Brugen af mange af de Oldsager, man har fundet i Høyene.

Det Sted, som man har udseet til at gjøre en Begyndelse med en saadan omhyggelig og systematisk Aabning af Gravhøye, er ved den mærkelige Gravplads ved Hasle, som almindelig kaldes Urnekulen.

Licutenant Jansen, der til Commissionens Tilfredshed har udført et antiqvarisk Anliggende paa Bornholm, har man ogsaa overdraget at udføre dette, og Hensigten med denne Skrivelse er paa det varmeste at anbefale denne Sag til Deres Høyvelbaarenhed, som sikkert ved Raad og Daad betydelig vil kunne fremme den.

Commissionen glæder sig over i denne sag at kunne frembære sine Ønsker for en almindelig agtet og æret Embedsmand, som har Interesse for videnskabelige Anliggender og i Særdeleshed for Fædrenelandets Historie.

Den kongelige Commission for Oldsagernes Opbevaring d. 29 Novb. 1819

Hauch Monrad Münster

B. Thorlacius Nyerup Werlauff

F. Magnusen /Thomsen²⁹

Oberst Hoffmann havde tidligere ladet militæret på Bornholm udføre civilt arbejde — anlæg af havne og veje³⁰ — og det måtte derfor ligge nær, at også Oldsagskommissionens ønske om gravninger blev overdraget til øens milits. Dertil måtte han imidlertid først have kongens tilladelse og den 20. december 1819 indgik han derfor med en ansøgning til majestæten. Efter en indled-

ning om, at Oldsagskommissionen havde overdraget løjtnant Jansen, »der i flere Aar havde opholdt sig paa Bornholm«, at forestå »en omhyggelig systematisk Aabning af Gravhøye« og at den havde bedt ham Hoffmann være behjælpelig med råd og dåd, siger han:

»Gerne vil jeg opfylde den høje Commissions Forlangende, men forudseende, at en kraftfuld og udstrakt Udførelse af disse Anliggender fornemmelig beror paa physiske Kræfter, som jeg nok tror at kunne tilvejebringe, da jeg er overbevist om, at Mængden af Bornholmerne interesserer sig for denne Sag, tillader jeg mig allerunderdanigst at indstille til Deres Kongelige Majestæt allernaadigste Resolution, om det maatte være mig tilladt ved Hjælp af Kompagniofficererne at formaa Mænd af Herredskompagnierne og den Del af Infanterikompagnierne, som formeldest Alder og Svaghed ere ere inddelte med i Kompagnierne paa Excerpladserne, i Stedet for de Dage, som de ellers skulde møde til Exercits, at arbejde ligesaamange Dage i ommeldte antiqvariske Anliggende. Ved saaledes at afgive flere Hundrede Arbejdere, fordelte med Hensyn til Arbejdet i ethvert Sogn, vil man have den Fornøjelse at kunne fremme den høje Commissions Sag og muligt efter Ønske at berige Oldsagerne«.³¹

Den 9. januar 1820 altså omtrent omgående svarede kongen med følgende decision:

Vi have modtaget Kommandantskabets Forestilling af 20de f.M. om det Arbejde, som Commissionen for Oldsagernes Opbevaring ønsker udført paa Bornholm, og hvilket Kommandantskabet har at foretage i saa mange Dage ved Folk af Herreds- og en Del af Infanterikompagnierne, hvilke formeldest Alder og Svaghed ikke ere inddelte i Kompagnierne på Excerpladserne, hvis de ellers til næste Aars skulle møde paa Excerpladserne til Exercits.

I denne Anledning tilkendegives, at Vi bifalder Kommandantskabets Forslag, naar det omtalte Mandskab kan formaaes til god-

villingen at besørg saadant, thi i sligt Arbejde bør Folkene ikke tvinges.

Kjøbenhavn, den 9de Januar 1820.

Frederik R

Denne skrivelse³² afgik til Bornholm, blev læst og gav anledning til, at Oberst Hoffmann den 17. februar 1820 skrev et langt brev til Oldsagskommissionen. Det er uforment at gengive hans referat af de hidtil førte forhandlinger og deres gunstige resultat, men kommandanten var åbenbart meget for at handle på egen hånd og han endte derfor med allærærbødigst at udbede mig nærmere bestemmelser om:

»dette Arbejde maatte tage sin Begyndelse, saasnart Aarstiden tillader,

at det maatte fortsættes uden Tidsspilde efter enhver Plan, Sogn for Sogn over hele Bornholm.

Lieutenant Jansen, der er overdragen Udførelsen af disse Anliggender ved den høje Commissions Foranstaltning, maatte holdes skadesløs for den Tid, han dertil

opofrer, da man vel tør antage, at hele den meste Tid af Sommeren vil medgaa, inden man kommer til ende med Undersøgelsen over hele Landet, og at Lieutenanten som Opsynsmand maa blive paalagt at henvende sig til Kommandantskabet om den fornødne Hjælp samt underrette mig om Arbejdets Paabegyndelse og Fremskridt m.m.³³

Først den 2. april 1820 kunne Thomsen imidlertid sende oberst Hoffmanns brev af 17. februar rundt til Oldsagskommissionen, men skylden for denne forsinkelse var ikke hans. I sin følgeskrivelse oplyser han nemlig ikke blot om grunden, men også om hvilken stilling han de facto havde indenfor kommissionen — på egen hånd udformede han, hvad kommissionen skulle svare. Ganske vist henskød han sagen til kommissionens afgørelse, men i realiteten må hans komcepter være blevet godkendt.

Den 2. april skrev han:

»Vedliggende Brev, som formedelst Vintern maae være blevet opholdt, har jeg mod-

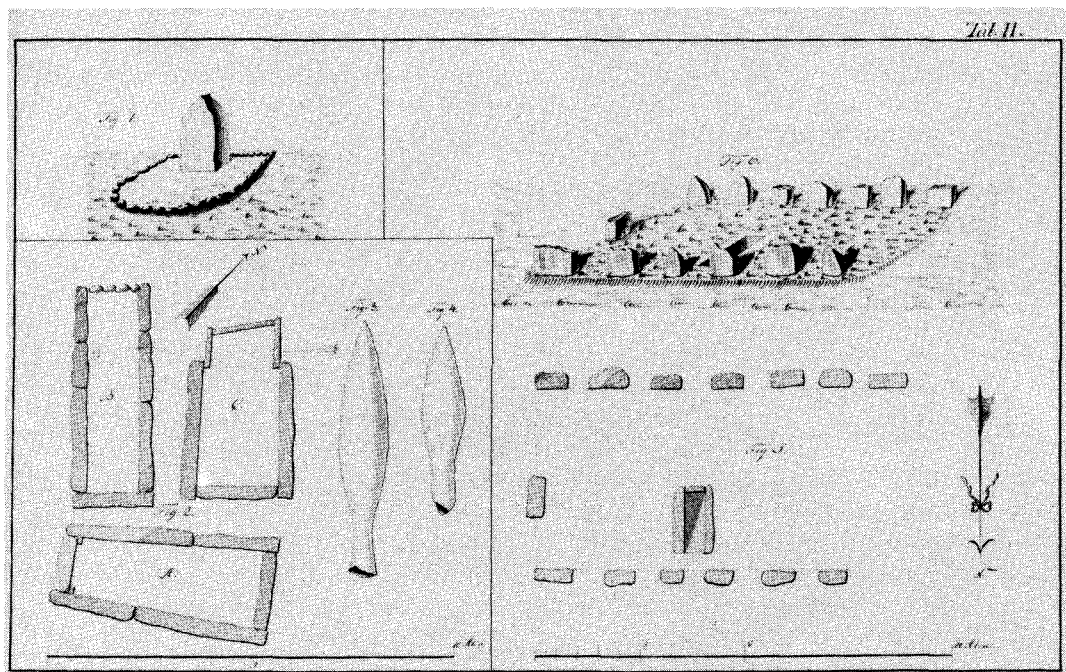

Fig. 8. Tab. II, fig. 1 Stenkreds i Olskers., fig. 2 høj med 3 gravkamre, fig. 3 og 4 to flinteknive fra gravkammer B, fig. 5 og 6 aflang høj, (Stendansen kaldet), alle Rø s. — Fra samme som ill. 7.

taget for nogle Dage siden. Da det fordrer hurtig Svar, har jeg opsat Concept til to, saaledes som jeg formoder, Commissionens Beslutning maatte blive og ønsker, at de maatte finde Medlemmernes Bifald«, og allerede den 7. april 1820 kunne han sende kommissionen en ny rundskrivelse med »Brevene til Oberst v. Hoffmann og Lt. Janssen, der begge ikke taale Opsættelse« til underskrift. Det næste månedsmøde skulle nemlig først være den 13. april.

Begge brevene bærer da også datoen den 7. april 1820 og har utvivlsomt også været renskrevet af Thomsen selv; det, som er bevaret i original, er i hvert fald hans hånd.

Brevet til oberst v. Hoffmann lyder:

»Vinteren har tilbageholdt det Brev, som Deres Høyvelbaarenhed allerede den d. 17. Februar tilskrev Commissionen og er Aarsag i, at samme først nu besvares.

Forinden Commissionen berører de i Deres Brev fremsatte Spørgsmaal, maae den paa det varmeste, oprigtigste og forbindligste takke Hr. Obersten for den kraftige Bistand, De giver, og de hensigtsmæssige Foranstaltninger, De har vidst at træffe, hvorved Commissionens Ønsker og Plan med hensyn til Udgravningerne paa Bornholm herlig fremmes og understøttes.

Det har ikke været Commissionens hensigt at ville lade foretage en general Udgravning af alle Gravhøye paa Bornholm, formentlig ville dette ikke heller give et stort andet Resultat end det, som kunne hentes af et klogt Udvalg iblandt disse, thi man kan gjøre temmelig sikker Regning paa, at, naar paa et hvert Sted af Øen blot nogle af de forskellige Høye bleve aabnede, ville de øvrige ikke give synderlig andet udbytte, hvortil kommer, at Commissionen ogsaa ønsker, at efterkommerne paa et hvert Sted i Landet maatte kunne finde nogle af disse ærværdige Minder fra Forfædrene i urørt Stand.

Deres Høyvelbaarenhed vil altsaa formentlig være enig med Commissionen i, at disse Undersøgelser for det første mere maatte være Prøver end et aldeles udtømmende Arbejde. Ifald disse Prøver da have

et heldigt Udfald, som man sikkert venter og haaber, vil man i det tilkommende videre fortsætte disse interessante Undersøgelser og kunne anvende flere Penge derpaa, end man for Øjeblikket seer sig i Stand til, thi Commissionen har til en meget udstrakt Virksomhed ikkun smaae Fonds. Af den Kongelige Kasse vil derimod blive erstattet værdien af alt, hvad der findes af ædle Metaller.

Lieutenant Jansen er anmodet om at henvende sig til Deres Høyvelbaarenhed om den fornødne Hielp og er tillige anmodet om efter Aftale med Dem at begynde Arbejdet og meddele dem Kundskab om, hvad Fremgang det haver.

Den kongelige Commission for Oldsageres Opbevaring den 7de April 1820

Hauch Monrad Münter B. Thorlacius
Nyerup Werlauff /Thomsen«³⁴

Det andet brev — til løjtnant og landmåler Jansen — er i noget af samme indhold, i andet af afvigende, og lyder således:

»De vil foreløbig være bleven underrettet om, at Commissionen ikke ønsker, at De for det første foretager nogen Udgravning af Høye, medmindre disse fandtes paa Kongens Grund eller og, hvor Grundejerne selv godvillig ville tillade det.

Ligeledes vil De have seet, at det Arbejde, som De nu staaer i Begreb med at begynde, mere betragtes af Commissionen som et Forsøg end en aldeles omfattende og udtømmende Undersøgelse af alle Bornholms Gravhøye.

Commissionen har imidlertid med den største Fornøjelse erfaret, at disse Undersøgelser vil kunne gives større udvidelse og betydenhed end den først have troet, ved det at en stor Forhindring i Henseende til Bekostningen er hævet ved Commandanten, Oberst v. Hoffmanns Forestilling til Hans Majestet, der allernaadigst har tilladt, at dette Arbejde frivillig maae udføres af Landets Soldater.

De ville altsaa, naar De troer at kunne begynde Arbejdet, henvende Dem til Herr Obersten, ligesom De ville underrette ham

om, hvor og hvorledes De agter at begynde samt senere, hvad Fremgang det haver.

Ifald De maatte finde, at Deres Forsøg fik et heldigt Udfald, vil Commissionen i Betragtning af den sieldne Leilighed, som nu tilbyder sig til at faae Undersøgelserne gior-te uden store Bekostninger for Arbeidere, stille til Disposition for Deres egne og andre smaae forefaldende Udgivter istedenfor 50 Rbd. 100 Rbd. Sedler, som strax efter indgi-ven Regning skal blive Dem tilstillet³⁵«.

Atter må vi derefter se, hvorledes forholdene udvikle sig ovre på Bornholm.

Det begyndte med, at *kommandanten den 14. april 1820 udsendte en cirkulæreordre til samtlige infanteri- og herredskompanier*. Igen undlader vi hans indledning, som blot er en redegørelse for sagens forhistorie og som derfor allerede er kendt, men derpå giver han programmet for, hvorledes folke-ne skal forholde sig. Det er af stor interesse og lyder:

»Arbejdsdagen regnes fra Kl. 6 om Mor-genen til 12 Middag, og den Mand, som ef-ter dette arbejde er villige til ufortrøden at forrette Arbejde fra Kl. 2 - 6 Eftermiddag, godtgøres for en saadan hel Arbejdsdag tvende Excercerdag.

Herredsmanden maa enten møde selv el-ler ved en arbejdsduelig Arbejdsmand.

Soldaten skal, nar han vil fritages for hele Exercitsen gøre fire Arbejdsdage.

Det maa tilkendegives Soldater og Her-redsmænd, at, naar de findes villig til Arbej-det, de da uden Hensyn til Tid og sted maa møde overalt i Herredet, naar de dertil nær-mere beordres, og at Forseelse straffes som begaaet i kongelig militær Tjeneste.

Bestyrelsen af dette Arbejde har Old-sagskommissionen overdraget Lieutenant og Landmaaler Jansen, paa hvis rekvision Kompagnierne have at afgive Arbejdskom-mandoerne.

Arbejdet vil snarest tage sin begyndelse i Nordre Herred ved Hasle og Omegn. Det videre skal nærmere befales«.

Denne parolbefaling³⁶ udtalte også, at Hoffmann havde den »største Grund til at

antage, at Bornholmerne og Militens Her-rer Officerer og Underofficerer interesse-rer sig for denne Sags Fremme og at de med Kraft vilde bidrage til dens Udførelse,« hvis årsag han anmodede »de Herrer Kompag-nichefer fra samtlige Herredskompanier om snarest at indberette mig, hvor mange af det tjenstgørende Mandskab, der frivilligt er at formaa til Deltagelse i dette Arbejde«. En anden sag er, om denne gode tro var ble-vet til virkelighed, hvis ikke han også havde meddelt, at »den tjenstgørende Herreds-mand skulde gøre trende og den Exercits-frie een Arbejdsdag i Stedet for Exercitsda-gene«. Det har sikkert lokket mere.

Forberedelserne var nu ved at være til ende, men det vigtigste stod endnu tilbage: Ville der melde sig tilstrækkelig arbejds-kraft til, at man kunne gå i gang med kam-pagnen?

Også på dette spørgsmål er svaret imid-lertid positivt. Fra slutningen af april til mid-ten af maj foreligger der nemlig rapporter³⁷ fra de bornholmske herreds- og infanteri-kompagnier, som viste en overvældende til-slutning til planen om — ganske vist mod kompensation — at deltage i udgravninger-ne.

Den 24. april 1820 meddelte chefen for 3. eller nordre herredskompani, at af grup-pen: under 60 år og tjenstdygtige var 94 mand, og af gruppen: exercefri var 47 mand »velvillige til at gøre Arbejdet«, me-dens 5 af den første og 8 af den gruppe »ej var til at formaa til at gøre Arbejdet«. Det var altså næsten fuldstændig enighed, men total enighed viste indberetningen (af samme da-to) fra øster herredskompani: hele styrken — 167 mand tjenstdygtige og 71 exercefri — meldte sig som »meget villige«. Det sam-me gjaldt 3. infanterikompani, hvor chefen den 26. april kunne melde, at alle kompagniets 60 mand var »villige til hellere at arbej-de paa de anførte Vilkaar end exercere«. Derimod var der en ringe modstand i 1. her-redskompani, hvis chef den 28. april måtte indberette, at vel var ialt 267 mand villige, men der var dog 7, som »ikke var til at for-

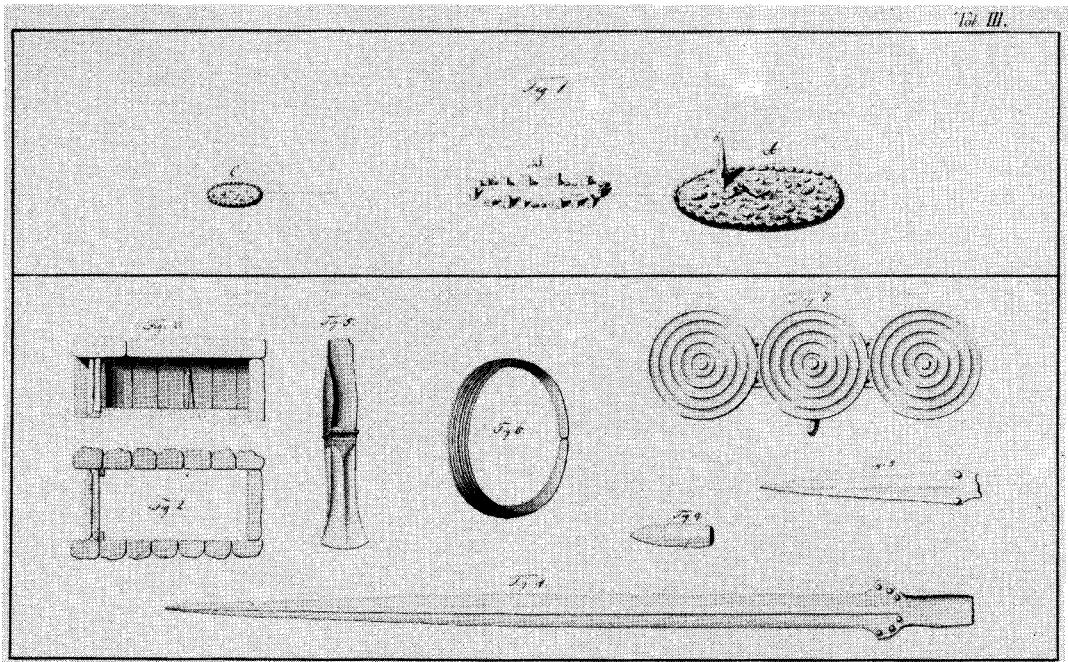

Fig. 9. Tab. III, fig. 1 Helligkvinde, fig. 2 og 3 gravkammer i Ypnastedhøjen, fig. 4 tveægget kobbersværd, fundet i et af gravkammerne, fig. 5 paalstav af kobber, fig. 6 kobbering med zirater, fundet i Ravnegårdshøj, alle Østerlars s. fig. 7 metalnål fundet i Mandshøj, fig. 8 og 9 metaldolk og flinteknivspids, fundet i Skovsholm, alle Ibsker s. — Fra samme som ill. 7

maa til det omtalte Arbejde«. Dagen efter kom meldingen fra 1. infanterikompagni, som atter gav enstemmig tilslutning, idet alle 56 mand var »villige til at gøre fire af de bestemte Arbejdsdage eller tvende hele Dages Arbejde efter hinanden i Stedet for Exer- cer- og Generalmønstringsdagene«. Samme dag kom også opgørelse fra chefen for vestre herredskompani, hvor sammen- tællingen viser, at der var 84 exercefri, som hver ville gøre een dags arbejde, og 116 tjenstdygtige, som ville gøre tre dages arbejde hver, medens der var 3, som »nægtede at arbejde, men paastod, at de vilde gøre deres Exercits.« Mand af huse meldte endelig de sidste to kompagnier — den 7. maj 4. infanterikompagni med 38 og den 17. maj 2. infanterikompagni med 60.

Lægger vi disse tal sammen, viser det sig, at Oldsaskommissionen kunne råde over

1058 mand ved udgravningerne, medens 23 mand hellere ville exercere.

Før de sidste indberetninger indløb til kommandanten havde man allerede så mange folk til rådighed, at arbejdet kunne gå i gang.

Samme dag den — 24. april 1820 — som oberst Hoffmann havde modtaget den første rapport, skrev han nemlig til løjtnant Jansen og meddelte ham, at 3. herredskompani stod til rådighed for udgravningerne:

Paa Deres nærmere Requisition til Compagniets Chef ... møder det fornødne Mandskab til hvad Tid og sted De behager ... Jeg tvivler ikke om, at jo arbejderne på Herr Lieutenantens Forlangende vil medbringe de fornødne Arbejdsredskaber. En Underofficier vil daglig møde med Arbejdskommandoen. ... Jeg skal næst at ønske Herr Lieutenanten megen Held i Foretagendets

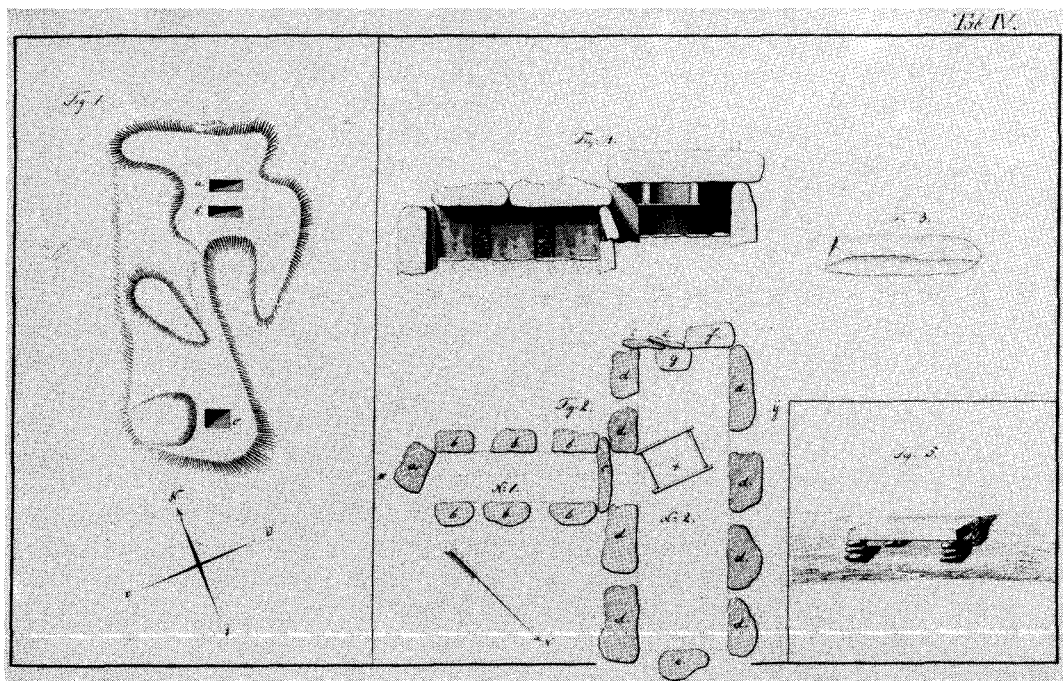

Fig. 10. Tab. IV, fig. 1 Bøgeshøj med 2 gravkamre, dækket af 2 flade sten, fig. 2 Hallebrøndshøj, fig. 3 pile-spids af flint fundet i gravkamret, fig. 4 profil af de 2 gravkamre, fig. 5 Fladehald i højlyngen, alle Ibsker s. — Fra samme som ill. 7.

Udførelse assistere Dem med en Del Kasser til Oldsagernes Indpakning.³⁸

Allerede den 27. april 1820 kunne Lieutenant Jansen derfor begynde sine undersøgelser, og først den 4. november sluttede han »de mig af den kongelige Kommission til Oldsagernes Opbevaring anfortroede Arbeyder på Bornholm ved Aabning og Undersøgelser af Gravhøje m.v.«. Fortæring og vognleje kostede ham 170 Rbd., medens andre udgifter beløb sig til 23 Rbd., så at hele udgravningen stod Oldsagskommissionen i 193 Rbd.³⁹

I første omgang havde Oldsagskommissionen altså betroet udgravningerne på Bornholm til lokale kræfter, men det må ikke glemmes, at det var den, som havde lagt den egentlige plan, hvorefter der skulle arbejdes. *Snart må imidlertid Thomsen have fået tanke om selv at tilse udgravningerne, for*

den 2. april 1820 skrev han til Sven Hylander.⁴⁰

»Touren til Bornholm kunne i mange Henseender være herlig ... Commissionen lader i Sommer foretage nogle meget vigtige Udgravninger af Høye dér«.

Helt var han imidlertid ikke klar over, om denne rejseplan ville blive til virkelighed, for da han senere i samme måned — den 22. april 1820 — skrev til Schröder i Uppsala,⁴¹ omtalte han ikke Bornholm, men sagde kun, at:

»om 4-6 uger agter jeg at gjøre en lille antiqvarisk Reise i det sydlige Skaane og Bleking.«

Heller ikke den 11. maj 1820, da han atter sendte brev til Hylander, var han sikker. Han havde skrevet til Stockholm om tilladelse til at rejse i Skaane, Blekinge og Småland og »Passet er nu i min Lomme«, men:

»Fra Bornholm veed jeg aldeles intet, men venter med Længsel hver Dag Rapport, som meget vil bestemme mig for eller imod Touren derhen«.

En uge gik, to uger gik imidlertid uden at bringe noget bud fra Jansen om gravningerne og Thomsens utålmodighed voksede tilsvarende. Den 18. maj skrev han derfor til Hylander:

»Fra Bornholm endnu ikke et Ord! jeg venter med Længsel«.

og den 25. maj meddelte han Oldsagskommissionen:

»I adskillige Anliggender vil jeg om nogle Dage foretage mig en lille Reise til Skaane og Blekinge. Jeg har besluttet at udvide den til Bornholm for med *egne Øyne* at see, hvad der foretages med de saa interessante og vigtige Udgravninger og jeg beder Medlemmerne være overbeviste om, at jeg skal gøre mig all muelig Umage for, at disse maatte blive ret nyttige og heldige for Commissionen«.

Samme dag skrev han også til Hylander, at:

»Fra Bornholm har jeg endnu intet Brev, som foruroliger mig meget. I Gaar har jeg allerede skrevet dertil og foreløbig meldt, at man, ifald det lod sig gøre, skulde opsætte Udgravningen af et eller andet af de mærkeligere Steder, indtil vi vare nærværende«.

To dage senere — den 27. maj 1820 — betalte Thomsen da for sit Pas til Bornholm⁴² og tiltrådte — sammen med Hylander — sin rejse. Allerede den 18. juni var han imidlertid tilbage i København igen⁴³ og den 26. juni meddelte han Oldsagskommissionens medlemmer:

»For kort Tid siden er jeg hjemkommen ... I næste Møde skal jeg have den Ære at foredrage, hvad jeg ved min personlige Nærværelse har erfaret om de saa vigtige Udgravninger på Bornholm, der foretages under Licutenant Jansens gode Bestyrelsen. Jeg har det bedste Haab om sammes Udfald og har gjort mig all Umage for at fremme dette vigtige Anliggende paa bedste Maade.«

På Oldsagskommissionens førstkomende månedsmøde den 7. juli 1820 forelæste Thomsen da sin meget udførlige beretning om rejsen⁴⁴, og sagde her om besøget på *Urnekullen*:

»Paa Bornholm — som var Reisens Maal og Udgravningen, som foretages dér, en af Anledningerne til samme — fandt Secretairen Lt. Jansen beskjeftiget med dette vigtige Arbejde.

Lieutenanten havde valgt den sikkert rigtige Maade: at gaae jevnt frem og ikke, som sædvanligt, anvende en stor Kraftanstrengelse i Begyndelsen og siden hurtig slappes, netop naar de interessanteste Opdagelser kunde giøres.

Commandanten, Oberst Hoffmann havde stillet sig til Lt: Disposition tilsammen med — paa de forskellige Kanter af Landet — ikke mindre end 600 Mand, som hver forretter en Dags Arbejde for Commissionen uden Betaling. Af disse havde Lieutenanten ved Juny Maanedes Begyndelse brugt 60; efter Arbejdets Beskaffenhed 4-6-8 Mand om Dagen. Selv havde Lieutenanten opholdt sig hele Tiden ved Arbejdet, styret det op optegnet alt paa det nøyeste og taget Tegninger af det, som blev tydeligere deraf end blotte Beskrivelser.

Lt., som har megen Local-Kundskab om Landet og er vel lidt saavel af de høyerer som lavere paa Bornholm, havde nøye mærket sig alle de Steder, som han troede fortjente at undersøges, og lagt en Plan, hvorledes han med de folk, som hvert Sted stod til hans Disposition, ville kunne udføre dette Arbejde. Hertil vil vel medgaae den hele Sommer, men da jeg saae, at alt var paa det bedste indrettet, Commissionen maaske aldrig ville uden Betaling faae et saa betydeligt Antal Arbejdere paa et interessant Sted og vanskelig en Mand, der med mere Udholdenhed og Indsigt forstod at lede slige Arbejder og hvis beskedne Forlangender, Secr. kjendte, tog Secr. ikke et Øyeblik i Betænkning at sige ham, at han var aldeles overbevist om, at Commissionen ville billige den Fremgangsmaade, han havde valgt og at han

kunde vedblive uden Frygt for, at man ville godtgjøre ham, hvad hans Udlæg for hans Ophold og Fortæring maatte være.

Hidindtil havde Lt: ikke været heldig. Den Del af Urnekulen ved Hasle, som ikke var skjult af det høje Flyvesand, havde han nøye undersøgt og lod endogsaa i min Nærværelse mange af de smaae Høye aabne, men de havde alle, og flere endog flere Gange og til forskellige Tider, været omrodede. 2de Store Gravhøye, som uidentil ikke havde det mindste Spor til at være brudt, viste dog, da de bleve aabnede, at dette maatte have været Tilfældet, thi en Overligger paa hvert af Gravkamrene var afveltet og Gravurner fandtes der kun Fragmenter af, osv. En anden Høj havde ikke indeholdt synderlig mærkværdige ting, men man maa vel betænke, at endnu var kun 1/10 Del af Arbejdet giort, at de mærkværdigste Egne stod endnu tilbage at undersøge, og Secr. er overbevist om, at Udfaldet vil svare til alle billige Forventninger, især naar Lykken lidt vil begunstige Lt: Jansens oprigtige bestræbelser.

Secretairen anmoder Lt: om for et Par Dage at standse med Arbejdet og i den Sted reise med ham overalt paa Landet for samlede at see paa de Steder, som skulle undersøges. Dette udføres, saavidt Tiden tillod det.

Ved disse Reiser havde Secretairen især Lejlighed til at gjøre Lieutenanten opmærksom paa nogle Høye, som udvendig havde Lighed med det berømte Kivike Monument«.

Thomsens besøg ved udgravningerne på Bornholm har utvivlsomt stimuleret Jansen til at holde Oldsagskommissionen underrettet om arbejdets gang, for allerede den 9. juli 1820 skrev han til Thomsen:⁴⁵

»... Siden Deres behagelige Nærværelse her paa Landet har jeg fortsat Undersøgelserne, men er slet ikke heldig i at finde noget mærkværdigt, naar jeg undtager Stederne selv, hvor Undersøgelserne skeer, da disse maaskee kan være mærkværdige nok formedelst deres særegne Beskaffenhed og

hvorover jeg i Fremtiden skal give tydelig Forklaring. Dog har jeg i en stor Høj i Rudsker Sogn funden en Kobber dolk, omtrent 7 til 8 Tommer lang, men aldeles ikke Spor i denne Høj til andre Ting.

I denne Tid er jeg i Røe Sogn ved de Dem bekendte Steenhøje nede ved Stranden, som seer meget mærkelige ud; imorgen begynder jeg Arbejdet. Der ere nogle overordentlige store iblandt disse og som rundt om ere steensat i bestemte Cirkler; da de optoppedes Steen kun er løst sammenkastede paa Jordens Overfladen indenfor de satte Kredse, agter jeg at grave ned i Jorden, hvor jeg formoder, det bedste maa findes.

Efter at have imodtaget en General-Liste af Kommandanten over den til Højudgravningen bestemte Styrke seer jeg, at den udgør henved 1100 Mand. Hvorledes jeg skal afbenytte dette Antal i Sommer, indseer jeg ikke, da jeg selv kun kan være eet Sted og det skal og maae gennemgaas, at ingen fortrydelse skal finde Sted mellem Folkene. Imidlertid skal jeg fra min Side gøre alt; til Dato har jeg brugt henved 200 Mand.

Jeg haaber, at Højtærede underretter Commissionen om, hvorledes det staar sig her, da jeg nødig vil skrive, førend jeg efter fuldendt Arbejde kan give en fuldstændig Beretning ...

Den 22. juli 1820 kunne Thomsen derfor også sige i et privatbrev til Vedel Simonson,⁴⁶ at:

For at see Antiquitets-Samlingen i Lund og befordre det betydelige og vigtige Arbejde, som for Commissionen skeer paa Bornholm, har jeg giort en lille Reise. Den har ikke været uden Nytte.

Den 30. juli skrev Jansen igen til Oldsagskommissionen⁴⁷ og underrettede den om arbejdets fremgang på Bornholm samt indsendte »en Spiral-Guldring, som er det første af ædle Metaller der er funden«, og atter den 11. oktober kunne Thomsen meddele, at

»fra Lt. Jansen paa Bornholm har jeg bedre Efterretninger. Han har fundet flere

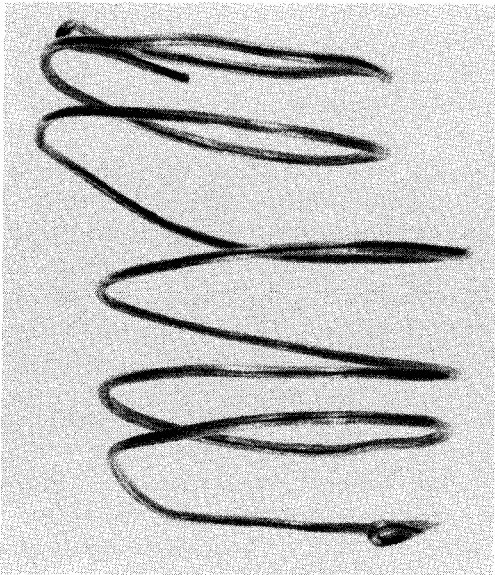

Fig. 11. Spiralguldtring, »det første af ædel Metaller, der er fundet«, under udgravningen april-nov. 1820, indsendt 30. juli 1820 af J. Jansen.

mærkelige Sager, ogsaa flere Ringe af Guld«.

Udgravningskampagnen gik imidlertid på hæld og den 21. november 1820 fik Oldsagskommissionen en rundskrivelse fra Thomsen:

»Fra Lt. Jansen har jeg Efterretning, at han d. 4de Novb. havde ophørt med Gravningen paa Bornholm. Han vilde endnu opholde sig en 14 Dage paa denne Øe for at bringe sine Papirer og Tegninger i Orden og derpaa selv forelægge Commissionen Resultatet af dette Arbejde, der sikkert er det største, som endnu er foretaget i antiqvarisk Henseende«.

Tanken om, at Jansen personlig skulle have fremlagt sit Udbytte for Oldsagskommissionen, blev dog ikke til noget, antagelig fordi kommissionen ville drøfte, hvordan den skulle honorere hans arbejde. I månedsmødet den 7. december 1820 var han da heller ikke til stede, men blandt de breve, som var indkommet, fremlagde Thomsen også det:

fra Lt. Jansen af 6te Decb.; hvorved fulgte hans Beskrivelse over de Høye, som han har udgravet paa Bornholm⁴⁸ tilligemed de forskellige Oldsager, han har ført herover, hvoraf nogle forevistes. Flere ere endnu paa Bornholm og vil til Foraaret komme herover.

Aarsagen hvorfor ikke alt er kommet med, var Lt. pludselige Reise, da han uventet erfarede, at ingen flere Skibe i Aar ville gaae til Kiøbenhavn. Hvad Beretningen om-taler, har Sec: modtaget, men hvorafter Forraad og kan ventes mere, er fra Borgen i Almindingen.

Secretairen bad Commissionen at overlægge, hvorledes Lt. Jansen skulde kunne belønnes for 9 Maaneders ufortrødne Arbejde, som, om det i Resultaterne ikke svarer til de Forventninger, man har gjort sig, dog meest maae henregnes til Uheld«.

I mødet deltog Hauch, Thorlacius, Nyerup og Magnusen, og Thomsen noteredes, at:

»Commissionen besluttede, at Lt. Jansen skulde for det Arbejde, han har udrettet for Commissionen, tilstilles 100 Rbd. og anbefales paa en passende Maade, naar dertil gives Lejlighed«.

Først den 30. december 1820 afgik imidlertid Oldsagskommissionens Takkeskrivelse til »Landmaaler Jansen, Premierelieutenant af Armeen« sålydende:

»Commissionen har modtaget Herr Lieutenantens ... Beretninger med Tegninger over de under Deres Opsigt foretagne vidtløftige Gravninger paa Bornholm tillige med de derved fundne forskellige Oldsager.

Uagtet De ikke har været meget heldig og Resultaterne derfor ikke svare gandske til de Forventninger, man havde gjort sig, erkjender Commissionen dog fuldkommen Hr. Lieutenantens særdeles ufortrødne, vedholdende Flid og Agtpaagivenhed og takker Dem for Deres veludarbejdede Beskrivelse over de udgravede Steder.

Commissionen beder Dem at modtage indliggende 100 Rbd., ikke som Betaling for

dette Arbejde, men som et Bevis paa dens erkjendtlighed for den saa uinteresserede Maade, paa hvilken De med Fliid har udført et vidtløftigt og møysommeligt Arbejde for Commissionen«⁴⁹.

Den del af udgravningen, som var betroet til løjtnant Jansen, var dermed til ende og vi kan nu sammenfatte, hvad der var nået.

På en måde var gravningerne en skuffelse og Oldsagskommissionen lagde heller ikke skjul herpå. Den sagde rent ud til Jansen, at han ikke havde været meget heldig og at resultaterne ikke ganske svarede til de forventninger, man havde gjort sig. Ser man på listen over indkomne oldsager, må man også indrømme, at udbyttet ikke var stort. Det drejede sig kun om museumsnumrene CCCX – CCCXLI og CCCLXVI – CCCLXVIII, ialt en 50 stykker, overvejende sten- og kobbersager, urner og enkelte ting af guld, men dog også våben af jern⁵⁰.

Målt med de krav, vi nu stiller til videnskabelige udgravninger, har Jansens også være kummerlige. Nu betror vi kun arkæologer af faget at pensle fundene frem, dengang havde man blot en amatør – en Løjtnant og landmåler – til at overvåge arbejdet og militsbønder til at udføre det – med hakker og spader som redskaber. Under disse omstændigheder siger det sig selv, at mangt og meget må være blevet ødelagt, at finere iagttagelser ikke kan være blevet gjort.

Begge indvendinger har løjtnant Jansen imidlertid kunne tage sig let. Den sidste kunne jo overhovedet ikke rejses dengang og den første kan heller ikke lægges ham til last. Arkæologien falder jo ikke ind under ordet om, at søger man; skal man finde.

Når vi så udførligt har skildret denne udgravning, er det, fordi dens betydning ligger på to områder.

Hånden var nemlig Jansens, men ånden var Oldsagskommissionens, d.v.s. Thomsen, eller sagt med andre ord: det afgørende var ikke de større eller mindre resultater, men den plan, som lå til grund for arbejdet. Oldsagskommissionens medlemmer kunne nemlig ikke forlade København og forstå

Fig. 12. Guldgubbe, forestillende to personer, der omfavner hinanden. Fundet tidligere på Sorte Muld; købt af Jansen og indsendt sammen med hans beretning om udgravningerne i 1820. (Forstørret fot.) – Guldgubben har været gengivet flere gange, bl.a. i Ole Klindt-Jensen, »Bornholm i folkevandringstiden«, fig. 73, nr. 3, men med billedet fotograferet på »vrangen«, fra prægesiden. – Jeg takker museumsinspektør Margrethe Watt, Bornholms Museum, for at have gjort opmærksom på dette forhold.

udgravninger ude i landet – det forbød deres embeder og alder – og heller ikke Thomsen kunne formedelst sin deltagelse i faderens virksomhed være væk fra hovedstaden i længere tid. Den kunne derimod lægge planen, som skulle følges ved gravninger, og det var:

»at faa nøye Kundskab om, i hvad Stilling og Forbindelse med hverandre de ting staaer, som findes i Gravhøylene«.

Det første epokegørende ved denne gravning var altså kravet om at få *fundomstændighederne* klarlagt.

Men det andet var ikke mindre epokegørende. Medens man nemlig hidindtil havde ladet sig nøje med tilfældige fund, foretog man nu – og for første gang – *en bevidst udgravning, som kunne lede til videnskabelige resultater.*

Thomsen kunne derfor også med fuld ret sige — i et privat brev af 24. oktober 1820 — til Vedel Simonsen:⁵¹

»Endnu aldrig, tør jeg bestemt paastaae, er der foretagen saa vigtige og betydelige udgravninger af Høye som de, der ere giorte i Sommer.

Ikke mindre end 1200 Mand har hver forrettet en Dags Arbejde for Commissio-

nen under Opsigt af en duelig og kyndig Mand på Bornholm.

De veed jo, at jeg selv har giort en Reise over til denne Øe for at lede Arbejdet i Begyndelsen. Endnu er det ikke fuldendt, men Bestyrelsen af Arbejdet vil om nogle Uger reise herover for at aflægge sin Rapport og overlevere de mange fundne Oldsager tillige med nøyagtige Tegninger af Monumenterne«.

Noter

Der er i noterne anvendt følgende forkortelser:

KB = Det kongelige Bibliotek

RA = Rigsarkivet

LA = Landsarkivet for Sjælland

NM I = Nationalmuseets 1. afdeling

NM II = Nationalmuseets 2. afdeling

1. KB Ny kgl. Saml. 8vo. No. 387ee. 16
2. Bornholmske Samlinger XXXVI (1958), s. 152 — Om rokkestene på Bornholm, ved Biskop Münter. Antiquariske Annaler. III. S. 19-29.
3. Münters første visitats på Bornholm var den 21. juli, hans sidste den 13. august 1816. Münters visitatsdagbøger. LA Münters indberetning er stilet til Oldsagskommissionen og dateret den 5. september 1816. Den del heraf, som handler om oldtidsminder, findes nu NM I og er trykt: Ole Klindt-Jensen: Udgravninger på Bornholm 1816-24 (Bornholmske Samlinger. XXXVI. 1958, s. 150-154), medens den del som handler om middelalderen, findes i NM II.
4. NM II Oldsagskommissionens mødeprotokol.
5. Mus.No. III-IV (=Antiquariske Annaler. III. S. 354)

6. NM II. Sekretærens Cirkulærer.
7. Gengivet i Bornholmske Samlinger XXXVI. S. 151.
8. Sml. Bornholmske Samlinger XXXVI. S. 151.
9. NM II. Oldsagskommissionens kopibog I. S. 109-111. Brevet til løjtnant og landmåler Jansen er indført med skriverhånd, enkelte ord er dog af Thomsen, som altså har konfereret kopien med originalen.
10. Bengt Hildebrand. C.J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816-1837 (1937-1938), pag. 53. Jfr. også Registret (p. 810). »Bildexakt-het.« — Georg Zoëga (1755-1809)
11. Bengt Hildebrand op.cit. S. 452-459.
12. Erik Moltke: Jon Skonvig og de andre runetegnere II. 1958. S. 187.
13. Bornholmske Samlinger. XXXVI. S. 152-153, fig. 3.
14. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. S. 117-120 (med skriverhånd).
15. Antiquariske Annaler. III. 1820. S. 359-361.
16. Bengt Hildebrand op.cit. s. 337-338.
17. Antiquariske Annaler. III. s. 362-372, Mus.No. LV-CI.
18. Kopi i NM I.

19. Museumsnummer VL.
20. Byfoged Arboes brev af 8. april 1817 til amtmand Jespersen (kopi i NM I).
21. L.A. Sjællands Bispearkiv: Indkomne Sager, Bornholm 1817.
22. NM II. Beretningsarkiv.
23. Sml. note 13. — Titelbladet på Jansens runestenshefte lyder: Tegninger af de paa Landet Bornholm værende Runesteen samt Forklaring over, i hvad Tilstand de befandtes at være i Aaret 1819 af J. Jansen. (NM II) — Rokkestensmodellerne fik mus.no. CXXXIV (sml. antiqv. Annaler III. s. 381).
24. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 225.
25. Lunds Universitetsbibliotek, Brevsamling. Sven Hylander. Brev från Christian J. Thomsen 1817-1824.
26. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 236.
27. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 236-237.
28. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 232-235.
29. Hærens Arkiv: Bornholms Væbning. Indkomne skrivelser 1819. — Originalen er skrevet med Thomsens hånd. Kopi er indført Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 237-238. NM II.
30. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning: Rapporter fra kompagnierne m fl angående vej- og havnearbejde, udgravning af kæmpehøje m.m. 1815-1836.
31. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning. Kopibog 1819-1825. No. 769.
32. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning. Indkomne skrivelser 1820.
33. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning. Kopibog 1819-1825. No. 782.
34. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning. Indkomne skrivelser 1820.
35. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 247-248.
36. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning. Befalingsbog 1818-1825.
37. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning. Rapporter fra kompagnierne m.fl. angående vej- og havearbejde, udgravning af kæmpehøje m.m. 1815-1836.
38. Hærens Arkiv. Bornholms Væbning: Kopibog 1819-1825. No.
39. NM II. Oldsagskommissionens regnskab 1820, bilag 101. Bornholmske samlinger XXXVI. S. 169-170, note 7.
40. se note 25.
41. Uppsala Universitetsbibliotek, brev til J.H. Schröder från Chr. J. Thomsen 1817-1855.
42. RA. Københavns Pasregnskab 1820.
43. Bengt Hildebrand op.cit. S. 391.
44. NM II. Oldsagskommissionens mødeprotokol. Om rejsen se også Bengt Hildebrand op.cit. S. 384-391.
45. NM II. Beretningsarkiv: Bornholm i Almindelighed.
46. NM II. Vedel Simonsens Papirer. Pk. XLC, læg 196.
47. NM II. Oldsagskommissionens mødeprotokol, 7. september 1820.
48. KB Ny kgl Saml 776⁴to: Beskrivelse over de paa Bornholm efter den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring foranstaltede Udgravninger af Høje m.m. foretaget i Aaret 1820 af Jansen. — Fotokopi i NM I — Delvis gengivet af Ole Klindt-Jensen i Bornholmske Samlinger XXXVI. 1958. S. 155-161.
49. NM II. Oldsagskommissionens kopibog. I. S. 286.
50. Antiqvariske Annaler. IV. 1827. S. 160-165, 168.
51. NM II. Vedel Simonsens papirer: pk. XLV læg 196.

Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 til i dag

Af Karsten Klindt-Jensen

Indledning

Det danske landskab er et kulturlandskab. Kun få lokaliteter er upåvirkede af menneskets tilstedeværelse. Uden kulturindgreb ville landet stort set være dækket af skov, herunder hede- og klitstrækninger; kun vand- og klippearealer ville danne åbninger i skoven, hvis grænse væsentligst fulgte kysten (opskylszonen).

Siden neolitikum har mennesket grebet afgørende ind i naturens udvikling.

Kulturlandskabet udtrykker en stadig dynamisk vekselvirkning mellem menneske og natur. Dets tilbliven kan opdeles i en række faser, hvor hver fase rummer en proces (produktionsform), evt. sammensat af flere delprocesser, som skaber en given landskabssituation. En proces vil ofte være betinget af ny teknologi, ændrede økonomiske og sociale forhold mv. og kan f.eks. omfatte større nyopdyrkning, driftsomlægninger og/eller forandringer af ejendomsstrukturen med nye marksystemer til følge, etablering af ny bebyggelse, rovdrift (på eksempelvis skove) eller omvendt territorial opgivelse. Den økologiske balance vil så godt som altid påvirkes. Flere processer kan forløbe samtidigt evt. geografisk organiseret afhængigt af bl.a. naturgrundlaget, innovationsbølger mv., ligesom de enkelte balancer kan slås i stykker, såfremt stofomsætningsbudgettet ikke løber rundt, f.eks. ved manglende gødningstilførsel, hvorved nye processer (driftsændringer) fremtvinges.

Landskabet rummer i større eller mindre grad relikter af tidligere kulturaktiviteter, herunder diger, hegn, agervoldinger, halvilde vegetationstyper m.m.

Kulturlandskabsopfattelsen bygger på en helhedsbetragtning af landskabet frem

for isolerede enkeltfænomensstudier med den målsætning at tilvejebringe en syntese, en sammenhængende beskrivelse af fænomenernes oprindelse og funktion. Opgaven kræver tværfaglig indgang og må for så vidt angår forhistorisk/tidlig historisk tid løses gennem præcis kendskab til områdets geologi, arkæologiske fund o.l. vidnesbyrd, pollenanalyser, detailanalyser af jordprofiler samt undersøgelser af ekstensiv landbrugsdrifts påvirkning af den naturgivne vegetation. For så vidt angår nyere historisk tid vil processerne kunne registreres gennem skriftlige kilder. Fyldigere materiale foreligger efter 1650 og navnlig 1750.

Ofte står man overfor den vanskelighed, at kilderne er tavse om forhold, der er relevante ved beskrivelsen af det historiske kulturlandskab. Det skyldes dels — i sagens natur — at materialet ikke blev skabt til specifikke historiske formål, dels, at de efterlyste data ikke opfattedes af samtiden som væsentlige og derfor højst blev genstand for usystematisk eller meget ufuldkommen registrering. Manglende ressourcer eller mangelfuld problemerkendelse har også spillet ind.

Gennem kombination af flere kilder samt kendskab til områdets topografi m.m. lykkes det ofte alligevel at nå frem til hel eller delvis rekonstruktion af landskabets udviklingsfaser.

Området, der her skal behandles nærmere, omfatter Øster og Vester Sømarks huse i Pedersker sogn, Sønder herred. Mod øst afgrænses det af Øleåen, Boes- og Maegårds jorder, mod nord af Torne- og Pilegårds jorder samt nordsiden af et overvejende udyrket bælte nord for Vester Sømarksvej. Vestgrænsen støder mod forswarets skydeter-ræn.

Fig. 1. Skrænt mellem Gedebakke- og Baunevej.

Geologi mv.

Området fra Dueodde til Boderne præges af flyvesand, der stedvist overlejrer lag fra sidste istid. Indenfor undersøgelsesområdet udgør dels ler fra nedre Kridt, dels Silurskifer (mod NØ) de prækvartære dannelser, der adskilles ved en forkastning. Dannelserne er kun blottede få steder, ved henholdsvis Holster Odde og i Øleåens nedre løb.

Sydbornholm fremstår således med ejendommelig kontrast til nord- og østlandet, der præges af grundfjeldet, hvilket forståeligt nok har tiltrukket sig størst geologisk og kulturgeografisk opmærksomhed. Imidlertid rummer også øens sydlige del udfordringer.

Mindst to gange har havet transgregeret den sydlige del af Sømarksområdet, først under det senglaciale baltiske ishavs fremtrængen som følge af øget vandtilførsel fra ismassernes afsmeltning. Danmark lå så at sige nedpresset under isdækket, og da dette smeltede, hævede landet sig atter (isostasi),

periodevis dog ikke så hurtigt som havstigningen. Næste gang, havet skyllede ind over kysten skete ca. 5000 år før Kr. under den såkaldte Ertebølletid (Stenalderhavet).

Havniveauet har i første tilfælde stået omtrent 10 meter højere end nu på Sydbornholm (18 m på Nordlandet). De gamle kyster og strandvolde er nu stort set udviskede af flyvesandsaflejringer. Mellem Gedebakkevej og Baunevej i Vester Sømarken findes dog en markant skrænt af nogle meters højde, der »udjævnes« mod vest og øst (fig. 1). Skræntens fod er beliggende ca. 12 m o. havets overflade. Under antagelse af et flyvesandsdække på 1-2 m kan dannelsen muligvis repræsentere rester af en kystklint fra det baltiske Ishav; i al fald stemmer koterne med det daværende havniveau.

Stenalderhavet har derimod med sine 3-4 m højere vandstand næppe efterladt synlige spor i landskabet.

Det er i øvrigt opfaldende, at ovennævnte formodede kystskrænt synes at danne et geografisk skel. På Hammers ret detaljerede

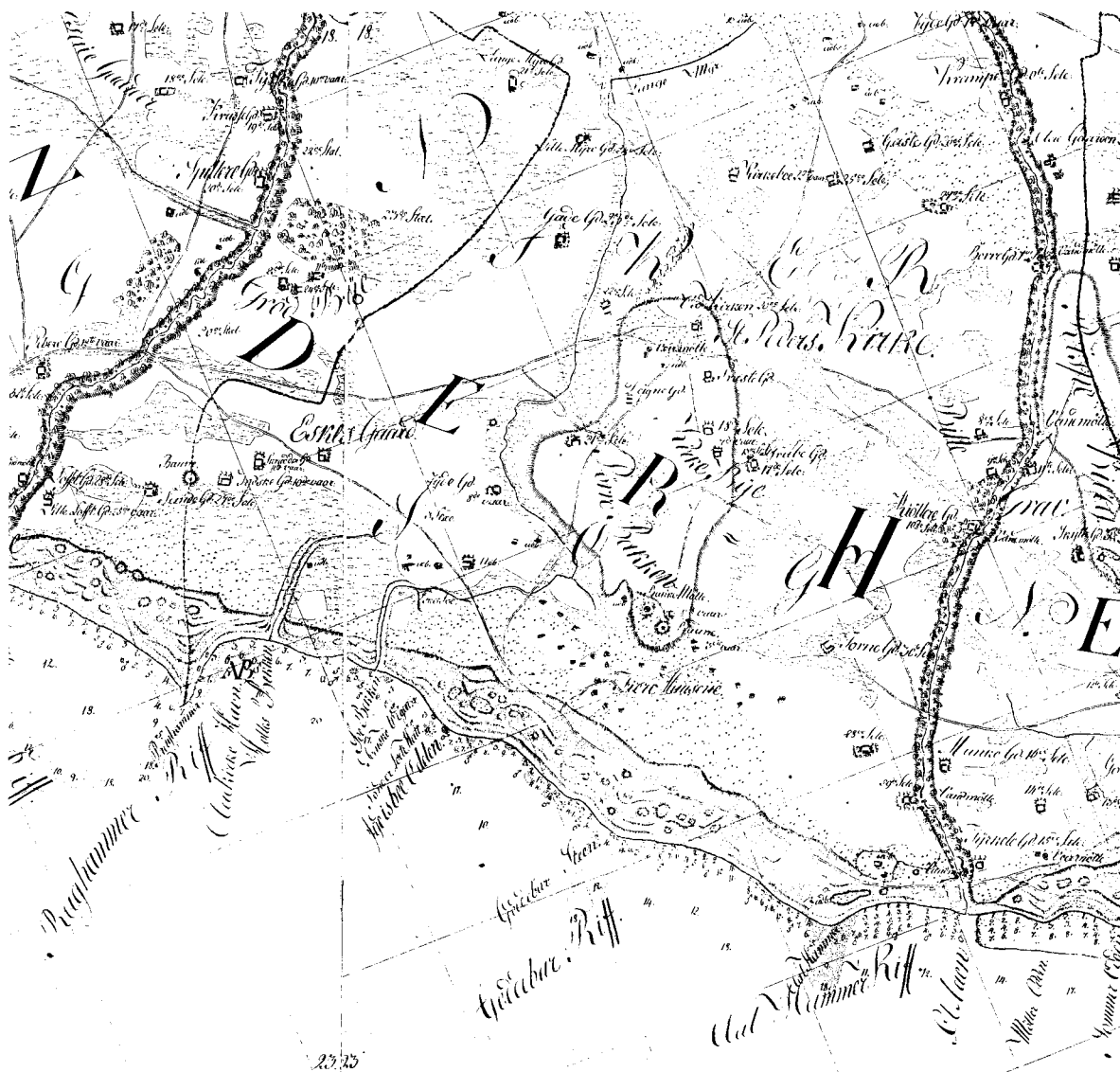

Fig. 2. Udsnit af Bernhardt Frantz Hammers kort m. Sømærket. Ca. 1766.

kort, udfærdiget omkring 1766 til militært brug, ses således syd for skellet signatur for et 200-400 bredt klitbælte (ubevokset sandflugtsstrækning), medens området mod nord angives som hede eller lign., fig. 2.

Naturens udvikling

Efter klimamildningen i postglacial tid indvandrede skoven fra sine sydlige refugier til

landet. Under den såkaldte fastlandstid, hvor Bornholm var landfast med Nordtyskland, domineredes landskabet af mægtige fyrreskove. Selvom vi ikke råder over specifikke pollenanalyser, kan det temmelig sikkert fastslås, at også Sømærksområdet må have gennemgået en skovsuccession som det øvrige land, blot har de mest jordbundskrævende træarter som lind og bøg ikke væ-

ret videre repræsenteret på sandfladerne. Nærmere omtale heraf vil følge i afsnittet om løvskove. Sandflugt forekom hovedsagelig på det ubevoksede marine-forland langs kysten.

Vi kender ikke nærmere tidsepokerne for skovrydning. Ved Slusegård lige øst for Øleøens udløb er gjort fund af en større gravplads fra romersk jernalder, hvor de stratigrafiske forhold viser tegn på begyndende sandflugt allerede i jernalder (Klindt-Jensen, O.m.fl., under udgivelse), så man tør slutte, at dele af kystområdet må have været ryddet og afgræsset eller udsat for anden kulturpåvirkning. Derimod findes ingen tegn på sandflugt i større omfang før historisk tid, selvom klitbæltet ved kysten afbildet på Hammers kort måske er opstået så tidligt som i forhistorisk tid.

Sømarkens udmarksstatus opstår

Hübertz' aktstykker til Bornholms historie gengiver et brev, dateret 24/2 1548, hvor bønderne i Pedersker sogn vægrer sig ved at yde en halv tønne smørafgift, der skal være eftergivet, fordi 5 gårde »vare ødelagte af Vandflod«. Denne vandflod skal være forårsaget af oversvømmelser fra Øleåen, hvis udløb sandede til i forbindelse med store nyaflejringer af det fine, let vindbårne sand. I et senere brev af 17/4 samme år erklærer den lybske foged Bernt Knop, at nok er 5 gårde ødelagte af vand, men nogle enge står tilbage, hvoraf afgiften skal svares.

Imidlertid reduceres landgilden (hartkornet) iflg. 1624 jordebogen hos 3 af gårdene, nemlig Boesgård, Maegård og Tornegård, medens 2 gårde, som antages at have ligget på det nuværende Sømarks huse-område, skulle være ødelagte for stedse af sandflugt (Fuglsang, 1949).

Gårdene er — modsat husene — et relativt stabilt agrart bebyggelseselement, ikke mindst af hensyn til skattebetalingen, som skulle udredes af produktionsgrundlaget, d.e. ager og eng af en vis frugtbarhed (ydeevne), evt. skov samt et husdyrhold. Såfremt

Sømarken har rummet en egentlig gårdbebyggelse, må jordbunden oprindeligt have været mere dyrkningsegned end i dag, dvs. mindre sandholdig samtidigt med, at sandflugt ind over de kystnære marker ikke kan have været synderligt udbredt.

I Sømarkens nordligste del er påtruffet flyvesand, der overlejrer en glacialdannelse af ler. Flyvesandet har en mægtighed af 1 m med 4 mørke horisonter hidrørende fra vegetation, som fik rodfæste under stilstandsperioder (Klindt-Jensen, K., upubl. undersøgelse 1975 og -90). Det er nærliggende at sammenkæde disse 5 sandflugtsstadier med de historiske kilders meddelelser¹. Det udstrakte sanddække, der nu præger Sømarken, skulle således være opstået indenfor historisk tid efter år 1500, ved hvilken lejlighed kulturlandskabet ændredes radikalt.

Spørgsmålet rejser sig, hvad der kan være årsag til sandflugtens relativt pludselige tiltag. Helt konkrete og entydige årsager kan være vanskelige at pege på ud over, at der næppe er tale om alene naturbestemte mekanismer.

Foruden Bornholm og navnlig langs Nordsjællands og Vestjyllands kyster fandtes stedvist betydelige hede og klitarealer, der var genstand for forskellig udnyttelse. Nogle kystegne rummede endnu i 1500-tallet skovstrækninger, som efterhånden nedhuggedes. Udnyttelsen af klitegnene omfattede bl.a. kreaturgræsning, lyngrivning og indsamling af andre vækster til brændsel, tætningsmateriale mv. Klitvegetationen vil sædvanligvis begrænse sandflugten, men ved stadig oprivning og afgnavning blottes overfladen mere permanent. Når vinden dernæst først får fat i det let transporterbare materiale, starter en selvforstærkende proces, hvor tilstødende, vegetationsdækkede arealer overlejres af flyvesand. Følgelig søger kreaturer og folk til andre lokaliteter, som også er sårbare og dermed kilde til nyt sandflugtsudbrud. Græsvegetation o.l., dannet under læ og vindstille perioder, bliver snart genstand for ny udnyttelse.

For 1600-tallets vedkommende er det kendt, at klimaet forværres (Den lille Istid), hvilket kombineret med kulturpåvirkninger synes at have udløst sandflugt af væsentligt omfang, hvor tilstødende marker og enge ofte helt dækkedes af sand.

Når sandflugt åbenbart allerede optræder godt 100 år tidligere på Bornholm, synes det snarere at hænge snævert sammen med kulturbestemte faktorer, nemlig en intensivere udnyttelse af sandjordsoverdrevene. Voksende græsningstryk kan således have medført erosion over en vis kritisk grænse, navnlig for så vidt vegetationen i forvejen var sparsom.

Hvad kan denne større udnyttelse af marginaljordene da skyldes?

Hanne Vensild har i en artikel i Bornholmske Samlinger (Vensild, 1988) beskæftiget sig med skatteniveauet gennem 1500-tallet. Forfatteren faststår, at niveauet, når alle ydelser medregnes, er stigende gennem århundredet. I samme publikation har Ebbe Gert Rasmussen påpeget kvægavlens betydning for det bornholmske landbrug ud fra undersøgelser af en svensk jordbog, udfærdiget under besættelsen i 1658. Det fremgår nemlig af afgiftsopgørel-

serne, at smør indtog en central stilling blandt naturalieydelserne.

Kvægavl spillede utvivlsomt også en vigtig rolle i 1500-tallets landbrug. I 1567 ser Kongen sig nødsaget til på Lybæks vegne at udskrive ekstra skat på kvæg og heste til dækning af øens forsvar mod Sverige. Kvægmængden kan derfor ikke have været ubetydelig, såfremt der ønskedes opnået et vist provenu gennem beskattningen. Beslutningen kan måske have virket inciterende for bønderne til at afvikle deres husdyr, men i dekret fra Lybæk af 1569, altså blot et par år senere, hedder det, at enhver bonde skal holde sig forsynet med kvæg, der ikke må udføres bortset fra til Danmark og Lybæk (Hübertz, p. 318 og 322). Endelig skete det gentagne gange under øens pantsættelse (1525-75), at de lybske fogder afkrævede befolkningen ulovlig skat.

Den antagelse ligger herefter nær, at en skatteforøgelse helt eller delvist måtte imødekommes gennem intensivering af kvægbruget med deraf følgende voksende pres på græsningsressourcerne.

Nærmere undersøgelser vil dog være påkrævet for at understøtte eller forkaste denne hypotese.

Aspekter af udmarkens tilhørsforhold

Kolonisering i det 18. århundrede

Det er i det foregående skildret, hvordan Sømarken ødegøres hovedsagelig i løbet af det 16. og 17. århundrede og dermed må være overgået til en anden retslig status.

Principielt set tilhørte alt ødeland og ødegjort land Kronen, herunder f.eks. hestrækninger og andre større udyrkede arealer uden anden ejendomsret.

Den såkaldte udmark på Bornholm omfattede dels det centrale klippefyldte højlandsområde kaldet 'Højlyngen', dels sandflugtsstrækningerne langs øens vest- og syd-

kyst, der ikke egnede sig til opdyrkning i større omfang. Den centrale og nordlige udmark lå desuden udenfor herreds- og sogneinddelingen.

Morænejorden (indmarken) med større frugtbarhed var allerede i tidlig historisk tid og før taget i besiddelse af gårdene, hvori mellem der også fandtes udmarksprægede arealer (klippeløkker, hede mv.). For så vidt angår sidstnævnte jord herskede ingen tvivl om tilhørsforholdet (privat), der derimod var mere uafklaret for Højlyngens og sandflugtsstrækningernes vedkommende. Her

havde bønderne haft fælles græsningsret og muligvis tillige ejendomsret siden ›Arilds Tid‹. Stadfæstelse af udmarken som Kronens ejendom foreligger først i begyndelsen af 1700-tallet (se nedenfor), men indtil da synes besiddelsesforholdet uden større praktisk betydning. Kun Almindingsskoven omkring Gamle- og Lilleborg (Kongens borge) skal altid have tilhørt Kronen (bortset fra kortvarige afståelser), ligesom Kongens storvildt skulle have adgang til Højlyngen, hvilket nu og da førte til skader på nærliggende markers afgrøder (Zahrtmann, 1924).

Indtagelse af udmarksjord skete allerede i 1500-tallet under Lybækkerperioden og medførte påtale fra de lybske fogder, som fandt opdyrkning og indhegning stridende mod områdets retstilstand.

I 1600-tallets første halvdel accepteredes indtagelserne formelt, såfremt landboerne forinden rettede henvendelse til Lensmanden, og såfremt der ikke lagdes hindringer i vejen for andre personers brug og færdsel (kreaturpassage m.m.).

Fra ca. 1650 aftog imidlertid interessen for at inddrage udmarksjord på grund af økonomisk stagnation i kølvandet på Svenskekrigene og pesten 1654, der bortrev en stor del af befolkningen, samt misvækstår under ›Den lille Istid‹.

Omkring 1700 indledtes en ny opgangsperiode, hvor behovet for jord til nyopdyrkning steg så voldsomt, at amtmand Reedts i 1709 fandt anledning til at rette henvendelse til Rentekammeret angående indtagelsernes lovlighed og udmarkens retslige status. Rentekammeret svarede, at udmarken tilhører bønderne som fælles græsgang, hvoraf der betales skat til Staten, der alene fører tilsyn. Dette svar synes imidlertid at være affødt af den konkrete situation m.h. på stadsfæstelse af brugs- og ikke ejendomsretten i bredere sammenhæng. Kongen nedsatte i al fald en kommission (1718) til at undersøge sagen nærmere. Efter en besværlig rundrejse på øen med forespørgsler til de implicerede parter fastslog kommis-

sionen, at udmarken fremover måtte betragtes som Kronens ejendom, og at tidligere afgivne løfter om brugsret til enkeltlodder herefter ikke længere stod ved magt. Afgørelsen afstedkom voldsom harme fra bønderne, som fandt den i strid mod hævdvundne rettigheder (Zahrtmann, 1924).

Ved forordning af 25. november 1720 nedlagdes forbud mod enhver nyindtagelse af udmarksjord. Allerede indtaget jord skulle være afgiftspligtig. Koloniseringen ophørte dog ikke hermed, indtil en kongelig resolution i 1739 formelt satte stopper for ulovlighederne, idet allerede indtaget jord lovliggjordes mod, at fæsterne udredte en bøde og i øvrigt underlagde sig vilkår som andre af udmarkens fæstere. Rentekammeret så imidlertid gennem fingrene, at der fortsat skete indtagelser (hovedsagelig gærdeflytninger), og efter 1744 lempedes resolutionens administration yderligere (Strømø, 1975).

Udmarksindlæggelserne blev første gang registreret i 1727, hvor der udarbejdedes en jordebog, der allerede 2 år efter måtte revideres. Her findes fortegnelse over fæsterne (brugernes navne), størrelsen af indtagne sædejords- og kløvgangsarealer, fæsteafgift samt en årlig afgift for brugsret til udmarken.

Jordebøgerne inddeler øen i herreder og sogne. Under Pedersker sogn findes et afsnit kaldet ›Sømarcken‹, der antages at svare til det nuværende Ø. og V. Sømarkshuse.

Iflg. jordebogen fra 1727 havde sammenlagt 26 personer adkomst til Sømarken. Heraf angives 5 at have indtaget jord til ager og kløvgang (græsning/høslet), sammenlagt henh. 2 tdr., $3\frac{1}{2}$ skæpper. I årlig brugsafgift betaltes mellem 1 og 2 pund smør (for græsning). Denne afgift omfattede for 2 personers vedkommende husplads og have.

Ovennævnte 5 udbyggere genfindes i 1729-jordebogen med den ændring, at sædejordarealet er reduceret hos 4, medens 1 har fået forhøjet arealansættelsen. Sammenlagt kan det dyrkede areal opgøres til 1 td. 3 sk., og græsningsarealet til 2 sk., altså

mindre end ved foregående opgørelse. Hvorvidt disse ændringer udelukkende udtrykker korrektion af skatteopkrævningsgrundlaget eller tillige reelle forandringer kan ikke afgøres; der synes hovedsagelig at være tale om det første. Dog fremgår udtrykkeligt, at udbygger Per Hansen — i 1727 ansat til 1½ pd. smør for »Huus og Kaalhauge«, havde nyindtaget 2 fjerdingsskar (a ½ sk.) sædejord til en årlig afgift af 1½ fjk. havre. Sammenlagt angives 29 brugere eller fæstere i Sømarken, hvoraf 2 repræsenterer jordløse huse. Afgiften for græsningsret eller husgrund svinger mellem ½ og 2 pd. smør. Man bemærker også her smørrets betydning som naturalieafgift; et udtryk for kvægbugets fremtrædende stilling i datidens landbrug, jf. tidligere afsnit.

Hvad angår det flertal af brugere, der alene må have haft græsningsret, fremgår, at nogle kom fra »oplandet«, d.e. omkringliggende bøndergårde.

Jens Madsen fra 21. selvejergård (Lange Myregård) og opført som nr. 27 i 1729-jordebogen, havde i 1743 fået 1½ td. sædejord og ¾ td. kløvgang i fæste, efter at jordstykket var blevet fæsteledigt. Denne jord ønskede han senere, i 1751, »til Kiøbs«, hvilket var muligt i forlængelse af 1744-auktionen, hvor Kronen afhændede sine Vornedgårde.

Afgiftspligtig nr. 2 fra samme jordebog, Anders Jensen, fremsendte d. 24. marts 1752 anmodning om køb af sit fæstede jordstykke på ½ td. sædejord i Sømarken. Amtmand Urne meddeler, at Hans Petersen fra 8. Vornedgård også ønskede at fæste eller erhverve jorden ved næste ledige fæste, eftersom den 80 år tidligere skulle have hørt til gården, skønt der ikke senere var gjort krav herpå. Ansøgningen blev afslået (Strømø, 1975), hvad der viser, at Rentekammerets praktiske administration af Udmarkssagerne til tider var usmidig og præget af mangelfuldt kendskab til virkeligheden. Men ellers accepteredes ansøgningerne, såfremt de ikke medførte »Skade på anden Ejendom«, begrænsninger i færdsel eller græsning mv. Udvisning af det konkrete

jordstykke — hvor der var tale om nyindlæggelse, forestodes af Sandemanden efter forudgående taxation. Som begrundelse for en ansøgning anføres typisk, at udbyggeren er fattig, med forsørgerpligt etc.

De løse kreaturers færden var ikke problemfri. I 1755 sendte en gruppe beboere en klage, stilet til Kongen, over skader, forvoldt af udbyggernes og »løse folks« kreaturer på Hans Majestæts Udmark. Det viser, at der lokalt har været opmærksomhed omkring kystområdernes sårbarhed og sandflugtsrisiko, der stadig var aktuell i 1700-tallets første halvdel, hvilket nærmere skal omtales i næste afsnit.

Presset på udmarken vedblev imidlertid, og omkring 1760 fremsendtes nye ansøgninger om tilladelser til indtagelser, affødt af den voksende befolkning. I ansøgningerne henvises til, at fødevarerbehovet i modsat fald må dækkes gennem import.

Bla. meddeles 2 udbyggere, Jep Jacobsen og Jacob Thomsen, at have indtaget 1½ sk. kløvgang i Pedersker sogn for året 1766.

Sammenfattende bekræfter kilderne 1700-tallet som en ekspansiv periode, hvor det bestående landbrugsareal ikke længere formåede at brødføde den hastigt tiltagende befolkning. Det er perioden, hvor overskudsbefolkningen måtte søge ud til marginaljordene, og hvor Sømarken oplevede en nykolonisering.

Sandflugtsforordningen af 1792 og dens virkninger for Sømarken

Man havde fra regeringens sidelængde været opmærksom på sandflugtens ødelæggende virkninger som kulturbetinget fænomen. Allerede under Chr. d. III og Fr.d. II's regeringstid udstedtes forbud mod at fjerne klitvækster, dog oftest uden resultat, da bestemmelserne kun i begrænset omfang lod sig håndhæve.

Først med sandflugtsforordningen af 19/9 1792 fik myndighederne et egentligt middel til at regulere færdslen og udnyttelsen af klitområder. Under ledelse af en sandflugtskommissær tog man nu fat på ud-

såning af klitvækster og nåletræer for at binde flyvesandet, ofte i strid med interesserne fra den lokale befolkning, hvis kreaturer udelukkendes fra sandflugtsstrækningerne.

På Bornholm fandt skovrejsning i første omgang kun sted på kystområdet mellem Rønne og Hasle, hvor sandflugten havde hærget mest alvorligt.

Derudover førte loven til forskellige overvejelser og tiltag på Sydbornholm. (Fuglsang, 1949). Siden sidste del af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet foreligger ikke nye beretninger om større sandflugt i Pedersker sogn. Balancen mellem græsningstryk og erosion/sandflugt var dog til stadighed kritisk. Sømarken bestod af 2 landskabsformer (jf. afsnittet om geologi), den tilgroede sandmark omfattende områdets nordlige del og et mere eller mindre aktivt flyvesandsområde (i de officielle kilder gerne kaldet »Sanden« eller »Sandflugten«), der strakte sig fra kysten og indtil ca. 400 m ind i landet. Navnlig dette område havde myndighedernes bevågenhed.

Sømarken betegnes gennem det 19. årh. med flere forskellige navne: »Sandmarken«,

»Strandmarken« m.m., hvor det ikke altid fremgår, hvad navnet, geografisk set, præcist dækker over. Matrikelkortet kalder hele det nuværende Sømarksområde samt et areal øst for Øleåen »Strandmarken«, der i dag anvendes om flyvesandsstrækningen fra Slusegård til Dueodde i Povlsker sogn.

Omkr. 1800 undersøgt, på foranledning af by- og herredsfoged Chr. Jespersen (Nexø) mulighederne for indhegning af sandflugtsområdet. Dette fredningsforslag kom dog ikke til udførelse på grund af uforholdsmæssige store omkostninger ved dets gennemførelse. Sandflugtseksperter og lektor i botanik Erik Wiborg havde været på Bornholm og besøgt flyvesandet under Pedersker og Povlsker sogne. Han tilrådede (1819) Rentekammeret at dæmpe flyvesandet ved tilplantning på initiativ af de enkelte lodsejere/brugere, efter at en udskiftning havde fundet sted, et forslag, som Chr. Jespersen (nu amtmand) fandt fornuftigt, men næppe gennemførligt.

Peder Dam Jespersen udnævntes som sandflugtskommissær på Bornholm. Han foreslog udplantning af klithavre, der dels

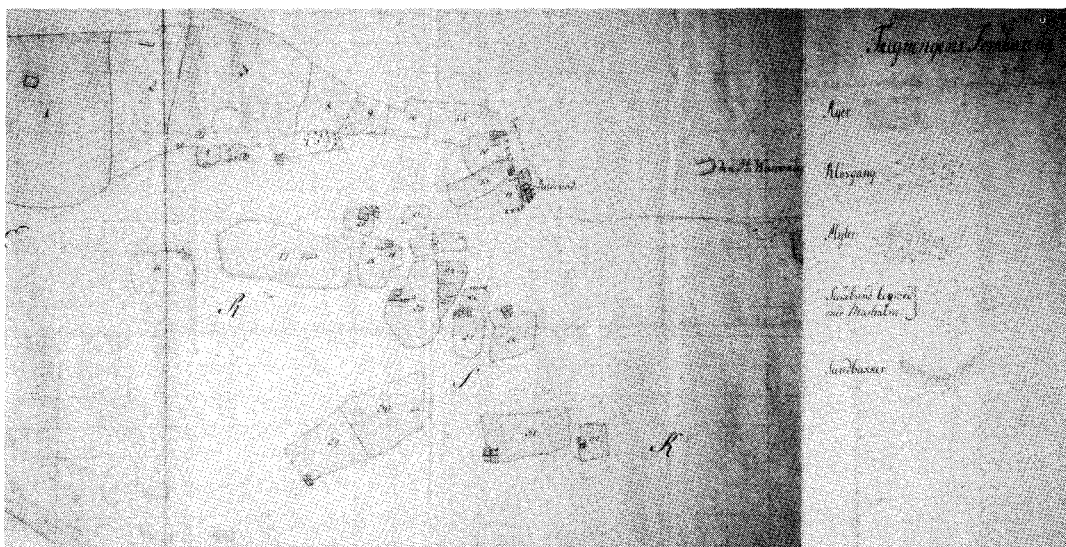

Fig. 3. Kart over Strandmarken i Aakker og Pedersker sogn paa Bornholm opmaalt og tegnet af Fridrich Christian Selmer. De svage signaturer viser, at store dele af Sømarken endnu omkring 1820 henlå bevokset med marehalm o.l. spinkel vegetation. Kortet er tegnet i forbindelse med Rentekammerets græsningsbestemmelser af 1821. (Rigsarkivet.)

binder sandet, dels i kraft af sin »skarphed« udgør et værn mod kreaturer. Skovrejsning ansås stadig ikke for realistisk, så Rentekammeret fordrer indtil videre tilsyn med området for at hindre oprykning af klitvegetation og anden skade, forvoldt ved græsning. Da Rentekammeret i 1821 iværksatte bestemmelser om tøjring af kreaturer og forbud mod græsning udenfor bevoksede arealer, opstod voldsom vrede blandt beboerne, der opfattede forbudet som stridende mod ældgammel hævnd og kilde til yderligere armod. Efter talrige forhandlinger om bestemmelseernes håndhævelse endte sagen foreløbig med, at Rentekammeret i 1823 erklærede fredningen (i henhold til sandflugtsforordningen) for uforholden (Fuglsang, 1949).

I 1842 vedtoges bestemmelser om Sandmarkens fredning og plantning for så vidt angår Pedersker sogn. Beplantning skulle dog kun ske ved fæsternes huse. Der kom ingen indvendinger mod bestemmelserne.

Sømarken (Strandmarken) var blevet opmålt af major H. Pedersen i 1806 til brug for 1844-matriklen. Opmålingen omfattede de indtagne ager- og græsningsløkker samt den del af udmarken, der endnu henlå som fællede. Ved Kgl. resolution af 30. maj 1832 åbnedes mulighed for, at udmarksstykker, som ikke var henlagt til skov, fredning eller lign., kunne udskiftes, dvs. deles og tillægges fæsterne som et areal efter hidtidig brugsret.

Fæsterne anmodede nu om at måtte få hele Sømarken i fæste mod at sørge for klit-tilplantning og overtage fredningsansvaret. Rentekammeret tiltræder ønsket, hvorefter

delingen kunne iværksættes. Hver af de involverede personer fik herved udmarkslodder på en række vilkår vedr. beplantning, tilsyn, kreaturgræsning, medens selve udskiftningen skulle ske i samråd med sandflugtskommissæren og amtmanden (Fuglsang, 1949 p. 110).

Udskiftningen fandt sted i 1846 ved landinspektør Henschell (fig. 4). De opmålte lodder er aflange, fortrinsvis nord-syd orienteret og kom i almindelighed til at støde op mod fæsternes eksisterende ejendom. Hvor dette ikke var muligt, navnlig omkring bebyggelseskoncentrationer, fik lodderne isoleret beliggenhed i forhold til driftsenhedernes (beboelsens) placering. Måske virkede denne afstandsfaktor hæmmende for nyopdyrkning.

Udskiftsmønsteret præger endnu landskabet gennem markstrukturen, levende hegn, beplantningsgeometri, vejforløb etc.

Med enevældens afløsning efter 1849, juni Grundloven, overdragedes fæsteejendommene til brugerne ved bortarvefæste, idet de gældende bestemmelser om fredning mv. indtil videre stod ved magt. Samtidigt overgik tilsynet til amtet, medens det statslige sandflugtskommissærembede og klitbetjentstillingerne nedlagdes. Sandflugtsstrækningens administration overgik dernæst til domæneforvaltningen (landbrugsministeriet), i og med at Sømarken efterhånden havde opnået egentlig landbrugsmæssig status. Endelig ophævedes i 1877 bestemmelserne om ejernes pligt til naturalarbejde for at dæmpe sandflugten efter en ny lovs ikrafttræden (1867). (Fuglsang, 1949 p. 113-14.)

Bebyggelsesmæssig udvikling

Det er ikke umiddelbart muligt at dokumentere bebyggelsesomfanget i Sømarken før år 1700. Iflg. jordebogen fra 1696 rummede sognet ingen ejendomme under en td. hartkorn tilhørende Kongen; omtrent samtlige

huse lå i fæste under proprietærgårdene. Ingen sådanne huse optræder indenfor undersøgelsesområdet ved matrikuleringsopmålingen.

Man må heraf slutte, at Sømarken stort

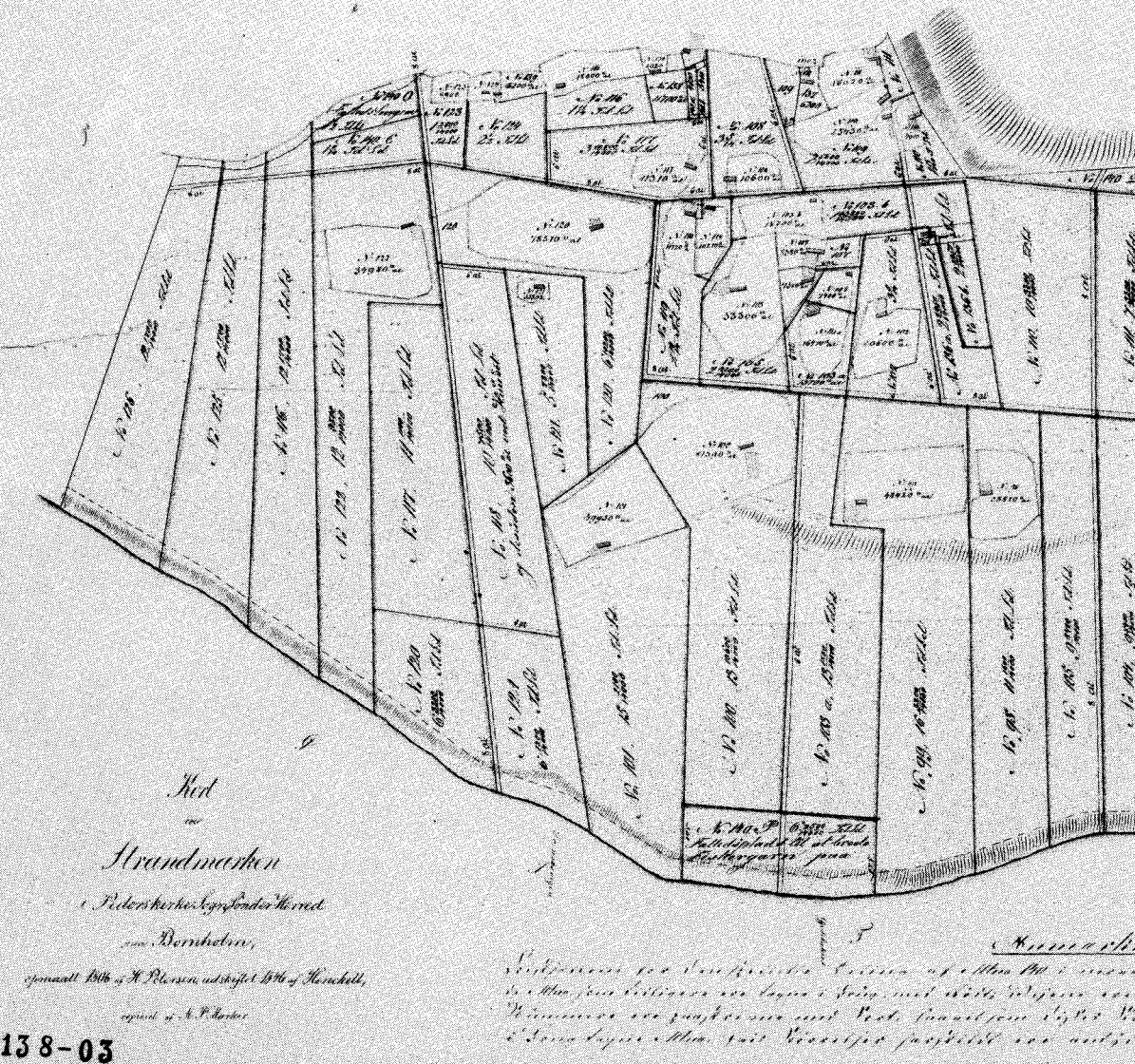
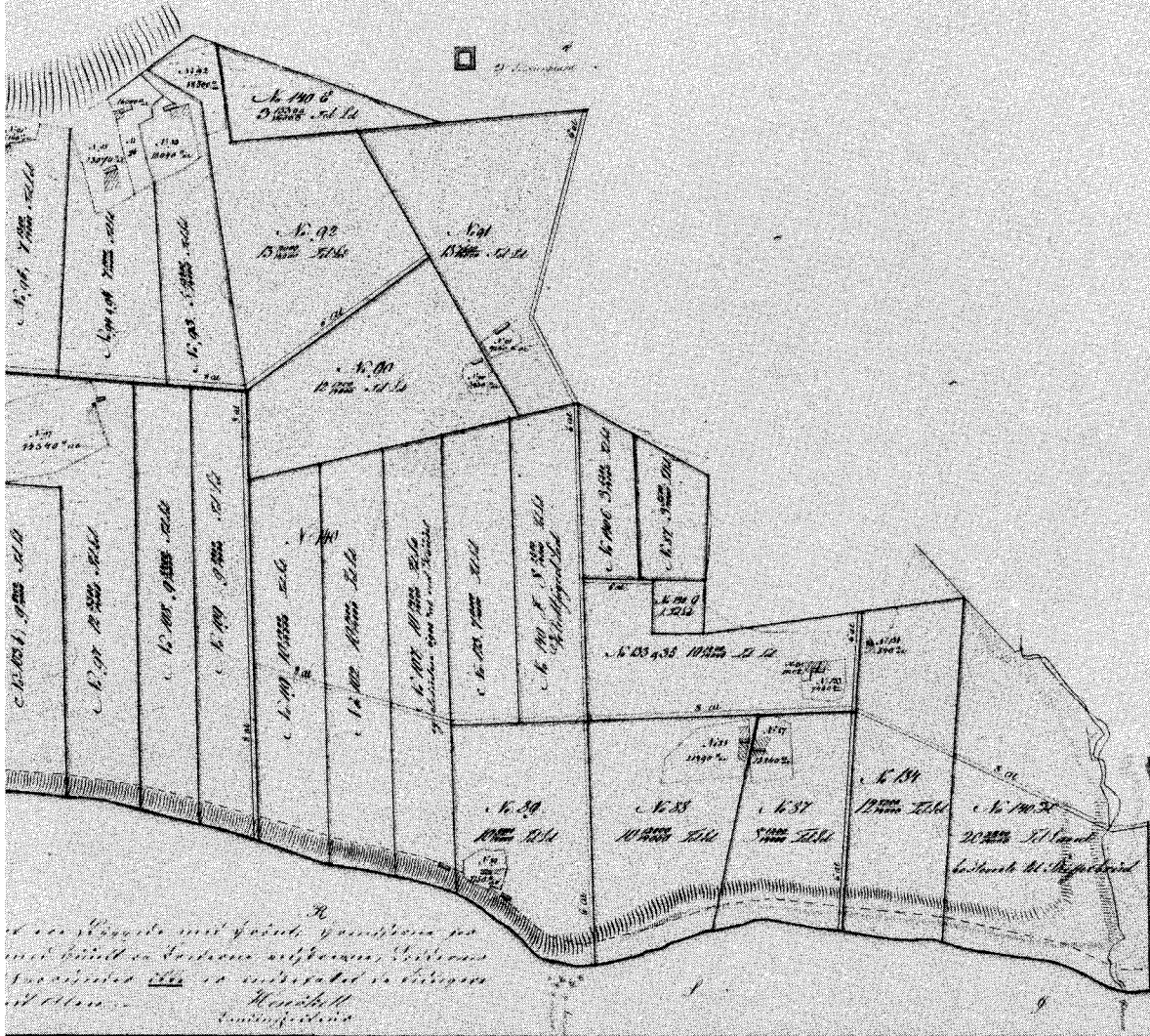
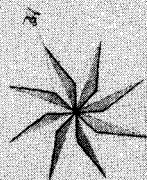

Fig. 4a. Udsnit af Udskiftningskort over Strandmarken, målt 1846 af Henschell. Matrikelarkivet, Kort- og Matrikelstyrelsen.

Brugernes Navne

10. 87 Johan Christensen	10. 120 Lars Thors Enke
88 Anders Schiønberg Enke	121 Jørgen Bøks Enke
89 Peter Mathiasen Enke	122 Ole Peter Holten
90 Anders Christophersen Kald	123 Morten Christensen
91 Christen Ped	124 And. Frithjof
92 Ole Hansens Fuld	125 Jørgen Mathiasen
93 Rasmus Petersen	126 And. Frithjof
94 Hans Larsen Thors	127 35. 35. Rasmus Christensen
95 Peter Hansen	128 Lars Peter Mathiasen
96 And. Mathiasen	129 Hans Jensen, Bøt
97 Hans Petersen Lund	130 Hans Jørgen Jørgensen
98 Lars Peter Larsen	131 Rasmus Christensen
99 Morten Hansen	132 Ole Christensen
100 Andreas Peter Christensen	133 Jørgen Mathiasen
101 Peter Christensen	134 Ole Christensen
102 Peter Christensen	135 Peter Christensen
103a. Anders Jensen	136 Ole Christensen
103b. Peter Christensen	137 Ole Christensen
104 Jørgen Mathiasen	138 Ole Christensen
105 Peter Holten Enke	139 Ole Christensen
106 Morten Christensen Enke	140 Ole Christensen
107 Lars Hansen	141 Ole Christensen
108 Anders Lund	142 Ole Christensen
109 Peter Jacob Christensen Enke	143 Ole Christensen
110 Lars Christensen	144 Ole Christensen
111 Christen Ole Christensen	145 Ole Christensen
112 Ole Christensen	146 Ole Christensen
113 Ole Christensen	147 Ole Christensen
114 Ole Christensen	148 Ole Christensen
115 Anders Christensen	149 Ole Christensen
116 Ole Christensen	150 Ole Christensen
117 Ole Christensen	151 Ole Christensen
118 Anders Christensen	152 Ole Christensen
119 Ole Christensen	153 Ole Christensen

Fig. 4b. Brugernes navne på Udskiftningskort over Strandmarken.

set har været ubebygget i 1600-tallets slutning og henligget som fæled for de omkringliggende gårde. Udfærdigelsen af 1727-29-jordebøgerne må da skyldes udmarksindtagelser i de mellemliggende år, hvor tilkomsten af 5 fæstere med jord og (mindst) 2 huse uden jord ikke lyder urimeligt. Det kan dog ikke afgøres, om de 5 fæste-

re repræsenterer selvstændige driftsenheder eller nærliggende gårde, der har engageret sig fast i udmarken.

På Hammers kort optræder en husgruppe kaldet »Fiere Huusene«, en betegnelse, som genfindes på førsteudgaven af Generalstabens målebordsblad (1886), omend navnet her kun omfatter en mindre bebyggelseskonsentration. Videnskabernes Selskabs Kort benævner husene i områdets nordlige del »Strandhusene«, formentlig afledt af navnet »Strandmarken«, se tidligere.

Hammers kort kan ikke betragtes som ganske pålideligt, da bl.a. Øleåens udløb er ukorrekt afbildet, hvorfor oplysningerne på kortet generelt må tages med forbehold. Indenfor Sømarksområdet kan optælles godt 18 hussignaturer, hvoraf 2 i Øster Sømarken. Derudover registreres 4-5 huse i områdets nordlige periferi. Situationen bekræfter således indtrykket af fortsat ekspansion i løbet af de ca. 40 år siden jordebøgernes udfærdigelse. Agerenklaver ses afbildet omkring de fleste huse; et indicium for, at en dyrkningsudvidelse samtidigt må have fundet sted, selvom størsteparten af området stadig henlå som udyrket fælded.

På Videnskabernes Selskabs kortforlæg (i det følgende forkortet VSK' forlæg), fig. 5, der er tilvejebragt ved triangulering o. 1794

67

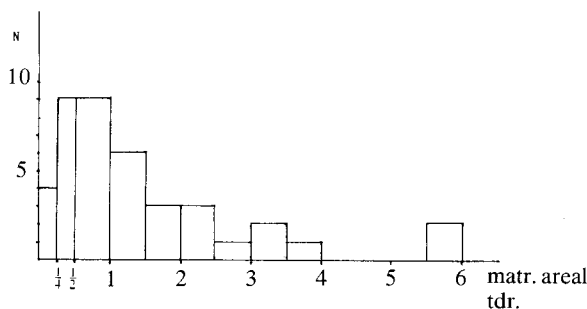

Fig. 6. Histogram, der viser antallet af ejendomme, fordelt efter det matrikulerede areals størrelse i 1806. De i alt 40 ejendomme havde et sammenlagt areal på 52,82 tdr.

henvist til at emigrere eller søge næring til fældige steder.

Figur 6 viser ejendomsfordelingen ved 1806-opmålingen til den ny matrikel. Hovedmassen af de 40 registrerede ejendomme falder i klasserne $\frac{1}{4} - \frac{1}{2}$ og $\frac{1}{2} - 1$ td. land (9 stk. hver). 2 falder lidt isoleret i klassen $5\frac{1}{2} - 6$ td. land. Hvad angår de mindste ejendomme må bemærkes, at man her dårligt kan tale om egentlige landbrugsejendomme, snarere havebrug o.lign., hvor hovedindtægten kom fra håndværk, fiskeri m.m. Det er småbrugene, der præger Sømærken.

Betragtes bebyggelsesmønstret på matrikulerings/udskiftningstidspunktet, fig. 4, ses tydelige tendenser til sammenhobninger, navnlig i områdets vestlige og nordlige del, medens den sydlige og østlige foreløbig er sparsomt befolket. Dette kan naturligvis have nabomæssige årsager, men derudover synes f.eks. adgang til ferskvand at spille en rolle for bosættningernes lokalisering; således forekommer et kildevæld på tidligere matr.nr. 110 lige syd for 3 nu forsvundne huse (fig. 3).

Set under ét kan 11 driftsenheder genfindes i dag på samme plads som i 1806. Ingen nuværende bygninger synes dog at være bevaret i sin oprindelige skikkelse, foruden at tilbygning ofte har fundet sted. Mindst 10 enheder er flyttet indenfor sin matrikel, hvortil kommer et antal, der er flyttede og senere nedlagte. 3 huse syd for »Sladderhøj«

(kaldet »Kirkebye« på VSK) nedlægges efter 1806, men genopstår tilsyneladende inden 1886 syd og vest for deres oprindelige beliggenhed for så helt at blive sløjfede engang før 1950-60 (fig. 7).

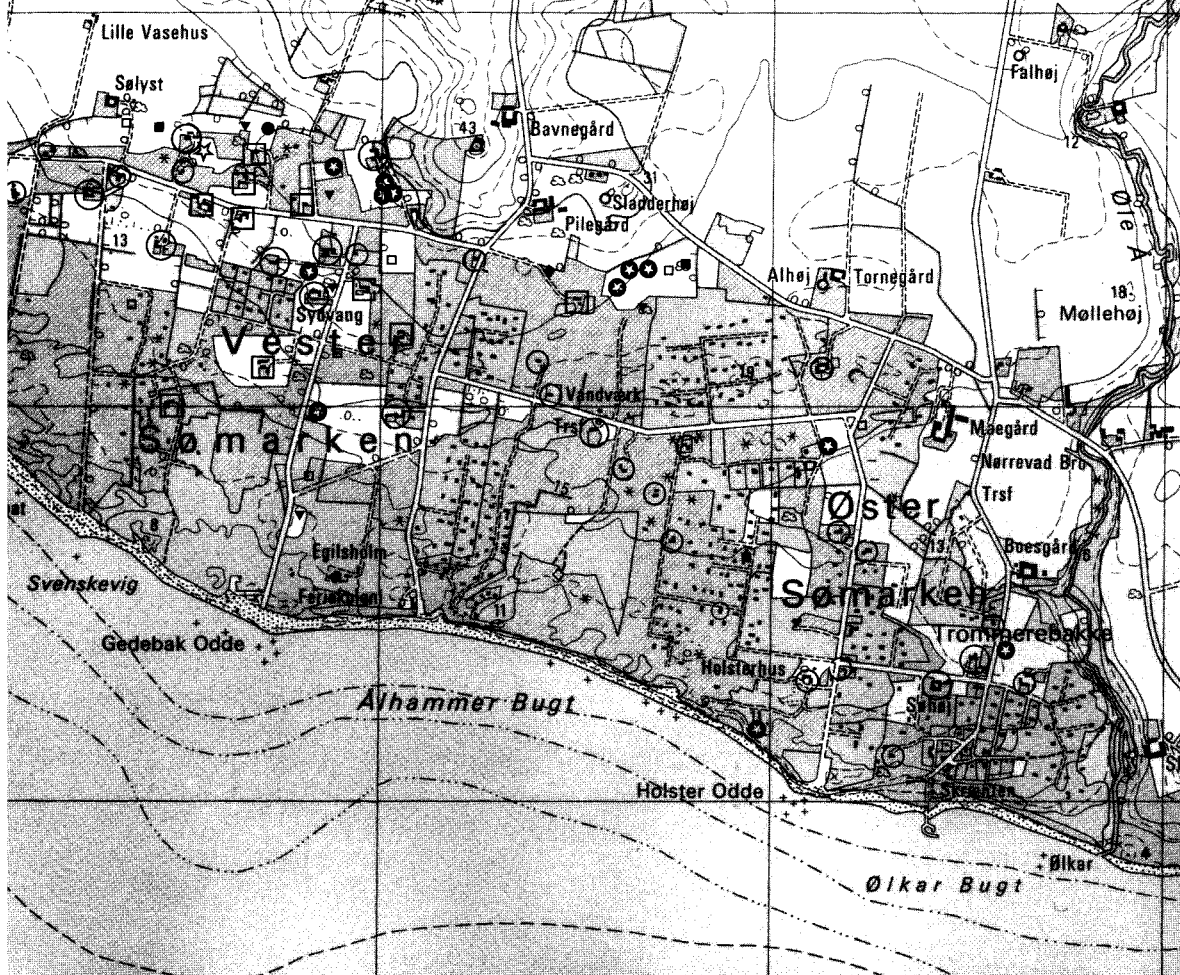
De godt 25 nye huse, der opstår i løbet af 1800-tallet (iflg. 1886-målebordsbladet), findes — som ventet — bl.a. lokaliseret i det tidligere bebyggelsestomme område omfattende Øster Sømærken. Hertil kommer enkelte nye huse i fiskerlejet »Bakkerne«, herom senere, samt 3-4 huse i Vester Sømærken.

Mellem 1886 og 1914 etableres kun få nye huse. Efter 1914 opstår praktisk taget ingen nye ejendomme (fiskeri- og fritidsbosætning fraregnet), hvilket viser, at arealressourcerne efterhånden er fuldt udnyttede.

Af de huse, der opføres mellem 1806 og 1886 (inkl. flyttede bebyggelser) nedlægges 5 inden 1914, 4 inden 1946 og 3 efter 1946 opgjort iflg. Geodætisk Instituts målebordsblade.

Bebyggelsesomfanget i Sømærken når således sit maksimum hen mod år 1900, hvor til- og afgang omtrent balancerer. Samtidigt fik husmandsbrugene bedre vilkår med husmandsloven af 1899.

Et par ejendomme fortjener nærmere omtale. Holsterhus lå tidligere, iflg. VSK (fig. 5), som udbygger helt nede ved kysten indenfor sine senere matrikelgrænser, men flyttes i løbet af det 19. årh. næsten 200 m mod NØ til sin nuværende position. Matrikel nr. 97, der første gang registreres på VSK-forlæg, afbildes med en karakteristisk agerlod, som genfindes på matrikelkortet 11-12 år senere. Indhegningen afbildes som en jordvold eller stengærde (form. det første) helt op til o. 1960 iflg. Geodætisk Instituts kortsignatur; dog flyttes det sydlige gærde lidt (mod N) i løbet af sin næsten 200-årige eksistens! Spor af det gamle udmærks-gærde ses endnu på luftfoto fra 1983. Også andre udbyggere må have haft tilsvarende gærder, så løse kreaturer fra udmarken hindredes i at trænge ind og æde afgrøderne. Mange breve angående udmarken fra

Signaturer:

- Ⓐ Bebyggelse siden 1806 eller før
- ⊖ Bebyggelse siden 1886 eller før (men efter 1806). ⊙ Do, siden 1914
- ⊕ Bebyggelse, nedlagt mellem 1806 og -86 eller flyttet over 100 m (eksisterer ikke mere på stedet)
- Aktuell bebyggelse, flyttet under 100 m siden 1806
- Bebyggelse før eller i 1806 til 1914 (nedlagt før 1946)
- ◻ Bebyggelse omkring 1886 (nedlagt før 1914)
- ▼ Bebyggelse omkring 1886 til 1914 (nedlagt før 1946)
- Bebyggelse omkring 1886 til omkr. 1946
- ◆ Bebyggelse, oprettet efter 1886 men før 1914, nedlagt efter 1946
- ◇ Bebyggelse omkring 1946-60, nedlagt før 1975
- ☆ Mølle, omkring 1886

Fig. 7. Bebyggelsesændringer i Sømarken siden 1806. Fiskerlejet-Bakkerne ikke medtaget. Kortet er udarbejdet på basis af forskellige udgaver af Geodætisk Instituts målebordsblade samt matrikelkort fra 1806 og 1979/83. Reproduceret med tilladelse fra Kort- og Matrikelstyrelsen.

1700-tallet indeholder anmodninger fra fæstere om at måtte flytte deres gærder, uden at det desværre fremgår, hvilken type, der er tale om.

Andre bebyggelsestyper

Iflg. målebordsbladet fra 1886 lå der en vindmølle i Sømarkens NV-lige del. Den må imidlertid være nedlagt senest i begyndelsen af det 20. årh. (optræder ikke i 1914.)

Fiskeri spillede tidligere — og for så vidt stadig — en rolle som indtægtskilde for Sømarksbefolkningen. Fiskerlejet »Bakkerne« vest for Øleåens udløb nævnes første gang officielt i J.P. Traps 1. udgave fra 1857 og bestod omkring 1914 blot af 4-5 huse for i den efterfølgende tid at udvikle sig til et lille samfund med bådehavn og røgeri, der efter en stilstandsperiode atter fungerer.

Det seneste tilkomne bebyggelseselement omfatter ejendomme til rekreative formål. Den økonomiske fremgang omkr. 1900 kombineret med et nyt positivt syn på friluftslivet affødte behov for sommerophold nær kysten, i starten dog kun forbeholdt en mindre del af befolkningen.

I 1916 etableredes feriekolonien »Egils-holm« for københavnske skolebørn på sandflugtsstrækningen, der var under tilplantning (V. Sømarken) tæt til havet. Senere tilkommer de første, omend fåtallige sommerhuse. Først omkr. 1965 i forbindel-

se med 60'ernes økonomiske opgang sætter et egentligt »sommerhusboom« ind.

Boom'et optræder ligesom i 2 faser, fra 1965-ca. 73 og 1975-80, hvor plantagerne navnlig i Ø. Sømarken måtte lægge areal til, hvilket til gengæld betyder, at bebyggelsens synlighed og prægning af landskabet svækkes. Nogle mindre sommerhusenklaver opstod i V. Sømarken, der ellers rummer megen »oprindelig« bebyggelse og landskab.

De tidligere udmarkslodder har herved opnået ny status betinget af økonomisk vækst, der muliggør anden anvendelse end til produktion under den primære sektor. Endelig er en del af de oprindelige huse overgået til fritidsbosætning.

Opdyrkningens fremadskriden i det 19. årh.

Det kunne forventes, at ejendommenes arealtillæg efter udskiftningen ville medføre nyopdyrkning, selvom arvefæstet påbød beboerne visse forpligtelser vedrørende arealernes drift for at forhindre sandflugt, og selvom jorden, navnlig i områdets sydlige del, er temmelig ufrugtbar. På fig. 8 er angivet udviklingen af det dyrkede areal siden 1806 og indtil 1876. Data for 1861 ff. er hentet fra arealtællingerne (se næste afsnit). Selvom arealet for 1806 er sat noget skønsmæssigt ved at fradrage udyrkede arealer og hus/have iflg. matrikelkortet det samlede matrikulerede areal, og selvom tællingslisten for 1861 og -66 må mangle nogle (mindre) ejendomme, så synes der ikke at ske nogen udvidelse af det dyrkede areal de første 50 år. Til gengæld ses betydelig vækst mellem 1871 og -76, hvor fremgangen utvivlsomt er reel. Ved at sammenligne de enkelte ejendommers dyrkede areal opgjort for nævnte tællingsår fremgår næsten overalt en forøgelse samtidigt med, at udparcelering finder sted, men det er altså væsentligst de bestående bedrifter, der bidrager til udvidelsen.

Enkelte ejendomme fortjener nærmere omtale. Matr. nr. 100, den største ejendom ved matrikuleringen, opmålt (1806) til 5,8 tdr. land, hvoraf en del angives kratbe-

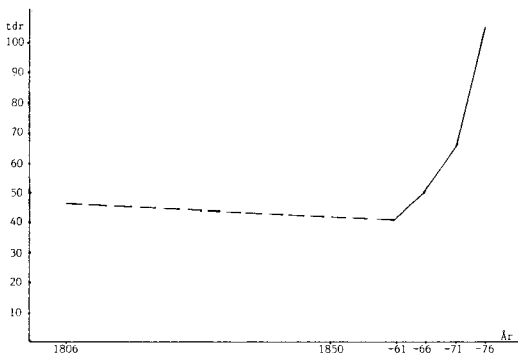

Fig. 8. Udviklingen hos det dyrkede areal i Sømarken gennem 1800-tallet. For 1806 er arealet skønsmæssigt opgjort ud fra matrikelkortet.

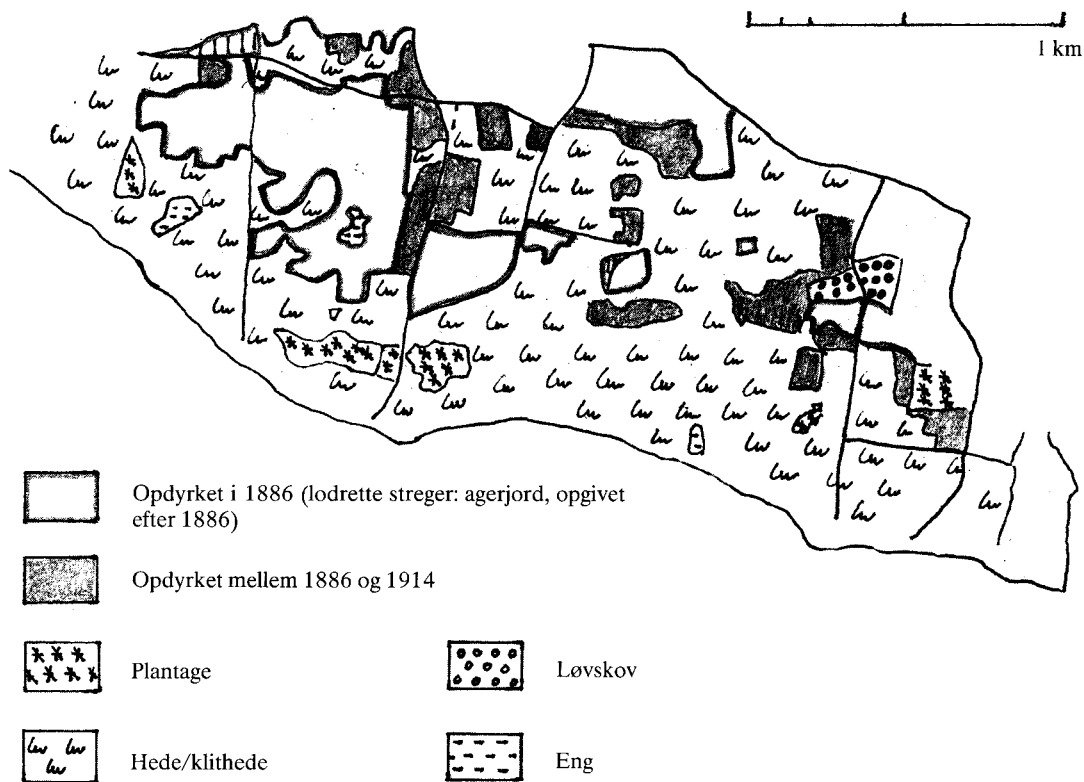

Fig. 9. Kort over opdyrkning, 1886-1914. Kilder: Geodætisk Instituts målebordsblade (Bornholm, nr. 23 og M 5435) 1. udg. 1886, 2. udg. 1914.

vokset; resten, godt 5 tdr., var dyrket. For 1861 kan det dyrkede areal opgøres til 6,84 tdr. Desværre kendes arealet ikke for 1866, da tællingslisterne mangler nogle matrikelnumre dette år, uden at anden identifikation er mulig, men i 1871 skulle det være aftaget til kun 3 tdr. mod dog 4,5 i 1876. Ejendommen er således kendetegnet ved relativ høj opdykningsgrad gennem det meste af 1800-tallet. Anderledes forholder matr.nr. 87 i Øster Sømarken sig. Fra kun 0,75 td. i 1861 vokser arealet indenfor rotationen til 2,5 tdr. i 1866 for derefter yderligere at ekspandere, 3,5 tdr. i 1871 og 6,5 tdr. i -76. Helt enestående er matr.nr. 91 med kun 0,3 td. land ved matrikuleringen. Ejendommen opgives ikke at have haft jord under plov i 1861 (man betænker rigtigheden heraf), medens opdyrkertrangen åbenbart melder

sig de næstfølgende 5 år, hvor hele 7 $\frac{1}{2}$ tdr. skal være kommet under plov. Samtidigt reduceres overdrevsarealet, fra 13 $\frac{1}{8}$ (1861) til 8 tdr. (1866) i rimelig overensstemmelse med, at ny jord opdyrkes. Ekspansionen fortsætter imidlertid, så ejendommen såvel i 1871 som -76 mønstrer med Sømarkens dyrkningsrekord, hele 8,63 tdr. indenfor rotationen!

Indtryk af opdyrkningens fremgang på makroniveau efter 1876 kan fås ved at sammenligne forskellige opgaver af Geodætisk Instituts målebordsblade.

Af større, sammenhængende opdyrkingen indenfor perioden 1806 - 86 (fig. 4 og 9) må peges på området mellem Gedebakkevej og Baunevej, begrænset af 2 tværgående markveje samt dele af undersøgelsesområdet helt mod vest. Mellem 1886 og

1914 opdyrkes nogle arealer syd for Bona-veddevejen og vest for Ædjavejen (Ø. Sømarken) samt umiddelbart øst og vest for Gedebakkevej. Mellem 1914 og -46 er udvidelserne stærkt begrænsede, nogle steder opgives endog agerjord. Det størst samlede dyrkede areal optræder således ved indledningen til det 20. årh., jf. afsnittet om bebyggelsens udvikling.

Endnu i 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne havde området bevaret meget af sin oprindelige rurale karakter, men efterhånden kom efterkrigstidens økonomiske opgang og strukturændringer i landbruget til at præge kulturlandskabet.

I slutningen af 1970'erne og navnlig efter 1985 opgives mange agerarealer, så stort set kun jord i Sømarkens vestligste del i dag er under plov. De tidligere agre har udviklet sig til stort set uudnyttede græsmarker indeholdende planten Alm. Syre, der ynder kvælstofrig jord (men ikke værdsættes af kreaturer). Vegetationen afslører således ældre dyrkning, dvs. gødningstilførsel.

Udviklingen er for så vidt karakteristisk og udtrykker en marginalisering af landbruget. Frednings- og andre bestemmelser hindrer for tiden væsentlige ændringer af de udyrkede arealers anvendelse, men det ville være uheldigt, såfremt større sammenhængende arealer f.eks. tilplantedes (jf. den løbende skovrejsningsdebat), da landskabet i så fald vil blive mere lukket og dermed fjerne sig fra sit historiske præg. En form for ekstensiv landbrugsdrift (landbrugspleje) må i æstetisk henseende betragtes som mere ønskeligt.

Landbrugets udnyttelse

Sømarkens landbrug drives tilsyneladende relativt ekstensivt helt op til nyere tid i kraft af jordbundens ringe bonitet — flere steder sat til 0 eller 1-2 under matrikelopmålingen — og forholdsvis store udyrkede arealer. For at undersøge denne hypotese nærmere, vil vi se på arealudnyttelsen og kreaturholdets sammensætning. Hertil foreligger officiel statistik fra og med 1861 og med 5 års

interval indtil 1881, hvorefter intervallerne er vekslende. Disse landbrugstællinger er publiceret sognevis, men for 1861-76 foreligger de primære tællingsskemaer, der i princippet gør det muligt at følge den enkelte ejendom (driftsenhed) gennem 15 år. Materialet er dog behæftiget med visse mangler, som begrænser dets anvendelse.

Ved første tælling opstod blandt landbobefolkningen mistanke om, at tallene skulle anvendes i skattemæssig hensigt, selvom myndighederne explicit året før havde søgt at redegøre for formålet i landmandsalmanakken. Derfor kan tallene for 1861 være angivet bevidst systematisk for små. Ligeledes vil ukendskab til den talte enheds størrelse, især for så vidt angår arealer, give anledning til mere eller mindre usystematiske fejl; det samme gælder misforståelser af tællingsinstruksen eller direkte forkertskrevne tal. Andre vanskeligheder ved at benytte primærkilderne omfatter:

- identifikation af samme ejendom fra tælling til tælling
- skelnen mellem ejendomme (matr.nr.) tilhørende ejere uden- og indenfor området
- forglemmelse af ejendomme.

Flertallet af Sømarkens bedrifter anføres ved matrikelnummeret, hvilket principielt muliggør sikker identifikation. Indenfor tællingsperioden sker imidlertid flere udparcelleringer, hvor listerne ikke altid anfører den præcise matr. betegnelse efter dannelsen af en ny, selvstændig ejendom. Denne mangel har dog kunnet afhjælpes indenfor det enkelte tællingsår ved at sammenstille listerne (arealer og kreaturer findes anført på hvert sit skema), da rækkefølgen af bedrifter gerne er ens.

Når bortses fra 1866, hvor 11 ejendomme inden for undersøgelsesområdet kun kan identificeres ud fra navn, har manglende matrikelnummer på et tællingsskema kunnet indhentes via ejer-/brugernavnet, hvor dette står opført sammen med matr. nummeret på den parallelle tælling samme år.

Kun lidt over halvdelen af de matrikule-

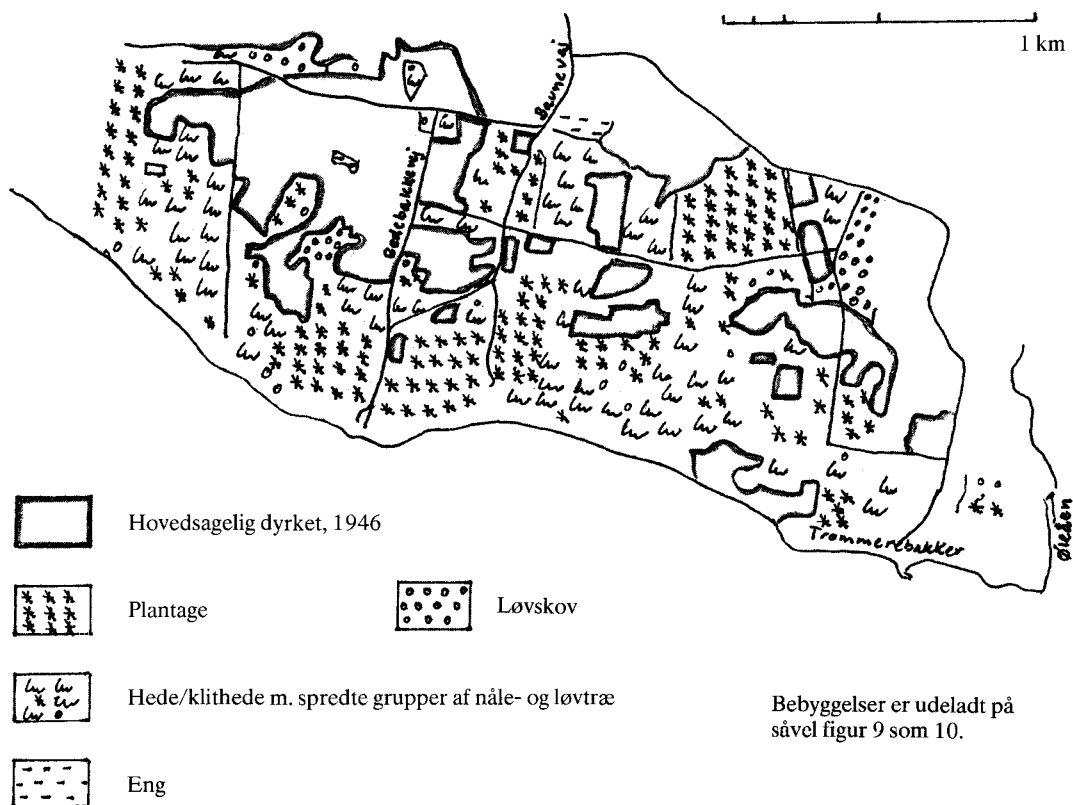

Fig. 10. Kort over opdyrkning, 1946. Kilde: Geodætisk Instituts målebordsblad (5435), rettet 1946.

rede ejendomme lader sig identificere fra 1861 og -66-tællingerne. Forglemmelse samt bevidste udeladelser, fordi de pågældende ejendomme ikke blev anset som landbrug, kan naturligvis forklare en del af fraværet. Men derudover spiller mangelfuld stedsbetegnelse nok en rolle. Eksempelvis siger betegnelsen »et Huus« ikke noget om ejendommens beliggenhed indenfor sognet. Kun hvor »Sømarken« står anført, har man en ledetråd. Hvis matrikelnummeret har tilhørt en ejer uden for området, er areal- og kreaturtællingen sandsynligvis henført under pågældende ejendom. En sådan besiddelsesform synes dog ikke udbredt. Ikke-identificerede ejendomme antages stort set at have haft andet end landbrug som hovederhverv.

To matrikelnumre, 118b og 150 findes

kun i 1876-arealtællingen, og da det ikke kan afgøres, om udeladelsen i kreaturtællingen skyldes forglemmelse eller reelt fravær af kreaturer på tællingstidspunktet, valgtes at se bort fra disse ejendomme for 1876.

Ved hjælp af realregistre, ajourførte matrikelkort mv. kan nogle af ovenstående vanskeligheder overkommes. Når sådanne kilder ikke er inddraget, skyldes det, at tidsforbruget med indsamling af de ønskede oplysninger ikke vurderes at stå mål med udbyttet.

Perioden fra 1850 til 1900 er i dansk landbrug karakteriseret ved omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion. Denne omlægning må afspejle sig ved en forskydning af arealets anvendelse fra brødkorn til foderafgrøder samt vækst i hornkvægs- og svinebestanden (Klindt-Jensen, 1979). Pe-

Fig. 11. Arealudnyttelsens udvikling

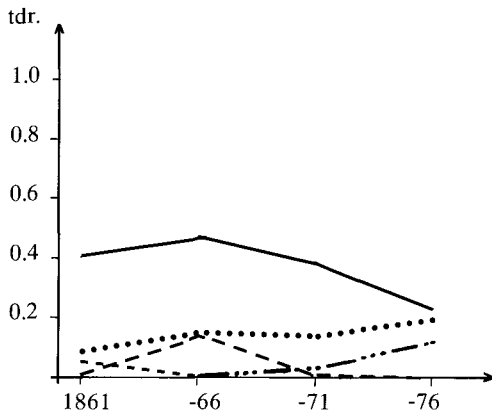

Fig. 11.1. Ejendomme m. ≤ 1.0 tdr. dyrket areal.

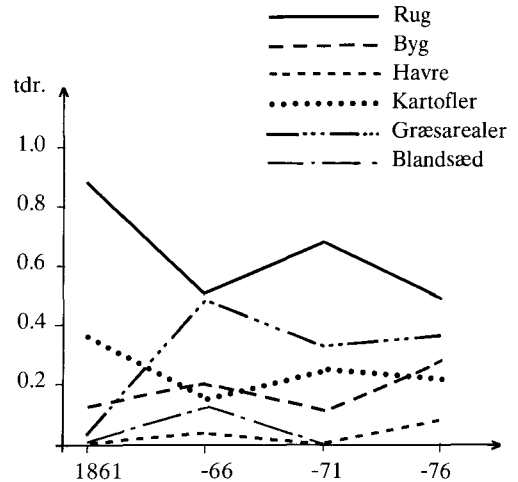

Fig. 11.2. Ejendomme m. 1-2.0 tdr. dyrket areal.

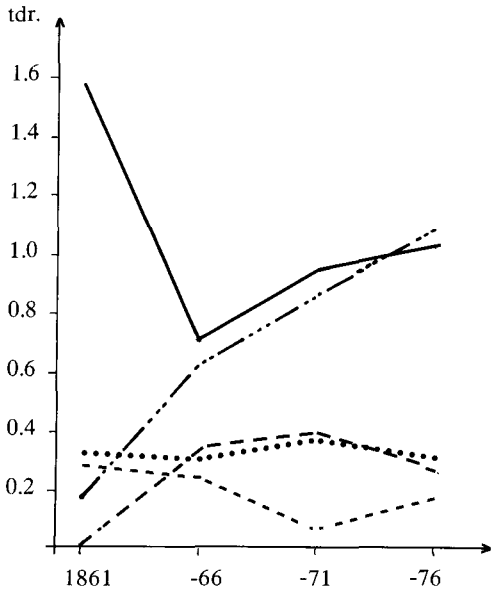

Fig. 11.3. Ejendomme m. 2-4.0 tdr. dyrket areal.

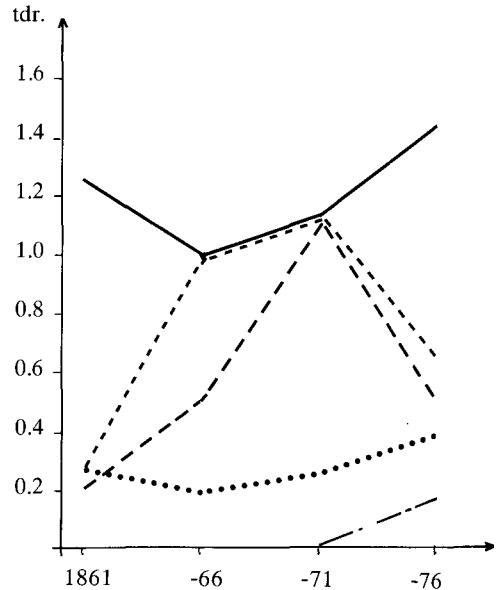

Fig. 11.4. Ejendomme m. > 4 tdr. dyrket areal.

rioden er ligeledes betegnet gennem en massiv fremvækst af andelsmejerier og -slagterier (førstnævnte navnlig mellem 1882 og -90) til at bearbejde den forøgede animalske råproduktion. Navnlig middelstore brug må forventes at tegne udviklingen, da småbrugene ikke har haft ressourcer

nok til som de første at iværksætte omlægningen, medens herregårdene allerede omkring 1800-tallets midte var igang med mejeridrift.

Sømarkens små arealressourcer viser sig bl.a. ved, at rug og kartofler stort set var eneste dyrkede afgrøder. Man havde ikke

»råd« til at lade jorden ligge i brak eller græs/høslet, hvis arealet under plov kun udgjorde 1-2 tdr. land, evt. højst en sk. Dertil kommer, at de gennemgående store overdrevarsarealer, tillagt ved udskiftningen, helt eller delvis kan erstatte manglende græsning inden for agermarkens rotation. I øvrigt opgives overdrevarsarealet hos den enkelte ejendom til så forskellige størrelser fra år til år, at det er fundet hensigtsmæssigt at klassificere dem efter det dyrkede areals størrelse (defineret som summen af arealer indenfor rotationen) frem for hele landbrugsarealet. Da ejendomsstallet varierer fra tælling til tælling, jf. tabel 1, er der foretaget gennemsnitsberegninger, som dog ofte dækker over relativt store udsving. Såfremt tællingen er korrekt og antallet i klassen over en vis størrelse (helst 30), vil materialet tilnærme sig en normalfordeling omkring gennemsnittet.

Fig. 11 viser udviklingen af arealet hos nogle vigtige afgrøder. Det bemærkes, at hvede slet ikke dyrkedes i Sømarken i nogen af årene, formentlig fordi den sandede jordbund ikke honorerer hvedens næringskrav. Rodfrugter — bortset fra kartofler — handelsplanter o.lign. dyrkedes heller ikke eller kun i ringe omfang; det samme gælder bælg-sæd. Tendensen går — ikke uventet — mod, jo større et dyrket areal, desto flere og mere alsidige afgrøder findes repræsenteret.

Betegnelsen »græsarealer« dækker over summen af arealer til kløver- og græsfrø, høslet samt afgræsning (indenfor agermarkens rotation).

Betragtes nu udviklingen hos de mindste brug, ≤ 1 td. dyrket areal (fig. 11.1), bemærkes først et fald hos såvel brød- som foderkornsarealet efter 1866. Til gengæld vokser navnlig græsarealet, som slet ikke optræder i 1861 og -66. Havre dyrkedes kun det første år. Følges husdyrholdets udvikling (fig. 12.1), bemærkes alene vækst hos fåreholdet fra 1866, ganske vist efter et forudgående markant dyk. Ungkvæg registreres kun i 1861 (0,2 stk./ejendom). Det ser derfor nærmest ud, som om ejendomsklassen eks-

Tabel 1. Oversigt over antallet af ejendomme i de enkelte ejendomsklasser fordelt på tællingsår.

1861	1866	1871	1876	
10	6	13	11	≤ 1 td.
8	3	13	9	1-2,0 tdr.
3	11	11	15	0-4,0 tdr.
3	2	1	6	> 4 tdr.
24	22	38	41	I alt

tensiverer sit landbrug indenfor tællingsperioden, hvilket umiddelbart virker overraskende.

I næstfølgende klasse, 1-2,0 tdr., svinger tallene endnu mere fra år til år, så en entydig udvikling lader sig ikke aflæse. Brødkornsarealet er mindre i periodens slutning end begyndelse; det kraftige fald 1861-66 modsvares af vækst hos græsarealerne, der ellers udviser stagnerende tendens. Kartoffel- og bygarealet svinger i »modfase«, måske fordi de 2 afgrøder supplerede hinanden som foder. Havrearealet vokser netto gennem tællingsperioden. Derimod synes husdyrholdet, når bortses fra ungvæget, nærmest at stagnere eller reduceres frem til 1876; navnlig svinebestanden fra 1866 (1,0) til under det halve i 1876, medens fårebestanden efter en forøgelse 1866-71 atter falder moderat. Sammenfattende iagttages *svage* tegn på begyndende produktionsomlægning udmøntet ved mindre (netto) reduktion af fårebestanden, vækst i ungvægbestanden samt beskeden vækst hos foderafgrødearealerne.

I klassen 2-4,0 tdr. observeres atter et styrtdyk i rugarealet efter 1861 fulgt af moderat vækst, men uden at udgangsniveauet (1,58 tdr.) nås. Gennem hele perioden vokser græsarealet betydeligt. Bemærkes må dog, at kun 3 ejendomme var repræsenteret i 1861, og at evt. driftsafvigelser her vil få

Fig. 11 a. Overdrevsarealet. (Tønder).

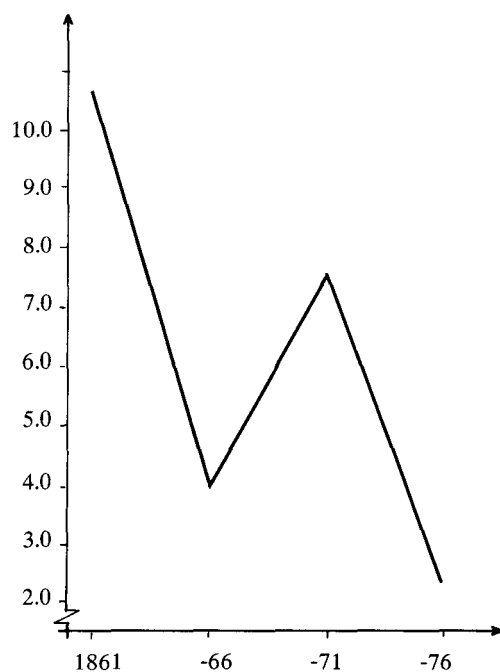

Fig. 11.1 a. Ejendomme m. ≤ 1.0 tdr. dyrket areal.

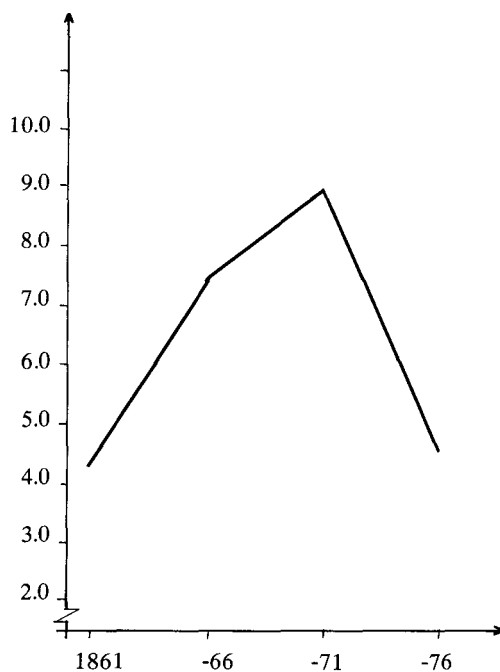

Fig. 11.2 a. Ejendomme m. 1-2.0 tdr. dyrket areal.

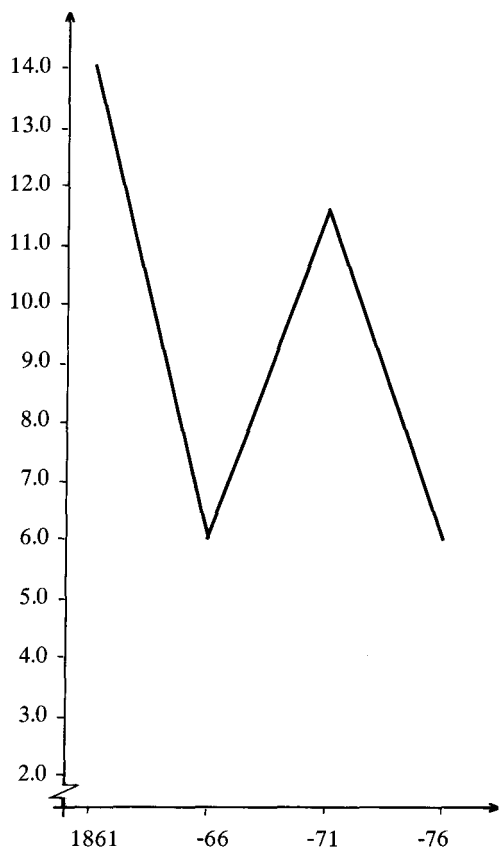

Fig. 11.3 a. Ejendomme m. 2-4.0 tdr. dyrket areal.

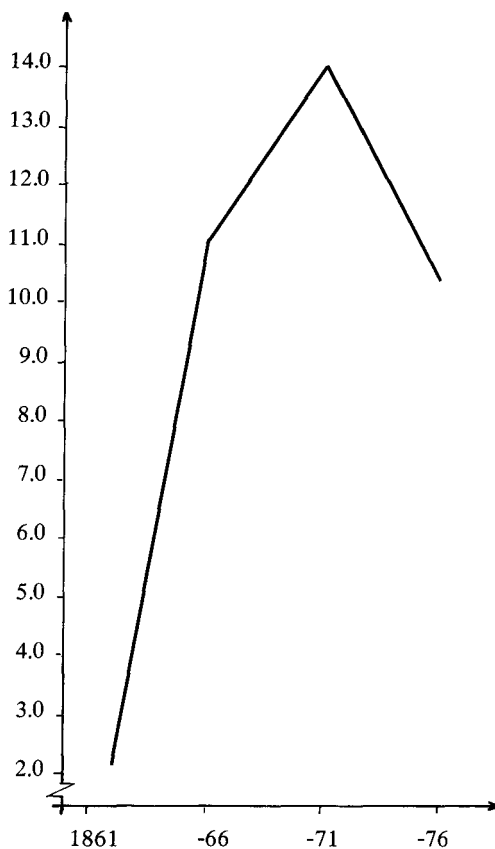

Fig. 11.4 a. Ejendomme m. ≥ 4.0 tdr. dyrket areal.

Fig. 12. Kreaturholdets udvikling.

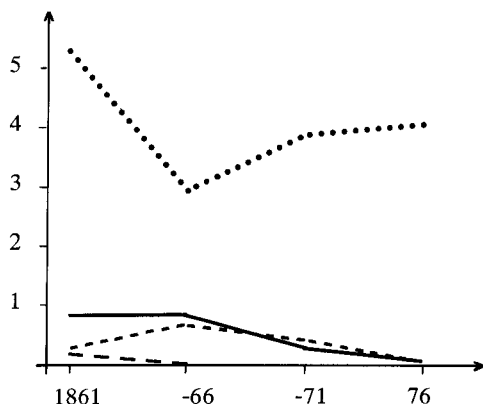

Fig. 12.1. Ejendomme m. ≤ 1 tdr. dyrket areal.

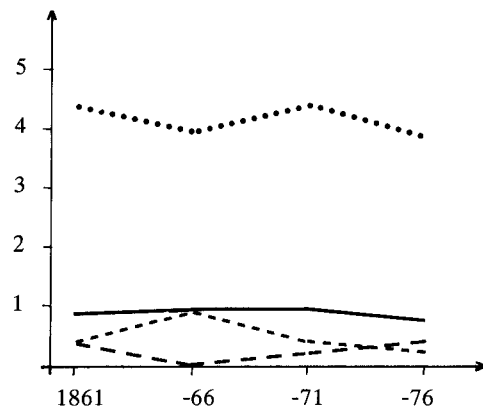

Fig. 12.2. Ejendomme m. 1-2.0 tdr. dyrket areal.

- Køer o. 2 år
- - - Ungkvæg u. 2 år
- · - · Svin
- Får

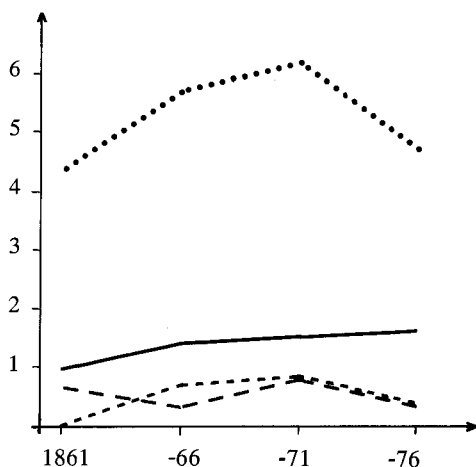

Fig. 12.3. Ejendomme m. 2-4.0 tdr. dyrket areal.

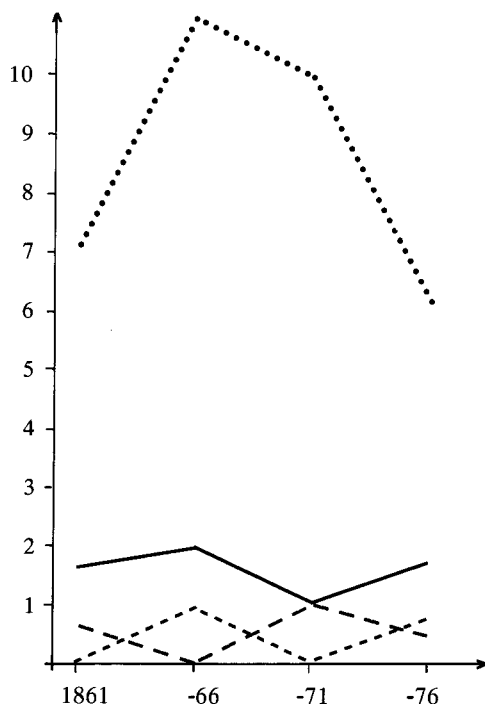

Fig. 12.4. Ejendomme m. ≥ 4 tdr. dyrket areal.

stor indflydelse på gennemsnitstallene. Bygarealet vokser først kraftigt, dernæst moderat for til sidst at blive reduceret. Kartoffelarealet svinger kun lidt; udviklingen 1866 ff. minder stærkt om bygget. Me-

get parallelt hermed vokser svinebestanden indtil 1871, hvorefter denne og ungkvæget følges ad for nedadgående (ingen enkelt-ejendomme havde mere end et svin). Kun antallet af køer stiger lidt gennem perioden,

medens færeholdet efter vækst 1861-71 til gengæld reduceres indenfor sidste 5 år.

Klassen viser således ikke entydige tegn på en produktionsomlægning, omend et til-løb spores de første år.

I klassen > 4 tdr. dyrket areal omfattende de større brug ligner rugarealets udvikling først lidt de foregående klasser, nedgang 1861-66 efterfulgt af en mindre stigning, idet foregående klasses 1861-niveau ikke nås på noget tidspunkt. Også kartoffelarealet udviser beskeden vækst efter 1866; byg- og havrearealerne vokser drastisk indtil 1871 for derefter at reduceres betydeligt, næsten parallelt. Et blandsædsareal på 0,17 td. optræder i 1876. Tallene må dog betragtes med forsigtighed, eftersom klassen de første 3 tællingsår er repræsenteret ved henholdsvis 3, 2 og 1 ejendom. Græsarealerne (ikke vist på figuren) svinger stærkt: 3,55 tdr. i 1861, 2,5 tdr. i 1866, samt henh. 3,37 og 2,37 tdr. i 1871 og -76. For så vidt angår husdyrholdet svinger ungkvæg- og svinebestanden i modfase; niveauet holder sig indenfor hele perioden mellem 0 og 1. Også antallet af køer varierer omtrent som svinene, men på et niveau mellem 1 og 2. Da ingen af kreaturgennemsnitstillene således udviser gennemgående vækst, må man — sammenholdt med afgrødernes arealudvikling — slutte, at der heller ikke hos den største klasse findes klare tegn på en produktionsomlægning. Ganske vist falder antallet af får efter 1866, og ganske vist vokser blandsæds- og kartoffelarealet indenfor sidste 5-årsperiode, men de øvrige tal antyder ikke, at der sker bevidst frilægning af ressourcer til at imødegå en større animalsk produktion.

Hvad angår overdrevsarealet (fig. 11a) observeres stærke svingninger hos den mindste og næststørste klasse, medens arealet vokser frem til 1871 hos de 2 øvrige. Samtlige klasser udviser reduktion efter 1871 som udtryk for en dyrkningsudvidelse, jf. foregående afsnit. Meget overensstemmende hermed — når bortses fra småbrugene — indskrænkes færeholdet inden-

for samme periode (1871-76), men derudover ses ikke *entydig* tendens til, at foderafgrøder og hornkvæg/svin vinder indpas, når andre afgrøders areal er vigende.

Betragtes derimod sognet som helhed er der næppe tvivl om, at en produktionsomlægning er i fuld sving indenfor tællingsperioden.

Hornkvægsbestanden vokser således fra 855 i 1861 til 993 i 1876; ganske vist indtræder et mindre fald 1861-66. Fårebestanden reduceres fra 1797 til 1422, medens svineholdet udvikler sig ujævnt (1861: 240, 1866: 231, 1871: 345, 1876: 221?). Samtlige kornarealer, bortset fra hvede, øges, rug med næsten 50%, byg med omkring $\frac{1}{3}$ og havre 15,3%. Derudover dyrkedes 2 tdr. med runkelroer i 1871 mod 8 tdr. i 1876, hvilket klart indikerer en begyndende produktionsomlægning. Rodfrugter — med undtagelse af kartofler — dyrkedes som nævnt slet ikke i Sømarken nogen af tællingsårene, angiveligt fordi den sandede jordbund er mindre egnet dertil.

Slutteligt skal bemærkes, at Sømarken ikke rummede eng i nævneværdigt omfang bedømt ud fra de ældre kort og tællingslisterens opgivelser. Eng ansås ellers for væsentlig græsressource (frisk foder), navnlig før regulære foderafgrøder blev indført i sædskiftet. En af lodsejerne med eng er tidligere omtalte matr.nr. 100, hvis engareal dog reduceres betydeligt mellem 1861 og -76, fra 2 til $\frac{1}{2}$ tdr., formentlig i forbindelse med dræning og/eller opdyrkning. Også for hele sognets vedkommende reduceres engarealet, omend knap så drastisk som hos tilfældet ovenfor, nemlig fra $176\frac{1}{2}$ i 1861 til $120\frac{1}{2}$ tdr. i 1876 eller godt 32%.

Det må herefter konstateres, at Sømarkens landbrug forbliver forholdvist ekstensivt indtil i al fald o. 1876.

Spørgsmålet har været rejst, hvorvidt landbrugs krisen, som indledtes ved midten af 1870'erne med prisfald på korn, er eneste årsag til opprioriteringen af den animalske produktion. Det er således diskuteret, hvorvidt landbruget under en kapitalfattig tid

Fig. 13. I 1990'erne afgræsses enkelte marker atter af får.

skulle kunne rejse den fornødne kapital til stalde, husdyrsbesætninger mv. (Olsen, 1977). Forholdene tyder snarere på, at produktionsomlægningen allerede blev indledt før krisens start — hvilket bekræftes af ovennævnte sognetal, fordi ensidige kornafgrøder kombineret med begrænset husdyrhold, dvs. gødningsmængde, på længere sigt måtte få uheldig indflydelse på jordbunden udmøntet ved faldende udbytte.

Skove, plantager

Tidligere er omtalt, at Sømarken må forventes at have gennemgået en skovsuccession i lighed med landets øvrige del dog med den forskel, at krævende træarter som lind og bøg ikke har været nævneværdigt repræsenteret på sandjordene. Bøg synes i det hele taget ikke nogensinde at have haft stor naturlig udbredelse på Bornholm.

Der kan ikke dokumenteres større sammenhængende skovbevoksning i området

indenfor historisk tid (se tidligere), formentlig fordi en mere eller mindre fuldstændig rydning allerede havde fundet sted. Mellem 1500 og 1850 synes landskabet på det nærmeste at have været træløst; Hammers kort viser således enerådende klit og hede (når bortses fra dyrkede arealer) samt lidt eng hist og her i Sømarken.

At der nok alligevel fandtes lokaliteter med naturlig trævækst fremgår bl.a. af VSK' forlæg, som betegner den vestligste del »Ellebakkerne«. Det antyder, at der i fugtige lavninger har vokset smågrupper af rødell, der også i dag stedvist præger landskabet, og som måske er levn af en oprindelig vegetation. Andre ellebevoksninger bærer tydeligvis præg af at være plantet.

I Øster Sømarken findes på begge sider af Ædjavejen en større elleskov med flerstammede 60-80 årige træer, der har været stævnet. Bundvegetationen består hovedsagelig af bregner. Grundvandsstanden er høj, så de

Fig. 14. Opvoksende eg på tidligere overdrev.

vandelskende træer til stadig kan hente vand til deres vækst fra undergrunden via rødderne. På matrikelkortet (1806) er stedet angivet som mose, men det behøver ikke betyde fravær af trævegetation. Hvis ellene umiddelbart før opmålingen har været stævnet (brændselsleverance til silderøgningen), kan krattet have haft åben mosekarakter, i og med at grundvandsstanden må have stået højere end i dag, hvor der er drænet.

Også nær bebyggelsen på matr.nr. 100 angiver matrikelkortet et krat eller småskovstykke, formentlig el eller eg, der kan have været opelsket som levn af en større bevoksning.

Rødelens fremherskende stilling i klitterrænet er ret enestående. Den begunstiges af tilgang til højtstående grundvand og bedre jordbund under sanddækket (Køie, 1944) samt det forhold, at kreaturer ikke kan lide bladene, dvs. den er selektivt kulturbetinget.

Spredt omkring forekommer enebærbuske som indikation på tidligere græsning.

Efter 2. Verdenskrig ophørte græsningen efterhånden og de tidligere overdrev begyndte at gro til med eg, birk og bævreasp m.m. samt fyr, spredt fra plantagerne. Egen er hårdfør og stiller ikke store krav til jordbunden. Enkelte steder danner den sluttede bevoksninger, formentlig ikke meget forskellige fra fortidens vegetationstype. (Fig. 14).

Plantager

Gennem 1700- og det meste af 1800-tallet henlå de dyrkede jorder hovedsagelig som hede eller klithede uden beplantning, så udsynet har været vidt. I slutningen af forrige århundrede etableredes den første plantage nær kysten på sandflugtsområdet. Perioden 1915-50 må karakteriseres som plantningsæraen, hvor navnlig skovfyrren holdt sit indtog. Skovfyrren egner sig til lette jorder og må for så vidt angår de nu aldrende eksemplarer med den karakteristiske rødlig bark betragtes som et positivt landskabselement, skønt landskabet er blevet mere lukket. En vis lævirkning yder træerne naturligvis også, hvilket både landbrug og turister kan have gavn af. (Fig. 15).

De yngre plantager findes fortrinsvis i Øster Sømarken, tildels anlagt på tidligere agerjord.

Anden arealanvendelse

Ud over fiskerlejet i Ø. Sømarkshuse (»Bakkerne«) kan man ikke umiddelbart sige, at fiskeriet præger landskabet. Påfaldende er dog, at der i forbindelse med udskiftningen blev udlagt en tørreplads for garn ud for Gedebak Odde, hvor i dag foruden parkeringsplads findes enkelte fiskerboder og (iland-

trukne) småbåde, der fortsat er i brug. Selvom fiskegarnstørring ikke kan betegnes videre udbredt i nyere tid (dertil at kunststof-fremstillede typer har nedsat behovet), så vidner stedet om fiskeriets betydning som næringskilde gennem historisk tid; Trap bemærker i sin første udgave (1857), at der drives betydeligt fiskeri langs stranden i Pedersker sogn.

Råstofudvinding. Ud over Sømarksbeboernes ret til sandhentning fra stranden til eget forbrug, har lergravning fundet sted ved Holster Odde, hvor en fed lerdannelse (nedre kridt) ligger blottet under et tyndt sandlag. Dette materiale udnyttedes af et teglværk, oprettet 1869, til fremstilling af mursten m.m. Allerede efter få års drift måtte produktionen imidlertid indstilles bl.a. på grund af vanskelige transportforhold (Thorsen, 1931). Teglværkets præcise beliggenhed kendes næppe, men lergraven markerer sig som en nu tilgroet lavning i terrænet ud mod kysten.

Før teglværksdriften gravedes ler på stedet til lokal brænding; levn af teglovn (nu

helt forsvundet) er fundet i Strandmarken lige øst for Øleåen (Thorsen, 1931).

Vejforhold

Vejene på Hammers kort (Pedersker sogn) er ikke meget sammenfaldende med nutidens, omend få ligheder forekommer. Unøjagtig indtegnning forklarer utvivlsomt nogle af afvigelserne, men derudover må der være tale om reelle vejforlægninger, navnlig i forbindelse med mageskiftningen³, påbegyndt 1833. Sognevejene bestod oprindeligt af hjulspor o.l., hvoraf et ses at udgå fra Peders kirke sydover og øst om 5. Vornedgård (Pilegård). Forløbets nordlige del ligner meget nutidens vej. Den fortsætter vestover tværs gennem Sømarkens hede forbi »Fiere Huusene« for til sidst at tilslutte sig et spor langs kysten gennem sandflugtsstrækningen. »Kystvejen« må have tjent som færdselsåre i forbindelse med kreaturpassage, indsamling af klitvækster m.m. samt navnlig fiskeri. Vejen fortsætter vest- og nordover ind i landet efter at have forgrenet sig. Naturligt nok ses en vis sammenhæng

Fig. 15. Vindexponerede træer ved kysten i V. Sømark.

mellem vejnettets og bebyggelsens placering, hvor sidstnævnte genererer trafikken af personer, varer, kreaturer osv., og hvor — lokalt set — adgangen til Udmarkens græsningsarealer har spillet en rolle. Det endnu ubebyggede Øster Sømarks huse-område ses at være uden veje, når bortses fra »kystsporet« og vejen syd om Tornegård med et forløb meget lig det nuværende, der danner grænse til udmarken.

Ved matrikelopmålingen i 1800-tallets begyndelse har vejnettet mere lighed med det nutidige, bl.a. genkendes Vester Sømarksvejforløbet. Gedebakkevejs forgænger lå lidt længere vestpå end nu. Et par nye veje, den ene endnu ikke »gennemgående«, er opstået i Øster Sømarken.

På generalstabskortets 1. udgave ses, at den ene af vejene gennem Ø. Sømarken fortsat er »blind«. Baunevej slutter sig til Gedebakkevej via en SV-gående tværvej (markvej i dag), medens Gedebakkevej nu er flyttet til sit aktuelle tracé bortset fra det nordligste forløb, som ændres mellem 1886 og 1914. Vejene følger stort set matrikelgrænserne, der også er bestemmende for senere etablerede strækninger. Geodætisk Instituts kort 1914 ff. viser, hvordan vejnettet navnlig i områdets østlige del fuldføres; det

er tillige stedet, hvor den yngre bebyggelse opstår. I nyeste tid, 1960'erne og 1970'erne sker flere markvejsomlægninger i forbindelse med sommerhusbyggeriet.

Asfaltering sker fortrinsvist efter 2. Verdenskrig; Gedebakkevej så sent som efteråret 1965.

Afsluttende bemærkninger

Der er i det foregående gjort forsøg på at skildre hovedlinierne i kulturlandskabets udvikling i Sømarken, et navn, som iflg. J.P. Trap første gang optræder 1685. Mange uafklarede spørgsmål, navnlig for så vidt angår forhistorisk og tidlig historisk tid står tilbage. De her fremsatte hypoteser og påstande kan således ikke alle betragtes som tilstrækkeligt belyst, men fordrer nærmere tværfaglige undersøgelser af såvel felt- som arkivmæssig art. Det kan muligvis føre til, at nogle opfattelser må nuanceres mere.

Selvom kulturlandskabet nok må betragtes som en helhed, er det fundet hensigtsmæssigt at opdele emnet i temaer, som uvægerligt griber ind i hinanden, hvorved gentagelser ikke kan undgås. Sådanne tilfælde er dog søgt begrænset ved at henvise til tidligere afsnit.

Faser i kulturlandskabets udvikling, Sømarken:

Periode:

6-8.000 f.Kr	Skovdække, først af birk, fyr og — på bedre jordbund — hassel (præboreal og boreal).
6.000 ff.	Dernæst eg m.m og, på fugtigere partier, rødæl (Atlantikum og efterflg. periode).
Jernalder?	Rydning og delvis opdyrkning. Græsning.
Forhistorisk og tidlig historisk tid	Åbent landskab med spredte trægrupper, krat, ager- og græsningsløkker. Sydligste del (tidl. havbund) dog væsentligst

uopdyrket. Nogenlunde balance i græsnings- og hugsttryk. Sandflugt forekommer hovedsagelig nær kysten.

Historisk tid, 1500 ff. Overgræsning på sandjordsarealerne langs kysten i forbindelse med mere intensiv udnyttelse af resourcerne. Vegetation fjernes helt eller delvist. Sandflugt opstår på denunderede lokaliteter, evt. fremmet af et klimaomsving (tørt og blæsende).

	Nærliggende agre og enge sander til, flyvesandslag aflejres i Sømarkens nordlige del.		sandflugtsregulerende foranstaltninger.
1500-tallets midte	Agerbrug ophører eller må indskrænkes, Sømarken fremstår som en stor sandmark.	1846	Udmarken udskiftes og tilfalder Sømarkens fæstere.
1600-1700	Fortsat sandflugt, bistået af en klimaforværring samt overudnyttelse af det sårbare område.	1870-1900	Det dyrkede areal udvides betydeligt. Ejendomme udparcelleres. Kolonisering fuldendes. Fiskerleje opstår.
	Begyndende tilgroning på lækaliteter. Landskabet stort set træløst. Navnet »Sømark« opstår.	Ca. 1880-1950	Plantageanlæg med skovfyr.
1700 ff.	Første udmarksbrug etableres i og omkring området.	Ca. 1930 ff.	Begyndende fritidsbosætning.
1750 ff.	Fortsat kolonisering. Sandflugt aftagende, men dog stadig aktuell som følge af græsnings- og anden udnyttelse af den sparsomme vegetation.	1950 ff.	Græsning ophører. Overdrev gror til, landskabet bliver mere lukket og mere differentieret.
1800	Staten griber ind med	1965-73	Første større sommerhus-ekspansion.
		1975-80	Anden do.
		1985 ff.	Meget agerjord opgives og ender med at henligge i græsklædt tilstand. Landbrug drives efterhånden kun i Sømarkens vestlige del.

Noter

- Yderligere vidnesbyrd om sandflugt i nabosognet Poulsker findes bl.a. hos Hübertz, p. 595-96, hvor et sognevidne dat. 27/7 1618 udstedtes af 8 mænd angående den 23., 24., 25. og 26 selvejergård, som »var ilde fordærvede af sandflugt hvor deres Rug-og Bygjord samt deres bedste Enge vare«.
- Også senere i 1600-tallet kendes til sandflugtsberetninger i forbindelse med anmodninger om skattenedsættelse, da opkrævningsgrundlaget ikke længere var til stede.
- Indtil 1729 var alle udmarksindtagelser reelt accepterede af myndighederne i kraft af registreringen i jordebogen. Derfor omtaler den Kgl. resolution af 28. juli 1739, at man vil eftergive straffen for de, der siden 1729 »af Udmarkerne have indtaget...«
- Eftersom der intet fællesskab fandtes på Bornholm, antoges forordningen af 23/4 1781 om fællesskabets ophævelse ikke at gælde for øen. Imidlertid lå den enkelte lodsejers jord gerne spredt i et større eller mindre antal lodder, hvilket ikke betragtedes som hensigtsmæssigt — fra myndighe-

dernes side — for landbrugets fremskridt. Derfor tog man o. 1816 skridt til at gennemføre et »mangelæg«, hvor gårdenes jordtilliggende blev samlet på færre lodder. Beslutningen, som repræsenterede en praktisk tolkning af 1781-forordningen, mødte i begyndelsen stor modstand fra landbobefolkningen, der ikke mente, de ville være ligeså godt stillet efter som før udskiftningen mht. jordstykkernes kvalitet.

En grundig gennemgang af såvel udskiftningen som udmarkssagen findes i Fr. Thaarups amtsbeskrivelse fra 1839.

Litteratur

- Fuglsang, Anthon:* Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning. Bornholmske Samlinger, 32 bd. 1949, p. 89 ff.
- Klindt-Jensen, Karsten:* De arealmæssige konsekvenser af landbrugets omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion ca. 1850-1900 belyst ved Sjælland. Upubliceret speciale v. Geografisk Institut, Århus Universitet 1979.

- Klindt-Jensen, Ole m.fl.*: Slusegårdsgravpladsen, bd. 3 (under udgivelse).
- Køie, Mogens*: Vegetationen paa Bornholm. »Bornholmenes Land«, bd. 1 p. 51-66. Rønne 1944.
- Milthers, V.*: Bornholms Geologi. DGU, V.række, nr. 1, 2. udg. Kbh. 1930.
- Olsen, Janus*: De Bornholmske Udmarksjorder. Bornholmske Saml., 13. bd. 1920 p. 82 ff.
- Olsen, P. Th.*: Kilde- og metodeproblemer i forbindelse med udforskningen af dansk landbrugs begyndende omlægning til animalsk produktion ca. 1860-80. Kbh. 1976.
- Olsen, P. Th.*: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion efter ca. 1850 »Bol og By«, 2. rk. 1977, p. 11-36.
- Rasmussen, Ebbe Gert*: Jordbrug og Landgilde på Bornholm ved midten af det 17. årh. Bornholmske Samlinger, 3. rk. bind 2 1988 p. 55-85.
- Strømø, Poul Erik*: Rentekammeret og dets kommissioners stillingtagen til det bornholmske udmarksproblem i perioden 1709-1767. Bornholmske Samlinger II. Rk. — 8. bd. 1975 p. 85 ff.
- Thaarup, Fr.*: »Bornholms amt« i »Bidrag til Kundskab om De danske Provindsers nærværende tilstand i økonomisk Henseende«, 10. stykke. Kbh. 1839. Skrevet på opfordring af Det Kgl. Danske Husboldningsselskab.
- Thorsen, Peter*: Vor Hjemstavn. Spredte erindringer fra Bornholms sydland. Åkirkeby 1931.
- »Varv«: Geologi på Bornholm. Ekskursionsfører nr. 1. Kbh. 1977.
- Vensild, Hanne Valsø*: Træk af de Bornholmske bønderes vilkår i senmiddelalderen. Bornholmske Samlinger, 3. rk. bind 2 1988 p. 29-53.
- Zahrtmann, M.K.*: Sandflugten paa Bornholm og Peder Jespersen. Bornholmske Samlinger 11. Bind 1917 p. 26 ff.
- Zahrtmann, M.K.*: Opdyrkningen af Bornholm igjennem Tiderne. Bornholmske Samlinger, 15. Bind 1924 p. 17 ff.

Anvendt kildemateriale

Utrykt: (R.A. = Rigsarkivet, Rtk = Rentekammer-samlingen).

Jordebog over Bornholm 1696 (in duplo). R.A., Rtk nr. 361.55-56.

Jordebog over indtagen Udmarksjord 1727 og 1729, R.A., Rtk nr. 361.59.

Indkomne sager vedr. Udmarksjorde 1744-67, R.A., Rtk nr. 361.61.

Indkomne sager vedr. Udmarksjorde 1772-80, R.A., Rtk nr. 361.62.

Originalt matrikelkort over Strandmarken, Peder-sker sogn, sdr. herred, Bornholms amt, opmålt 1806 af H. Pedersen. Kort- og matrikelstyrelsen, arkivet.

Protokol til 1844-matriklen. Kort- og matrikelstyrelsen, arkivet.

Udskiftningskort over Strandmarken, samme sogn og herred, opmålt 1846 af Henschell. Kort- og matrikelstyrelsen, arkivet.

»Accurate Aftegnelse over Øen Bornholm beliggende i Østersøen og incorporeret med Siællands Stift under Kongeriget Danmark efter allernaadigste Kongelig Ordre ... Allerunderdanigst forfattet Eders Kongelige Maiestets allerunderdanigste og troeplygt-skyldige Tiener Bernard Frantz Hammer«. Opmålt 1766-70, kopieret 1796. 2 eksemplarer i henh. Det Kgl. Bibliotek, kortsamlingen og Bornholms Museum. Kopi i Rigsarkivet, 3. afd., her anvendt.

»Geografisk Cart over Bornholm efter Ordre optaget Aarene 1793-95 (Vester og Sønder herred) af Elling og Wolf«. Forlæg til Det Kgl. Videnskabernes Selskabs kort. (Fotografisk kopi af original beroende hos Kort- og matrikelst.)

Statistisk Bureau's tællingslister vedr. »Det besaaede Areal og Udsæden« samt »Kreaturholdet«. Landbrugsministeriet, Bornholms amt, Pedersker sogn, 1861 — 1866 — 1871 — 1876. R.A.

Trykt:

Hübertz, J.F. »Aktstykker til Bornholms Historie«, Kbh. 1852.

Trap, J.P. »Statistisk-Tpographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Bornholms amt«. 1. udgave, 1857. 2. udgave, 1879. 3. udgave, 1899. 4. udgave, 1921. 5. udgave, 1955. Trykt i Kbh.

Generalstabens og Geodætisk Instituts målebordsblade 1:20.000 samt 4-cm kort, 1:25.000 beroende i Kort- og matrikelstyrelsen, Det Kgl. Bibliotek, kortsamlingen m.fl. steder. Bornholm, nr. 23, Gjedebak Odde, målt 1886, udgivet 1887.

M 5435 Strandmarken, målt 1886, rettet 1914. Udgivet 1916.

Do., do., rettet 1946. Udgivet 1950.

Do., do., rettet 1960. Udgivet 1964.

1812 III SØ Dueodde, Kurveplan 1886, flyfotoopmåling 1974. Komplementeret i marken 1975, udgivet 1976 (1:25.000).

Som ovenfor, men rettet 1984 og udgivet 1986 (1:25.000).

Ortofoto 1:4.000, Bornholm, blad R1 33, optaget 1983. Matrikeldirektoratet, marts 1984.

Do., blad R1 43, do.

Do., blad R1 44, optaget 1979. Do.

(Flyfoto, beroende hos Kort- og matrikelstyrelsen m.fl. steder.)

En del af oplysningerne til nærværende artikel stammer fra forfatterens egne observationer gennem en næsten 30-årig periode fra 1961-90. Såfremt læsere skulle kunne supplere oplysningerne, vil forf. være interesseret heri.

Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800

Af Werner Westh-Jensen

Forord

Optegnelsesbogen har i næsten 200 år været gemt ned af familie. I 1969 kom den efter lektor Linds dødsbo til Bornholms Museum.

Med nærværende artikel er dagbogen nu mulig at læse med nutidens bogstaver, imod de håndskrevne gotiske, som for mange er svære at tyde.

Bogen er efterhånden i et vist forfald, de første sider er meget medtaget, ord mangler eller er ulæselige, hvorved tekstens helhed nogle få steder desværre ikke er mulig at gengive.

Bindet mangler, ligesom de første og sidste blade tilsyneladende er klippet væk, men derudover er alle blade med. Der er i alt 108 sider tilbage. Hver side måler 10 × 17 cm. Bogen omfatter perioden januar 1783 til januar 1800. Den er optaget på mikrofilm, men kan være svær at læse på denne, da der mange steder er skrevet med små bogstaver og med dårligt blæk, hvilket gør det skrevne vanskeligt at tyde på en film.

Da kirkebogen for Klemensker blandt andet for den periode, bogen omfatter, er brændt, har oplysningerne antagelig manges interesse, jeg har selv haft gavn af den til slægtforskning. Jeg har derfor renskrevet hele dagbogen med undtagelse af det, der på grund af dens tilstand ikke er muligt at læse. Jeg har valgt at gengive teksten med den stavemåde, som skriveren har anvendt, hvilket giver det skrevne mere liv fra den tid. Der er naturligvis ord, som ikke bruges i dag, men jeg har lavet en liste over disse.

Bogen har været omtalt flere gange. Lektor Th. Lind har i: »Særtryk af Smaahandlinger om Bornholm til Peter Thorsen 8. Juli 1942« gengivet en hel del uddrag af bogen samt forklaringer dertil med overskriften: »En bornholmsk Bondes Optegnelsesbog fra Slutningen af det 18. Aarhundrede«.

Arkitekt K. Thorsen har beskrevet forskellige notater fra bogen i Bornholms Tidendes kronik den 24. januar 1940.

Karl M. Kofoed har omtalt bogen i Bornholms Kirke historie II fra 1933 med nogle få citater.

I Bornholms Tidendes Weekendtillæg har der været uddrag fra de gamle optegnelser. Sidst har Bornholms Museum brugt uddrag fra bogen i forbindelse med udstillingen på Melstedgaard, hvor den er sammenholdt med en dagbog fra o. 1900.

Ikke alt har haft skriverens store interesse. Som landmand har han i særdeleshed gået op i vejret og landbrugsarbejdet på gården.

Begravelser har han beskrevet meget fyldestgørende, der mangler næppe nogen. Barsedåb, konfirmationer og vielser har han også beskrevet, dog er der sandsynlighed for, at der kan mangle nogle.

M.P. beskriver i øvrigt, hvad der dengang skete i Klemensker som: Striden om arbejdet på vejen og på »I umultsbroen« sidst i 1780'erne, ildebrande, auktioner, ringning med kirkeklokkerne i anledning af kongelige personers død, mønstringer og krigsberedskab, sygdomme som kopper, mæslinger og kighoste, den nye gabestok ved kirken 1789, den nye prædikestols indvielse 1789, den nye »slag-klokke« (bornholmerur) i kirken 1795 (som stadig hører til kirkens inventar), nedrivning af kirketårnet 1798, (ifølge P.N. Skovgaards »Beskrivelse over Bornholm fra 1804 hedder det bl. andet: »Klemenskirkes Taarn blev for nogle Aar Siden nedbrudt og gjort lige med Kirken, saa at Kirken nu intet Taarn har«) — antagelig p.g.a. brøstfældighed, afstraffelser og henrettelser for ulovlige handlinger, kongelige forordninger om almene forhold, som blev meddelt fra prædikestolen, især kan nævnes den forordning, Morten Peder-

sen omtaler den 13/4 1794, hvor der blev proklameret: »Enhver mand skal tage huden af sine heste og hopper.« Da dette jo ikke siger os ret meget, bringes en kopi af forordningen i sin helhed, som blev givet af Christian den 7. den 31. januar 1794, og hvor man får indblik i, hvad man på den tid stod til, såfremt man ikke efterkom de bestemmelser (love), som kongen befalede. I bogen omtales også nogle bisepe- og provste-visitationer, om én af disse hedder det ifølge »Beretning om bisepevisitationer på Bornholm i det 18. århundrede« af Henning Heilesen (Bh. Saml. 1976): Klemensker sogn, hvor biskop N.E. Balle bl.a. skrev i sin visitatsbog den 7/7 1786: »Nogle Voxne fortiene Roes. Hos Mængden var kundskaben antagelig. Den mindre Ungdom viiste Prøve af Eftertanke, som dog bør forøges. Sognepræsten Hr. Kofoed haver det Uheld, at være idelig i Strid med en Deel af Menigheden. Paa hans Embede vides imidlertid ikke noget at ud-sætte. Degnen Toxværd er skikkelig og flittig.«

(Præsten var pietist, hvilket Morten Pedersen dog ikke skriver noget om.)

Hvad Morten Pedersen ikke nævner noget om, er de daværende Landboreformer – stavnsbåndets ophør 1788, men da det jo

ikke berørte bornholmerne, har han muligvis ikke haft kendskab til disse ting.

Hvem var Morten Pedersen?

Bogen røber ikke noget om det. Han var bornholmer, hvilket mange af hans ord afslører.

Th. Lind har i omtalte særtryk til Peter Thorsen 1942 gjort rede for, at Morten Pedersen er fra 9. vornede gård (Ågård i Klemensker).

Kures gårdfortegnelse fortæller da også, at Morten Pedersen Kjøller er født 1764 på Ågård i Klemensker som søn af Peder Mortensen Kjøller (død 1815), som overtog gården fra sin svigerfader Niels Jensen i året 1777.

Morten Pedersen overtog selv Ågård i året 1797, det år hans mor døde. Begivenheden med gårdovertagelsen skriver han ikke noget om. Hans bryllup 1788 nævner han dog, men ikke med hvem han blev gift, men i kirkebogen efter 1800 kan man læse, at hun hed Gjertrud.

Morten Pedersen Kjøller døde den 26. februar 1840, 76 år gammel og betegnes på det tidspunkt i kirkebogen som undentagsmand på 9. vg. (Ågård) i Klemensker. Hans hustru døde den 25. november 1840.

Nedenfor bringes nogle bemærkninger til optegnelsesbogen af lektor Th. Lind (før omtalte særtryk til Peder Thorsen):

Tumultsbroen/Tornebroen

Morten Pedersen skriver bl.a.: »1790 Natten imellem den 11te og 12te Maii bliv jeg stevnt af Byfoged Hans Gad til Extraret den 12te dito Kl. 2 om Eftermiddagen for Vey-arbejdet den 16de September, som bliv foretaget på Tornebroen.«

Th. Lind:

For at forstaa dette maa man erindre, at der sidst i 1780'erne var en alvorlig Strid mellem Hans Gad, Byfoged i Hasle og Herreds-foged i Nørre Herred, og Bønderne i Klemensker angaaende Vejarbejde, som Herredsfogden paalagde dem, men disse

nægtede at udføre. Fra Arbejdet paa Sognevejen ved Brogaard udeblev Storbønderne i det sydvestlige Klemensker (M.K. Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog II 183). Vor Hjemmelsmand mødte jo til sit, men det har aabenbart ikke været tilstrækkelig godt udført, som det fremgaar af Sagens videre langsommelige Forløb:

»1790 Løverdagen den 29de Maii bliv foretaget Granskning efter Byfogdens Opkrævning paa Broengen, om der efter hans Meening og Paastand skulle være Rende skaaren igennem eller ey. Denne Forrettning bliv foretaget af 4re Mænd, nemlig

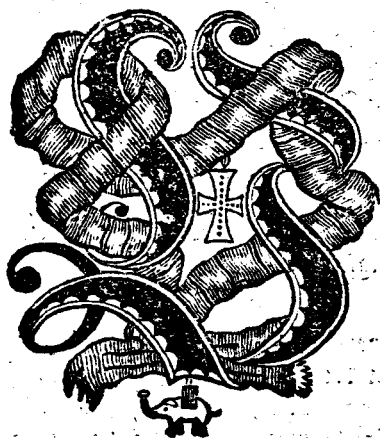
Nedenstående forordning fra 1794 er taget med for at uddybe Morten Pedersens bemærkning om, at der den 13. april 1794 fra kirkens prædikestol blev tilkendegivet følgende: »Enhver mand skal tage huden af sine heste og hopper.«

I. Forordning,

som

figter til at udrydde den iblant Land-Almuen paa nogle Steder, i Danmark og Norge, indførte daarlige Tanke, at ansee det som en værdrende Gjerning at trække Huderne af Heste og andre Creature, som enten dræbes, eller døe af tilfældige Aarsager, hvilken skadelig Fordom Kongen vil have affasset.

i Christian
den Syvende,
af Guds Raade,

Konge til Danmark og Norge,
de Benders og Gothers, Hertug
udi Slesvig, Holsten, Stormarn, Dyt-
merffen og Oldenborg, Giøre bitterligt: at

Vi med Mishag have fornummet, at en Del af Land-Almuen paa nogle Steder skal være indtagen af den daarlige Fordom, at betragte det som en værdrende

A 2

Leutnant Thomas Kofod, Evart Olsen Sonne, Helligs Ibsen og Hans Munk paa Jullegaarden i Rudsker Sogen, hvor da indfandt sig Hr. Procurator Nansen Möller og Jorde-maalleren.«

»1792 den 28 Januarii holdtes der Extra-ret i Hasle i Anledning af Veyearbeidet, som passerede den 10. September 1789.«

»[1792] den 1ste Martii vare vi forsamlede ved Clemmens Kierke at anhøre Byfoged

Rong Christian den Enbendes

rende Arbejde, at tage Huderne af Heste og Qvæg, som dæ af Engdom eller andre tilfældige Aarsager; hvorfra Følgen er denne: at deslige Creature, ved at hentligge forraadnede paa Marken, foraaarsage giftig og usund Lust, samt at Ejerne tabe den Fordeel, som de kunde gjøre sig af Huderne, ved enten at sælge dem til Garvere og Feldtberedere, eller og at bringe sig dem til Nytte paa anden Maade. Vel formode Vi ikke, at der nu findes mange, saa ufornuftige og uoplyste, at de virkeligen troe, at en god og nyttig Handling medfører Bane, og at det kunde være en meere beskiæmmende Værning at tage Huderne af et Slags Creature, end af et andet, eller at det, i denne Henseende, gjør nogen Forskiel, om et saadant Kreatur er slægtet, eller det paa andre Maader har mistet Livet. Imidlertid, da det dog i visse Egne er bleven til en Bane, at denne vrangne Fordom følges af de fleste, deels, fordi deres Tieneste-Folk vægre sig ved at lægge Haand paa Arbejdet, deels, fordi de befrygte, at blive udsatte for Vebrendelser og Forhaanetser af andre, som enten af Ondskab, Misundelse eller Laabelighed, kunne ville lægge dem til Last, at de ikke rette sig efter den, igiennem Vankundighed og Overtroe indførte, gånle Skik; Saa have Vi fundet for godt, at rydde disse Hindringer af Vejen, og sætte enhver i Stand til at gjøre sig lovlig Fordeel af sin Egen- dom; Til den Ende befale Vi herved allernaadigst: at

1) Naar noget af en Bondes eller Landboers Creature, være sig Qvæg eller Heste, enten formedelst Tilfælde døer, eller det bliver dræbt, da skal Ejeren, inden 24 Timers Forløb, lade Huden afdrage det døde Kreatur, og derefter Kroppen nedgrave 2 Alen dybt paa sin Mark, med mindre Kiedet er af det Slags, og saa godt, at det kan tiene til sund Epise, eller og Ejeren vil anvende det til andet nyttigt Brug, saasom: til at lægge det ud, for derpaa at skøde vilde Dyr (i Tilfælde af, at han har Jagt-Rettighed) fede Hunde dermed; som Vinteren, eller deslige; i hvilket Tilfælde han dog først ber lade Huden afstrække. Befindes nogen at overtræde dette Bort Bud (hvis Gavn for Bedkommende selv og det Almindelige er saa indlysende) da skal den Skyldige ved Rytstie-Retten dømmes til at bøde 4 Rdlr. til Kongens Kattige; og desforuden tilpligtes at nedgrave Kreaturet paa ovenanførte Maade, under Straf af, at bøde 2 Rdlr. til Kattig-Cassen for hver Dag han er Dømmen overhørig.

2) Derfor noget Tieneste-Ejende nægter at være Husbonden behjælpelig i at strække Huden af det døde Kreatur og derefter begrave det, da skal Husbonden

Gads Indlægge, tilligemed vor Defensors Nansen Müllers Indlæg, som han til vores Forsvar havde indlagt i Retten.»

»1792 den 26de November vare vi forsamlede til Hans Holstes i Skindemyregaarden, hvor da indfandt sig vor Defensor Hr

Procurator Nansen Møller og forkyndte os Actors Indlæg i Landstingsretten og hans Forsvarsskrift i samme, som hand til vores Forsvar havde componeret.»

Skønt dette skete 1792 og Optegnelserne fortsættes til 1800, er der ikke i disse anført

Forordninger for Aar 1794.

5

bonden strax falde tvende af sine Naboer til sig, og, i disses Nærværelse, selv lægge Haand paa Kreaturet, samt advare den medvillige Tiener om den Straf, han, ved sin Overherighed, paadrager sig; Skulde denne desuagtet vægre sig ved at efterkomme det, som ham befales, da skal han, for sin Uindighed, første Gang demmes til Fængsel paa Vand og Brød i 4 Dage, og anden Gang til een Maanedes Arbejde i Forbedringshuset, hvilken Straf fordobles, saa ofte han siden befindes skyldig i lige Forbrydelse; Undslaaer nogen Nabo sig for at følge den, som begierer det, i ovenanferte Tilfælde, da bør han bøde 1 Rdlr. til Sognets Fattig-Kasse.

3) I fald nogen skulde være saa dristig og ondskabsfuld, at forhaane, laste, eller ilde omtale enten Husbond eller Tiener, fordi disse, som fornuftige Mennesker og gode Undersaatter, have efterkommet de Pligter, som Vi, ved denne Anordning, have foreskrevet, til deres eget og det almindeliges Beste, da skal han bøde 4 Rdlr. til Sognets Fattige, og gjøre den fornærmede offentlig Afbigt for Retten, og dersom han vægrer sig ved at bede den Forurettede om Forladelse, skal han, i det Sted, sættes en Time i Gæbestokken eller Halsjernet, paa en Søndag, naar der er Gudstjeneste i Kirken.

4) Sognefogderne i Danmark og Lehnsmændene i Norge skulle, med alvorlig Nidkierhed og Alarvaagenhed, paasee, at denne Forordning nøyagtigen overholdes; Findes de heri fersømmelige, og de ikke, naar nogen af Sognets Beboere forseer sin derimod, strax andrage det for den vedkommende Rettens Betient, som fører Politimester-Embedet der paa Stedet, da skal Sognefogden eller Lehnsmanden bøde til Fattig-Cassen, første Gang 5 Rdlr., anden Gang 10 Rdlr., og tredie Gang, foruden at betale den sidstbenævnte Mulet, affattes fra sin Tjeneste; Under Straf af lige Bøder, skal Opnys- eller Aldermanden i hver Bye vaage over disse Bore Buds Efterlevelse og være pligtige til, naar nogen overtræder samme, at anmelde det for Sognefogden.

5) I Tilfælde af, at Dvægshgen skulle rytte sig, da bør der, paa de Steder, hvor samme befindes, forholdes med Dvægets Ihielslagning og Nedgrævelse efter de Regler, som ved Forordningen af 30te November 1778 ere bestemte.

A 3

6)

et Ord mere om denne Sag. I Sagen om Vejen ved Brogaard dømte Herredsfoged Gad paa Herredstinget Bønderne skyldige i Opsætsighed mod Øvrigheden; men Landsdommer Rogert desavouerede paa Landstinget denne Dom og idømte dem blot en lille Bøde paa 8 Rdl. hver for Lydigheds Forsømmelse (M. K. Zahrtmann a. St.).

Gårdens vedligeholdelse

Th. Lind:

Sin største Interesse samler vor Bonde ganske naturligt om Hus og Hjem, om Landbruget og i Sammenhæng dermed om Vejret.

Gaarden vedligeholdes og forbedres: »1788 den 19de og 20de Junii takte [s: tækkede] vi 6 Rom Synden over Stuen,« og

Kong Christian den Syvendes

6) Heste, som døe af Snibe, eller dræbes formedelst Befængelse af denne smitsomme Sygdom, bør ligeledes uophødeligen nedgraves med Huden & Alen dybt under Jorden.

7) Vi have den Tillid til Vore Embedsmænd og Betiente, somme paa Landet, at de ikke allene ville foregaae Almuen med et godt Exempel, i at efterleve de, samtlige Landboere, ved denne Lovgivning, paalagte Pligter, men at de endog (i Særdeleshed Præsterne) ville giøre sig Umage for at give de mindre oplyste iblant deres Medborgere det rette Begreb om disse Vore Bud, og sammes velgiørende Øhemærke; I øvrigt befale Vi, at denne Forordning ikke allene strax skal bekjendtgjøres fra Prædikestolene og ved Ketterne, men endog at deraf allevegne skal uddeles et tilstrækkeligt Antal Exemplarer iblant Almuen, paa det at den desto vissere kan komme til hver Mandes Kundskab.

Hvorefter alle Vedkommende sig allerunderdanigst have at rette. Givet paa Vort Slot Christiansborg udi Vores Kongelige Residens-Stad Kiøbenhavn den 31 Januarii 1794.

Under Vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R.

(L. S.)

C. v. Brandt.

Schow. Colbiörnsen. Reiersen.

»1788 den 26de og 27de Junii takte vi 5 Stolperom paa den vestere Side af den østre Længen, og der gik omtrent 10 Trave Halm til og et Læs Løng.« Det var det Aar, Manden blev gift. Senere: »Dette Aar [j: 1793] bygede vi 9 Rom [j: Fag] af vor Stuelængde« og »1795 Fredagen den 8de Maii reyste vi 7 Stolperum, som er de vestreste af vor Stuelængde.« Det bliver altsaa en Stuelængde paa 16 Fag, saa vi har sikkert heraf Lov til at slutte, at Nedskriveren var Gaardmand. Til denne Stuelænge er ved de Brædder brugt,

hvorom det hedder: »1795 Mandagen den 26de October var jeg i Rønne og købte halvanden Tult Bræder til Jørgen Stenders, ad Tulten 6 Sldr [j: Slettedaler. 1 Slettedaler var 4 Mark à 16 Skilling] og 2 Mk, dog det var men [j: kun] 7 Alne Bræder. — Thi der var meget knapt paa Bræder dette Aar.« — Om den indre Indretning og Møblering faar vi ikke andet at vide end, at »1796 Fastelavensmandag var jeg paa Auction til Asser Dams i Røe Sogn og købte et Vraeskab [j: Hjørneskab] for 3 Sldr og 8te Skilling.«

Landbruget

Th. Lind:

Nogen almindelig Beskrivelse af sin Gaard giver Nedskriveren ikke, og det er for spredte Oplysninger, han giver, til, at man kan faa noget Helhedsbillede af den. Datidens Landbrug lagde jo meget mindre Vægt paa Husdyravl end vor Tids. Det vigtigste var Kornavl. Hvor stort Dyreholdet var, kan ikke ses; men enkelte Bemærkninger om Gaardens Dyr findes dog. Det er nævnt, at der 27. Jan. 1785 slagtedes en Galt; men det er ogsaa alt, hvad der skrives om Svineavl. Om Køholdet er Oplysningerne lige saa sparsomme; der staar kun denne ene: »1790 den 20de Januari lede [o: ledte] jeg en Tyr til Byen Rønne, som Hans Andersen Toft skulde have for halvniende Daller.« Faarene faar dog to Bemærkninger: »1795 den 1te August var Hans Jørgensen Slagter i Rønne her og købte 4re Lam for 5 Mark Støkked, til sammen 5 Daller og fik samme udkjørde samme Dag.« Og den triste Bemærkning om den vaade og kolde Maj 1799: »Lammene blive forfrossene og forarmede, saa en stor Deel døde, og til vort døde 10.« Om Hestene anføres kun, at »vor den graae Mærn« og »vor den baskede [c: blakkede] Mærn« »follede« og fik »et guult glasøyet Horsføl« [o: Hoppeføl] eller »et brunbasked Horsføl,« »et lysguult Hestføl« eller »et sortbasket Horsføl« eller endelig »et lysbrunt Horsføl.« Endvidere: »1795 den 17de August købte jeg en Folle [o: en ung Hest] paa Auction paa Træbeenegaarden for 8te Sldlr. og 1 Mk.« Og »1783 solde vi en gul Folle til en Mand i Gud-hiem ved Navn Jørgen Mortensen.«

Hvede dyrkes ikke paa Gaarden, kun Rug, Korn [o: Byg] og Havre og desuden Ærter. Mærkelig nok nævnes aldrig Efteraarspløjningen eller Rugsaaning, derimod for de fleste Aar Dagen, da Foraarspløjningen begyndte (den varierer fra 12. Marts til 21. April), nogle Aar den Dag, man saaede den første Sæd (mellem 25. April og 20. Maj; 1785 hedder det »den 3de Maius saaede vi den første Vaaersæd, som var Ær-

ter, paa Huusestællen«), og for de 14 Aars Vedkommende af de 17, Bogen spænder over, den Dag »vi finge sædlagt« [o: blev færdige med Saaningen]; tidligst var det 18. Maj og senest 18. Juni. De første Aar angives omhyggeligt, naar man begyndte at meje Sæd (fra 5.—27. August), og naar man bandt Rug (fra 7. August—2. Septbr.); 1787 »dend 22de Augusti agede vi Rugen ind.« Hvert eneste Aar anføres, naar »vi finge høsted«; det skete tidligst 19. August og senest 3. Oktober (Dagene er 23/8, 13/9, 23/9, 6/9, 3/9, 1/9, 2/9, 11/9, 30/8, 31/8, 5/9, 19/8, 29/8, 21/8, 28/8, 25/8, 3/10). Endelig anføres to Aar, naar man begyndte at »meje (meie) Eng«; det var 30. Juli, og da »ravste vi« Høet 10. Aug., og 21. Juli.

Høstudbyttet er ikke nemt at opgøre, da det af Rug snart opgives i Stakke, snart i Tønder eller Læs; Byg og Havre opgives i Læs og en enkelt Gang i Tønder, Ærter i Læs. 1783 høstes »men« [o: kun] 7 Stakke Rug, thi »der var Tørre fra Valborgdag [o: 1. Maj] til Augusti Maanet, undtagen toe eller tre smaa Regn, som vare ikke [mere] end en Dug fra Himmelen«; det blev til 6 Tønder »og lit paa 7de«. Høsten har nok i det hele være daarlig det Aar; for »Langfredag, som var den 9de Aprili [1781] var Sandemanden Jørgen Sonne her med 4 Mænd nemmelig Peder Koefoed, Hans Larsen, Morten Larsen, Hans Fridriesen og skulde eftterse, hvor megen Rug og Meel og Malt og Gryn og Korn vi havde.« 1784 anføres, at »den Sommer var en goed Vextsommer for Græs og Sæd, dog var hand temmelig kold.« »Same Aar den 20 November kastede vi Rug, vi finge 15 Tønder Rug.« »1785 den 2 September bunde vi Rug, vi finge 9 Stakke Rug«; »den 23de September finge vi høsted; her var megen Væde denne Høst«; de 9 Stakke gav 7 Td. Rug. Desuden høstedes 13 Tdr. Korn og 23 Td. Havre. Saa gav 1786 14 Stakke; 1787 »dend 22de August agede vi Rugen ind og finge 19ten Læs«; desuden 30 Læs Korn, 44 Læs Havre og 10 Læs Ærter. 1788 høstedes 13 Stakke Rug, der gav 12 Td., 27 Læs Korn og 43 Læs Havre.« 1788 i

November Maanet maate Bønderne lade skrive hos Sandemanden, hvor megen Sæd de vente at faae, og hvor megen Sæd de skulde kiøbe.« »I Aaret 1789 finge vi høsteden den 2den September, og vi finge 13ten Læs Rug, 22 Læs Korn, 12 Læs Ærter og 59ve Læs Havre. Dette Aar var en goed frugtbar Sommer og en goed tør Høst den fleeste Tiid.« Af de 13 Læs Rug blev der »paa 7de Tønde.« »1790 finge vi høsteden den 11te September og finge 28 Læs Korn, 19 Læs Rug og 59 Læs Havre. Denne Høst var temmelig vaad. Dog var han temmelig velsigned og frugtbar med Sæd, saa mand saae temmelige Hæs uden for Gaardene, og vi finge et Hæs med 9 Læs udi.« 1791 opgives intet Høstudbytte. 1792 var det 16 Læs Rug, 25 Læs Korn og 48 Læs Havre. 1793 har kun: »Det var en goed frugtbar Høst.« 1794 anføres, at »vi saade omtrent 7 Skiepper Ærter og paa 5te til 20ve [ca. 25?] Tønder Havre og omtrent 4 Tønder Korn«; men »Sæden var meget smaae. Dog var Rugsæden temmelig goed de fleste Stæder.« Hvor meget Høsten gav efter den Udsæd, angives desværre ikke, kun: »1794 finge vi men 11ve Tønder Rug;« men hvor stor Rugudsæden var, er ikke opgivet. 1795 hedder det: »Rugen var goed nesten overalt paa Landet, og vi finge 16ten Læs Rug; men den anden Sæd var smaae, og vi finge men et Læs Ærter, dog mest Lausurt [ø: Okseøjel]. Den sidste Uge i Høstmaaned var det meget godt Høsteveyr. Den forrige Uge var temmelig vaad, saa vi agedevor Rug ind i Regn.« »1795 finge vi 18ten Tønder Rug og tre Skiepper; her var en goed Rugæring [ø: et godt Rugaar] paa Landet dette Aar.« 1796 hedder det: »Dette Aar var en goed frugtbar Sommer; dog var han temmelig kold; og Høsten var deylig, endog besynderlig Sædhøsten med varmt, godt og stille Tørreveyr, og vi finge 24ve Læs Rug og et Hæs paa 14ten Læs.« Og senere: »1796 finge vi 29 Tønder Rug; thi der blev nogen saad i Dammedynd og nogen i Møg, og Dammedyndsrugen var nesten een Deel bedre end Møgrugen.« Vor Landmand har altsaa prøvet sig frem med Gødningen. Men

dermed ender hans Opgivelser af Høstudbyttet.

Og hvad har Manden saa faaet ud af sin Avling? Hvordan var for det første Foldudbyttet? Ja, som det er nævnt, har Nedskriven ikke haft den Vane at opgive baade Størrelsen af Udsæden og Høsten samme Aar. For Rugens Vedkommende kan der da slet intet slaas fast. Om Havren kan lidt mere siges. I 1788 findes følgende: »I Aaret 1786 kiøbte jeg en Tønde Havre af Hans Mogenssen for 2 Daller og saade den Aaret 1787 og fik 4 Tønder igien og 5 Mark for Tønden, tilsammen 5 Daller.« Det giver jo kun 4 fold. »1788 havde jeg 3 Tønder Havre saadet paa Sueager og fik 7 Læs og 15ten Tønder og halv 3die Skieppe igien;« det giver altsaa godt 5 Fold. To Gange opgives for samme Aar Udsæd og Høstudbytte; begge Gange er Udsæden 21 Td.; men Udbyttet er det ene Aar 43 Læs og det andet 59 Læs, og hvordan forholder Læs sig til Tønder? Ovenfor saa vi, at 7 Læs svarer til godt 15 Tønder, og 1789 »fik jeg 18ten Tønder Havre paa Sueager ... Havren er lang, saa der blev meest ti Læs.« Er Havren nu mindre lang, maa der altsaa blive færre Læs af, maaske 8—9 Læs af 18 Td. 43 Læs skulde saa give godt 90 Td., altsaa godt 4 Fold, 59 Læs derimod giver ca. 125 Td., og det bliver omtrent 6 Fold. En Landmand i vore Dage vilde regne dette Foldudbytte for elendigt; men for den Tid, der her er Tale om, er det det almindelige for det øvrige Land og har vel ogsaa været det for Bornholm.

Videre skriver Th. Lind:

Det værdifuldeste, Nedskriveren giver vedrørende Kirken, er imidlertid den stadi-ge Angivelse af døbte, gifte og begravede i Sognet. Da Klemens Kirkebøger ved Præstegaardens Brand 1887 brændte for Tiden før 1800, giver Bogen i disse Optegnelser et Supplement af stor Værdi, selv om maaske ikke alle døbte, gifte eller begravede er kommet med hvert Aar. Disse Optegnelser skal ikke gengives her; men forhaabentlig kan de blive trykt i »Bornholmske Samlinger«.

Kort over gårdene i Klemensker sogn 1805.

Morten Pedersens optegnelsesbog
(Afskrift)

1 (3-4 linier dårligt læselige og ord mangler).

paa tag (*ord mgl.*) huu? og (*ord mgl.*)-ud
kom til Kierken, saa der gik hul paa
Klokkerne taarens taget, tegel og kalk
fløy paa Kirkegaarden.

Efter Prædiken var det Igien agtigt
vevr.

(Der er tale om en voldsom storm.)

1783. Ons Dagen Den 15de Januari bliv
Karen Lars Hans Enke fra Torne gaar-
den begravet.

Tors Dagen Den 16de Dito bliv Karen
Peder Hans fra Povel Kures grund be-
gravnen.

1783. Løver Dagen Den 8de Februari
bliv Bergita Povel Claus begravet.

1783. Man Dagen Den 17de Martii bliv
Anders Ibsens Hustru fra Muure be-
gravnen.

Samme Aar Den 5te April begyndte vi
at pløye.

1783. Tord Dagen Den 17de April bliv
Hans Hans Hustru begravet.

2 1783. Søn Dagen Den 27de April – (4
linier næsten væk.)

Den 1ste Maii begyndte vi at saa sæd,
som var Ærter.

Den 24de Maii finge vi sæd lagt.

1783. Tors Dagen Den 12te Junii havde Soldaterne Maiore Mønstring ved Hasle.

Tors Dagen Den 12te Junii havde Soldaterne Captaine Mønstring ved Mare Vae.

1783. Man Dagen Den 30te Junii blev Lars Hans Hustru fra Tønne Kolde begravet.

Tors Dagen Den 3^{die} Jullii havde Soldaterne General Mønstring ved Hasle.

1783. Den 5te Augusti begyndte vi at meie sæd.

Den 7de Ditto bunde vi Rug og finge men 7 stakke Rug; thi der var tørre fra Walborgs Dag til Augusti maaned, undtagen toe eller tre smaa Regn, som vare ikke mere end Dug fra Himmelen var.

3 — (*De to første linier er næsten væk*) — Dette (*ord mgl.*) staar de (*ord mgl.*) Aaret.

1783. Søn Dagen Den 23de Augusti finge vi høstet.

1783. Søn Dagen Den 28de September blev Bergita Claus Peters begravet.

1783. Ons Dagen Den 8de October blev Bendt Bendts Hustru fra Kryke gaarden begravet.

1783. Man Dagen Den 20de October blev Vevest Larsen fra Samsing gaard begravet.

Dette Aar finge vi 6 Tønder Rug og lit paa 7de.

Dette Fiske var tør, her kom vel lit smaa Regn, men de tog endte meget, Dame og Myrer vare mest tørre til Den 13de, 14de og 15de November, saa kom her temmelig stærk Regn.

1783. Søn Dagen Den 16de November blev Morten Andersen fra Dyng gaardens grund begravet.

4 1783. Søn Dagen Den 30te November — (*de tre første linier er næsten væk*).

Dette Aar byggede Jørgen Sonne paa Biørne gaarden 11^{ve} Rom til sin Stue længe.

1783. solde vi en gul folle til en mand i Gud-hiem ved navn Jørgen Mortensen.

Den 7de December kom her Sne og Jorden blev til lagt til Den 10de Ditto, saa blev det got.

Den 21de Ditto, som var Den 4de Søn Dag i Advent, var her i Kirken 2de Børn som blev Døbte. Det 1ste fra Lade gaarden ved navn Hans Casper, det 2^{det} fra Avgust Hans i Skarpe Skae ved navn Anders Kure.

1783. Jule aften var det Sne og Rog fra Østen, 1ste og 2^{den} Jule Dag var det Rog og meget hart frost, saa at Vinduerne kunne (*ikke*) blive optøede.

1784. Den 12te Januari kom her Taage. Løver Dagen Den 17de Dito kom vinteren Igien, dog ikke slet saa haard med Sne.

Søn Dagen Den 25de Januari blev Hans Mogensen fra Kyse gaards (*Kysse- evt. Kjørseg.*) grund begravet.

(*Den nederste linie på siden ulæselig*)

5 Sne (2 *ord mgl.*) frost Igien, den første (*ord mgl.*) var det stærkt storm og hart frost og Jord Rog fra Nord Vest.

Den 5 Martii kom her tøe. Den 7 havde mand et deyligt Foraars veyr.

Natten i mellem Den 10 og 11te Martii kom her stærk storm fra Nord Vest og hart frost.

Den 12te Martii var det en haard vinter.

Den 15 Martii var Degnen her og læste for børn. Det var vinter paa den tid.

Den 18 og 19 Martii var det meget

haart frost og stærkt Rog fra Nord Ost.

Den 21 Martii bliv Stome Anders begravet.

6 Det var frost og Rog (*ord mgl.*) Den 30 Martii var det en hæftig storm og Rog fra Østen.

Den 3 April bliv Ole Larsen paa Kryke gaards grund begravet.

Den 6 April faldt Kulden noget, efter at den siden 10 Martii havde været meget haard, for vinduerne i stuen hver morgen vare frostne.

Lang Fre Dag, som var den 9de April, var Sandemanden Jørgen Sonne her med 4 mand, nemlig Peder Koefoed, Hans Larsen, Morten Larsen, Hans Fridriksen og skulde efter see hvor megen Rug og Meel og Malt og Gryn og Korn vi havde.

7 Den 10 April bliv Christian Hans Søn (?) Kure gaarden begravet.

(Det) Regnede og Sneede Paaske Dag for middag.

Den 18 April bliv Hans Andersen Lister paa Splids gaarden begravet.

1784 var Det imellem Den 11te og 18de April var det got tõe veyr og under tiden Regn og taage, saa at Sneen slap mest ad den høye mark.

Den 21 april begyndte vi at pløye.

Det var meget knapt det Aar for foder til Creaturene, saa det var Rart (*sjældent*) at se nogen gaard eller huus, at der jo var taget

8 tag aae; thi det var en lang, haard vinter med hart frost (*ord mgl.*) og megen Snee.

Vinteren begyndte Dagene før Juul og bliver ved til Den 6 April, saa begynder det at tõe eller meine lidt om Dagene, undtagen 3 tõe, en uge i hver maaned, den 1ste begyndte Den 12 Dag i Glug

(*januar*) og entes den 17, den 2 begyndte Den 25 Dag i Blidet (*februar*) og entes Den 28, den 3 begyndtes Den 5 Dag i Thor (*marts*) og entes Den 10.

Siden Den 10 Martii saae vel som fore var det meget stærk frost, saa her frøs saa megen Hav Is, saa her havde ikke været saa megen

9 paa 40, ja kanskee ikke paa 50 Aars Tid ey havde været; thi naar veyret var Nord Vest, kom Isen Vester for Landet, saa mand inted vand kunde see, thi Havet var lige saa hvit som Landet.

Den 24 April om Eftermiddagen grummede det noget i Vester og mand hørte det at Tordne engang, siden kom grumningen op med hagel og Snee og en haard veyr kulle, siden helle natten Sneede det og var en meget haard Storm fra Nord Vest.

Den 11te Maius begyndte vi at saae Vaaer sæd.

Natten imellem Den 24 og 25 Maius kom her Torden og et got Torden

10 Regn og varmt veyr.

Den 27 May finge vi sæd lagt.

Den 11te Juni kom her et got Regn; det havde været en haard tørre siden Den 25 Mai.

Den 15 Juni bliv Anders Thorsen, Teyne (*tyende*) fra Due Bierg gaarden begravet.

Den 16 Juni bliv Hans Dams Konne fra Muura Dam begravet.

Den 22 Juni havde Soltatterne Maiore Mønstring ved Hasle.

Den 30 Juni var der Basel (*barsel*) i Torne gaarden med en Datter ved navn Karen.

11 Den 4 Jullii bliv Hans Svendsen fra Trind Hat begravet.

Samme Dag Den 4 Jullii bliv min Mos-

ter Else By Ole Akers begravet i Rønne.

1784. Den 5 Julli havde dette Nørre Herreds Bønnere, Soldattere og halve Ryttere Compagni Ceneral Mønstring ved Sanvig.

Den sommer var en goed vext sommer for græs og sæd, dog var hand temmelig kold.

12 1784. Den 26 og 27 Juli var vi i Almingen at Rive lyng.

Samme Aar Den 25 August begyndte vi at meie sæd. Den 31te bunde vi Rug, vi finge 17 stakke Rug. Den 13 September finge vi høstet.

Samme Aar Den 20, 21 og 25 September vare vi i Almingen at Rive lyng (*ord mgl.*) Den 26 September til Den 1 October var det en stærk Østen Regn.

1784. Den 21 October var her i Clemens Kirke Provste visiitats for ung Dommen.

1784. Den 8 November vare vi paa Pille skønning.

Samme Aar. Den 20 November Kastede vi Rug, vi finge 15 Tønder Rug.

1784. Den 22 November bliv Captain Hans Kofoeds Hustru fra Skrobe begravet.

1784. Den 5 December bliv Kirsten Didriks fra Æge Bierg begravet.

Dette Fiske var det en temmelig stærk væde til den 5 December, saa

13 kom her Sne og frost. Natten imellem 5te og 6te December var det en haard frost, saa at vinduerne i stuen var frosne. Den 9 December kom her temmelig Sne. Den 13 December, kom her Regn.

Igien Den 20, 21 December kom her temmelig Sne. Imellem Den 14 og 20 December var mest Jorden til lagt med

Snee, dog ikke nogen frost. Ligeledes fra Den 20 December til Den 25 var det lige saa dan vinter. 1ste Julle Dag var det taaget, Regnveyr og stille veyr. 2 Julle Dag var det grumt og stille. 3 Julle Dag var det grumt og stille og frost.

14 1784. Samme Dag stod Rasmus Andersen Thorup Brullup med Dorotiha Jons Datter af Bos gaard. (*Boesgaard*)

4 Julle Dag var det taage og frost. Disse 4 Julle Dage og Julle Nætter var det meget stille uden veyr.

5 Jull Dag var det grumt og stille, 6 Julle Dag var det grumt og stille, 7 Julle Dag var det grumt og stille.

(*Ord mgl.*) — alt saa Aarets Ende.

Anno 1785. — Nyt Aars Dag var det Sne og agtigt veyrligt. Den 5 Januari kom her tõe. Natten Imellem Den 5 og 6 Januari kom her temmelig stærk Regn. Den 7 Januari kom her frost og Sne. Igien Den 16 Januari kom her nogen Sne. Den 19 Januari kom her tõe veyrligt og alt saa Endnu En taalig vin-

15 ter og stille veyr. Natten imellem Den 20 og 21. Jan. kom her storm fra Østen og temmelig frost. Igien Povls Dag var det stille og klart, dog blæste det alligevel lit og alt saa Endnu er goed Vinter, med stille agtigt veyr.

Den 27de Januari slagtede vi en Galt.

Den 31 Dito var min Fader i Rønne med Qvartalen (*en skat*), som vi tage sammen.

Natten Imellem Den 31te Dito og 1 Febrvari kom her nogen Sne og alt saa maanedens Ende.

1785. Den 9 Febrvari var Jeg paa Auction til Mads Madsens i Knude gaarden og alt saa Endnu en taalig vinter.

Den 16 Febrvari kom her Rog fra Norden og haart frost.

16 Den 19 Febervari kom her Aution til Niels Andersens paa det Østre Gildes Boe. Den Dag var det Snee Rog fra Østen.

Den 21. Febervari Sneede det hele Dagen, det var temmelig vinter paa den Tid med Snee, frost og Rog. Den 22 Dito var det klart Soel skin heele Dagen og temmelig frost. Den 23 Dito var det Jord Rog fra Østen og frost og sort grumt paa Himmelen.

Den 25 Dito var det Snee Rog agtigt veyr med temmelig frost med med Norden vind. Den 26 Dito var det stærkt Rog og haart frost og Norden vind. Den 27 Dito, som var Den 3^{die} søn Dag i faste, Continuerede det samme Rog vel saa stærkt, men med meget haart frost.

17 Den 28 Dito var det stille og Sneede, det blæste imod aften.

Enden på Februari maaned.

1785. Den 6 Martii bliv Karen Mortens Datter fra Torne gaarden begravet.

Mand siger, at den saa kaldede Kige Hoste grasser paa Børn.

Fra Den 1ste Martii til Den 11 Martii faldt frosted dog noget, for meldest det Ind faldende Syd Vest og Vesten grumme og stille veyr, saa det meinede lit om Dagene til den 11 Martii og 12 Dito, saa kom her storm fra Vesten og haart frost Igien og Jord Rog, dog var det den felse Tiid klart veyr til Den 18 Marti (da) kom her Snee og Rog fra Nord Ost.

1785. Den 18de Marti var Jeg hos min Capitain Hans Bidstrup med en Tønde Havre.

1785. Den 21de Marti var der Auction paa Turpe gaarden og bliv

18 Boet solgt for 600 og 13 Daller.

Det var haard vinter på den Tiid, med stærk frost og under tiden Snee og Rog.

1785. Den 24 Marti var Hans Kofoed i Rønne her og Kiøbte en Lyng Røste for 10 Mark og der var 4 læs paa Røsten og fik 3 læs ud kørde den 26 Marti.

1785. Den 25 Marti var Adolf Esperseen her og kiøbte huuset af Hans Petter.

Det var en meget haard vinter paa den Tiid, med haard frost og under tiden stærk Rog. Dette varede til maanedens Ende.

1785. Den 3^{die} April var her Confirmation, som holtes af præsten Jørgen Kofoed.

Endnu Continuerer vinteren lige stærk.

19 1785 finge vi 13 Tønder Korn og 23 Tønder Havre.

Den 8de og 9de April begyndte det at tage lit af med frosted, saa det meinede lit om Dagen.

Den 13 April kom her tøj og taage, dog frøs det under tiden lit om nætterne i førstningen.

1785. Den 19 April vare vi til Mads Jørgens i Øster Larsker Sogn og hente en Bie stok.

Den 20de April begyndte vi at pløje.

Den 25de April stoed Hans Mogensen fæstens Øll med Magarete Chattrina Christians Datter.

1785. Den 3de Maius saaede vi den første Vaaer sæd, som var Ærter paa Huuse stælen.

Den 1 Maius afbrænte æ gaarden (Aagaarden?) i Øster Larsker, som var Walborig Dag.

Den 13 May for lod dog Natte frosted efter at det, siden vinteren

20 slap, hver nat mesten deels var frost og hviidefrost. Den 14 Maius kom her Regn, som var Pinse aften og Pinse uge var det Regn saa af og til.

1785. Den 22 Maius bliv Didrik Mikelsen fra Æge Bierg begravet.

Dette Aar laae her Sne i Ællet til den 25 Maius, som er Urbani Dag. Her var megen Sne some steder denne vinter.

Den 27 Maius finge vi sæd lagt. Dette Aar saaede vi men 13 Tønder Havre.

1785. Den 3 Junius Bliv Signe Hans Jensens fra Lykke gaarden begravet.

1785. Den 7 Junius bliv Jeg Piber for det Nørre Soldattere Compagni.

1785. Den 11 Junius havde Hans Mogensen Brylup med Margareta Christians Datter.

21 1785. Den 15 Junius bliv Vel Ædle Hans Kofoed fra Simle gaarden ned sat i Kirke kielderens med stor Pomp og Pragt. Text i Psal. 126 : 5 Vers.

1785. Den 18 Junii havde Jens Hansen Brylup med Evert Ols Datter.

1785. Den 19 Junii follede vor den graae Mærn og fik et guult glas øyet hors føl.

1785. Den 26 Junii bliv Peder Hans Datter fra Jyde huset begravet.

Samme aar den 28 Junii havde Soldatterne den saa kaldede Maiore Mønstring ved Hasle.

Samme aar den 2 jullii sværmede vore Bie.

1785. Den 3 jullii bliv Peder Hamers Søn fra Vestre Hav begravet.

Samme Aar, Den 4 Jullii havde Soldatter og Bønder Captaine Mønstring ved Rabecke huuset vesten Børne gaarden.

Samme morgen kom her lit Regn.

Den 10 og 11 Jullii kom her temmelig Regn og under tiden temmelig storm fra Nord Vest.

22 1785. Den 13 Jullii havde Ole Sode Brylup med Sisel Jørgens Datter paa Lykke gaarden.

1785. Den 18 Jullii havde Soldatter og Bønder General Mønstring ved Hasle.

1785. Den 23 Jullii var det en meget stærk Regn og Vesten storm. Regnen og stormen varede den hele Dag, saa her kom meget vand.

1785. Den 30 jullii begyndte vi at meie Eng.

Den 10 Augusti Ravste vi (*ord mgl.*) høe, for her kom megen væde. Den 10 Augusti St. Laurenti Dag var det tørre veyr.

1785. Den 17 Augusti bliv Hans Peders Enke fra Anders Kures i Kras Hauge begravet.

1785. Den 27 Augusti begyndte vi at meye sæd.

1785. Den 28. Augusti bliv Mogens Hansen fra Torne gaards grunden begravet.

23 1785. Den 2 September bunde vi Rug, vi finge 9 stakke Rug.

1785. Den 4 September bliv Adolf Espers Datter Karen fra Æge Bierg begravet. Text i Johannis 1 c. 14 V.

1785. Den 23de September finge vi høstet, her var megen væde denne høst.

1785. Den 25de September bliv Fridrik Skomagers Hustru moder fra Bierge gaards fortoug begravet.

1785. Dette Fiske var her Ingen frugt paa Træerne, ikke mange nøder i skovene.

Aar 1785 finge vi 7 Tønder Rug.

1785. Den 4de December bliv Hans Hans søn, som var druknet fra Børne gaards grunden begravet. — og holtes Liig Text over graven.

1785. Den 7 December bliv Jørgen Hans Konne begravet.
- 24 1785. Den 11 December bliv Jens Haagens Enke begravet.
- Den 9, 10 og 11 December kom her frost og lit Sne og en bestandig Østen vind, som mest i de fore gaaende maa- neder October og November havde holt til Nord Vest og Vesten.
1785. Den 14 December bliv en søn Døbt ved navn Lars fra Torne gaarden, fød den 7 December.
- Den 17 December kom her got tøj veyr. Den 18 December kom her stærk frost, saa vinduerne i stuen vare op frosne.
- Jule nat og Jule Aften blæste det noget fra Østen og var temmelig frost og grumt paa Himmelen, men Ingen Sne.
- Julle Dag var det lige saa dant kolt veyr og blæst fra Østen, dog kom her lit Sne 25 om aftenen. 2^{den} Jule Dag var veyret lige saa dant, dog ikke slet saa kolt i luften.
- Samme Dag 1785, den 26 December bliv Jørgen Pedersen fra Peder Jørgens grund begravet.
1785. Den 19de December Døde min Fader moder og var 89^{ve} Aar gammel, og bliv begravet Den 28 December. Text i Johannis 11 C. 40 Vers.
- Her var ikke syndelig nogen Sne før- end Den 29de og 30te December, (*da*) kom her nogen Sne.
- Den 28de December løb veyret om til Vesten og Syd Vest og Nord Vest, efter at det i 4 til 5 uger bestandig havde væ- ret Østen til Syd Øst.
- Dette Aar 1785 maatte Bønderne leve- re deres Brænde Viins hatte paa Kirke Taarnene i forvaring.
1786. Nyt Aars Dag var det Sne Rog fra Østen og meget hart frost
- 26 saa at vi kunne ikke faae vinduerne i stuen op tøjede, hvor varm en kaklov- nen var.
- Den 2^{den} Januari var veyret lige saa dant med Sne og frost. Den 6 Januari var det klart Soel skin hele Dagen og stærk frost. Den 7 Januari var det Jord Rog fra Sønden til Syd Ost og sort og grumt paa Himmelen og hart frost. Den 10de Januari kom her tøj og Regn fra Syd Vest og Vesten.
1786. Den 15 Januari bliv Haagen Haagens Konne fra Mure begravet.
- Samme Dag kom her temmelig Sne. Igien den 16, 17 Januari var det Sne og Regn fra Østen, dog ikke synderlig no- gen frost. Den 18 Januari kom her frost. Den 22 Januari kom her tøj og taage fra Vesten.
- Dette Aar 1786 var det Taaget hele Po- vels Dag og Rogagtigt veyr.
- 27 Den 26de Januari var det got tøj veyr med Regn og taage og den 27de lige le- des med Regn og taage fra Vesten.
1786. Den 31 Januari bliv Hr Leute- nant Peder Kofoeds Hustru fra Splids gaard begravet. Text i Lucæ 22de Cap., 32te Vers.
1786. Den 2^{den} Februari kom her no- gen Sne. Natten der paa kom her storm fra en Nord Ost og temmelig frost. Den 6te Februari kom tøj og ta- ge fra Vesten. Den 8de og 9de Februari kom her lit Sne og lit frost Igien og vind fra Nord Vest.
1786. Den 10de Februari bliv Anders Lassens Hustru fra Riis By begravet, som Døde i Bassels seng. Text i 1ste Co- rintir, 7de Cap. og 29de Vers.
1786. Den 12te Februari bliv Anders Jyde begravet. Det 4de Liig.
- 28 Samme Dag kom her temmelig Sne fra Syden til Syd Ost. Natten imellem Den 14de og 15de Februar kom her tøj.

Den 16de, 17de, 18de, 19de og 20de Februari var det klart veyr med frost og Soel skin.

Den 21de og 22de Februari kom her haardre frost fra en Nord Ost og lit Sne.

Den 27de og 28de Februari var det stærk frost fra Østen, dog var her ikke synderlig nogen sne.

1786. Den 2^{den} Martii kom her Sne byger fra Østen, Den 3^{die} og 4de Marti var det temmelig Rog fra Østen og stærk frost, saa at vinduerne i stuen kunne ikke blive op tøyede — hvor varm end kakloven var. Lige ledes Den 5te Marti, som var den 1ste Søn Dag i Faste, var det temmelig stærk Rog fra Nord Øst.

- 29 1786. Den 8de Marti var der Bassel i Trommere gaarden for en Datter ved navn Karen Marie, som Jeg og min Moder stode Faddre paa.

Samme Dag Den 8de Marti bliv Bendt Hansen fra Bold By grund begravet. Det 5te Liig.

og samme Dag var det temmelig sne og Rog fra Østen og hart frost.

Den 12te Marti bliv Joseph Mogensen fra Præste gaards grund begravet. Det 6te Liig. Text i Johannes 16de Cap. 28de Vers.

Den 11te Marti kom her taage, saa frosted var dog ikke slet saa strengt. Den 12te Ditto var det temmelig sne og taage, saa det tegnede til tøy, men her bliv dog Ingen af Endnu. Den 16de og 17de Marti var det Rog fra Østen, dog var det lit lindrigt med frosted.

Den 18de Marti var det Regn fra Østen og frøs paa træerne lige saa meget som de kunde bære og var temmelig storm fra Østen.

- 30 Den 20de Marti mallede Jeg gryn, 4te skiæpper korn paa 8te timmer.

Den 22de Marti bliv Hans Mogensens barn begravet, som var 14ten Dage gammelt.

Den 24de Marti meinede det temmeligt, natten der paa frøs det ikke synderlig noget. Den 25de Marti kom her tøy med Regn og taage fra Sonden og Vesten.

1786. Den 26de Marti bliv Lars Høy begravet. Det 7de Liig.

1786. Tirs Dagen Den 28de Marti bliv Anders Larsen fra Riis By begravet. Text i Ecaias 38te Capitel, 17de Vers. Det 8de Liig. Bemelte Mand var 58^{ve} Aar gammel.

Løver Dagen Den 1ste April var der Auction til Anders Lars i Riis By. Lige ledes Den 5te Ditto 1786.

- 31 1786. Søn Dagen Den 2^{den} April bliv Adolf Hansen fra Tørre gaards fortoug begravet. 9de Liig.

1786. Ons Dagen Den 5te April bliv Lars Johans Enke fra Kiøller gaards grund begravet.

Nu har her været 10 store Lig siden Nyt Aars Dag. Den vinter og for Aar var her en temmelig Siøgdøms paa Menisken over hele Bornholm.

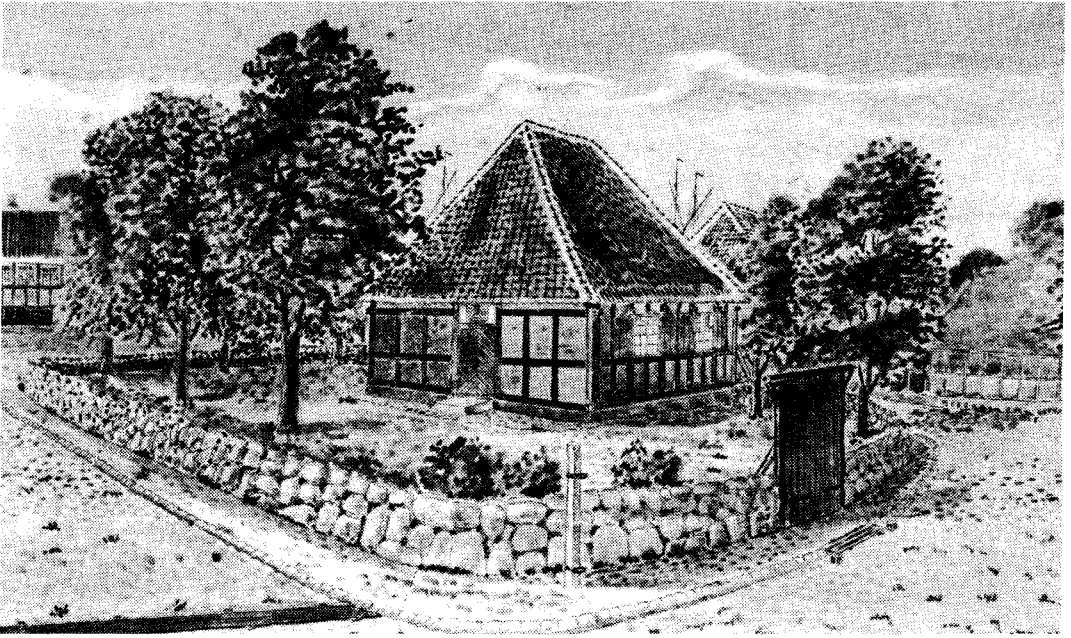
Siden Den 26de Marti var det klart Soel skin hver Dag saa det meinede temmeligt, saa sneen slap mest af marken, dog frøs det hver nat til den 7de April (*saa*) kom her taage. Natten imellem den 6te og 7de Ditto frøs det ikke noget.

1786. Den 7de April begyndte vi at pløye.

Natten imellem Den 7de og 8de April frøs det ikke heller noget. Natten imellem Den 8de og 9de Ditto frøs det temmeligt.

Palme Søn Dag Den 9de April sneede det mest den helle Dag. Natten der

- 32 paa frøs det temmeligt hart. Den 10^{de}

Rønne gamle rådhus. Bemærk gabestokken placeret udenfor stengærdet, godt synlig for alle. Tegning: arkitekt K. Thorsen.

April var det Soel skin den hele Dag.

Aarct 1731 bliv vor Præst fød til denne Verden og er 55 Aar gammel 1786.

1786. Den 16de April Paaske Dag var det klart Soel skin den hele Dag, lige saa 2^{den} Paaske Dag.

1786. Man Dagen Den 24de April bliv Jens Jens hustru fra Damme gaarden begravet og der holtes Lig Prædiken over hende. Det 11te Lig siden Nyt Aars Dag.

1786. Den 26de April saaede vi den første vaaer sæd, som var ærter paa Mølle ager.

Det var temmelig torre paa den Tiid til natten imellem Den 30te April og 1ste Maii, saa kom her temmelig snee.

1786. Søn Dagen Den 30te April bliv Hans Pedersen og hans hustru begravet. Det 12te og 13de Lig siden Nyt Aars Dag.

33 Samme Dag den 30te April bliv Jens

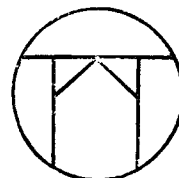
Andersen (Anders Jydes søn) begravet. Det 14de Lig siden Nyt Aars Dag.

1786. Søn Dagen Den 7de Maii bliv Jens Jensen fra Peder Terkels grund begravet. Det 15de Lig.

1786. Den 11te Maii bliv Peder Skov Pisket og brændt (*brændemærket*) uden for Rønne Raad huus.

1786. Fre Dagen Den 12te Maii bliv Rabecks Enke begravet. Det 16 Lig.

1786. Løver Dagen Den 13de Maii bliv Lars Pedersen fra Riis By begravet. Text i Psalmen 68de, 21 Vers. Det 17de Lig Efter Nyt Aars Dag.

Brændemærke.

1786. Tors Dagen Den 18de Maii bliv Jens Mortensen fra Sædere gaarden begravet. Text i 2^{den} Samuels 24de Capitel, 14 Vers. 18de Lig.

1786. Fred Dagen Den 19de Maii bliv Thor Hansen fra Bold By begravet og der holtes Lig Prædiken over ham. Det 19de Lig efter Nyt Aars Dag.

34 1786. Søn Dagen Den 21de Maii bliv Niels Tydskes hustru begravet. Det 20de Lig efter Nyt Aars Dag.

1786. Man Dagen Den 22de Maii bliv Hans Mikkelsen fra Træbene gaarden begravet. Text i 2^{den} Samuels: 24de Cap. 14de Vers. Det 21de Lig.

1786. Den 24de Maii finge vi sæd lagt og saaede 14ten tønder Havre dette Aar.

1786. Den 30te Maii follede vor den baskede Mærn og fik et brun basked hors føl.

1786. Man Dagen Den 5te Junii bliv Mogens Jensens hustru begravet. Det 22de Lig.

1786. Fre Dagen Den 16de Junii bliv Tambor Hans Jensen begravet. Det 23de Lig.

1786. Løver Dagen Den 17de Junii bliv Jep Anders hustru fra Bede gade begravet. Text i Philipp. 1 Cap, 23de Vers. Det 24de Lig.

35 Løverdagen Den 24de Junii kom her temmelig got Torden Regn, efter at det den hele uge havde været got, varmt sommer veyr.

1786. Søndagen Den 25de Junii bliv Peder Hammers Datter fra Vestre Hav begravet. Det 25de Lig.

1786. Mandagen Den 26de Junii bliv Capitain Jørgen Evars Enke, fra Biørnegaarden begravet. Text i Romere 5te C. og 6te V. Det 26de Lig.

1786. Ons Dagen Den 28de Junii bliv Claus Peders Hustru (fra Due Bierg) begravet. Text i Macabærens Bog 7de C. 11te V. Det 27de Lig.

Samme Dag bliv Jens Hvalsøes stif Datter begravet. Det 28de Lig.

Samme Aar Den 29de Junii Svermede vore Bie.

1786. Løver Dagen Den 1ste Jullii bliv Lars Hansen (fra Degne grund) begravet. Det 29de Lig.

36 Mandagen Den 3^{die} Jullii havde Soldat-tern Capitaine Mønstring Vesten Biørne gaarden.

1786. Fre Dagen Den 7de Jullii var Biskoppen her i Kirken og holte over høring for Ungdommen og for de Ugifte.

1786. Tirs Dagen Den 11te Jullii havde Soldatterne General Mønstring ved Hasle.

1786. Søn Dagen Den 16de Jullii bliv Rasmus Ost begravet. Det 30te Lig.

1786. Ons Dagen Den 26de Jullii bliv Jens Hvalsøes hustru begravet. Det 31te Lig.

1786. Tirs Dagen Den 15de August bliv Sandemand Jørgen Sonnes søn (fra Biørne gaarden) begravet. Det 32te Lig.

1786. Den 17de August begyndte vi at meie Sæd.

1786. Søn Dagen Den 20de August bliv Ole Mortensen (fra Lade gaards grund) begravet. Det 33te Lig.

37 Samme Dag Den 20de August bliv Jens Didriksøn (fra Bage gaards grund) begravet. Det 34te Lig.

Samme Dag bliv Colbærs Enke begravet. det 35te Lig.

Samme Dag bliv Hans Lars Hustru (fra

Kiøller gaards grund) begravet. Det 36te Lig.

1786. Den 21de August bunde vi Rug og finge 14ten stakke Rug.

Løver Dagen Den 26de August Regnedet det mest den hele Dag.

1786. Søn Dagen Den 3^{die} September bliv Antoni Holgersen og hans Hustru (fra Pivere Gaarden) begravet. Text i OrdSprog 16de C. 31 V. Det 37te og 38te Lig.

1786. Ons Dagen Den 6te September finge vi høsted.

1786. Ons Dagen Den 13de September bliv Holger Antonise Hustru (fra Pivere gaarden) begravet. Det 39te Lig. Text i Johannis 21 C : 16 V.

38 1786. Den 29de September, Mickels Dag havde Peder Clausen Skov Bryllup med Enken Karen Thor Hansens paa Bold By gaarden.

1786. Søndagen Den 1ste October var her Confirmation.

1786. Søn Dagen Den 22de October havde Sandemand Jørgen Sonne en Datter i Kirken, som bliv Døbt ved navn Anna Maria.

1786. Løver Dagen Den 18de November havde Claus Ancker Jørgensen Bryllup med Enken Kirstin Catrine Jens Mortens paa Sædere gaarden.

1786. Tors Dagen Den 14de December bliv Peder Krogs Hustru (fra Knude gaarden) begravet. Det 40de Lig efter Nyt Aars Dag.

1787. Søn Dagen Den 7de Januari bliv 2de Børn begravet. 1 fra Mads Peders i Skoven og 1 fra Rasmus Ostes Enke.

39 1787. Fre Dagen Den 12te Januari bliv Sandemand Jørgen Sonnes Datter fra Børne Gaarden begravet.

1787. Søn Dagen Den 21de Januari bliv gamle Inger begravet. Det 1ste Lig.

1787 var det gandske klart Povels Dag.

1787. Fredagen Den 26de Januari havde Peder Madsen fæstensøl med Enken Karen Hans Jens i Mæby.

1787. Søn Dagen Den 4de Februari bliv Hans Jens Datter (fra Skrobe) begravet. Det 2^{det} Lig.

Samme Dag bliv Niels Peders stif Datter begravet. Det 3^{die} Lig.

1787. Søn Dagen Den 11te Ferbrari bliv Faders Søster (Ana Morten Hans) begravet. Text i Epheeser (*Efeserne*) 1 C. 9de V. Det 4de Lig.

1787. Søn Dagen Den 18de Februari bliv Claus Olsen begravet. Det 5te Lig.

1787. Søn Dagen Den 2^{den} Martii havde Peder Madsen Bryllup med Enken Karen Hans Jens i Mæby.

1787. Søn Dagen Den 4de Martii bliv Mosse Larsa søn begravet. Det 6te Lig.

1787. Ons Dagen Den 14de Martii bliv Jesper Munk (fra Skarpe Skae) begravet. Text i Gierningenes 16 C. 14 V. Det 7de Lig.

40 1787. Søn Dagen Den 16de Martii bliv Niels Jacobsen (fra Lille Splids gaard) begravet. Text i 2^{den} Temotheum 1 C. 10 V. Det 8de Lig.

1787. Ons Dagen Den 21de Martii bliv Hans Jens Hustru (fra Skrobe) begravet. Det 9de Lig.

Samme Dag bliv Ole Kofod begravet. Det 10de Lig.

Samme Dag bliv Hans Hans Enke begravet. Det 11te Lig.

1787 Begynte vi at pløye Den 23de Martii.

1787. Søndagen Den 1ste April bliv Ole Mortens Enke begravet. Det 12te Lig.

Dat
1788. Mandag den 14de Januarius. Bøghjælper Mær. D^{et}
got kenderigt Mær. Til Dan 14^{de}
Januari. Fra Hem. Har nogle
frun og den 15de fra Hem. Har
et frost fra mandag. og under
Liden Sammelig stort storm. Den
17de Januari. Hem. Har den Igi
t Aarnt 1788. Søndagen Den 18^{de}
Januari. Bein Morten Mogens
en og hans elste Datter. Mor
gartha (fra Kofode Gaarden)
begravet. Ligt i Lids i. C. 47.
Dat 1ste og 2de Lig.
1788. Søndagen Den 20de Januari.
Bein har i Clemmens Kirke gaard
2de Lig. Begravet. Skælig ung
Lars Høegensøn og udbygger Jens
Fargensøn (fra Kirkegaardens gaard)
dat 3de og 4de Lig.
1788. Søndagen Den 27de Januari.
Bein Anders Høegensøn (fra ogn Bin
begravet. og Bein last synder til
Hjæft af kogt huds dørren med
den gaard giordet. Dat 5te Lig.
1788. Onsdagen Den 30de Januari.

gamle Sandmand Jørgen Sonne
paa Biørne gaarden en søn i
Kjæden som blev dødt med nerue
Sørgen
1788. Søndagen Den 3de Februar
blev Jørgen Sørgens hustru (for liden
perards grund begraven. I det
en gravens lide 10 C. 37de W. Det
4de lig.

malen Den 27de Januarius og 4^{de}
Februarius var der nogen sene paa
væden. saa det var noget svedt
im det i den sælige vinter var man
et dinst paa. Den 4de Februar
en der den.

1788. Søndagen Den 10de Februar
blev Hans Peters hustru begravet
2. som døde med en hurtig død
og der siges hun blev opstaaen
i solstærken. Det 7de lig

Aar 1786. Kiøben Ing en Løn
væn af Hans Mogenssen for 2
allur, og saadan Den Aar 1787
for 4 Lønder og 5 mart
en Lønden til sammen 5 Lønder

1788. Søndagen Den 10de Februar
blev der lyst til og den 3de og

Dette Aar 1787 var en goed Vinter, her var ikke synderlig nogen snee, dog var her under tiden temmelig frost, men jorden var mest bar.

1787. Løver Dagen Den 7de April bliv Holger Antonisen (fra Pivere gaarden) begravet. Text i Jacobi 4de Cap. 14de V. Det 13de Lig.

1787. Man Dagen Den 16de April bliv Comendant Hans Nansen begravet i Rønne.

- 41 1787. Tirs Dagen Den 17de April bliv Hans Frostes Hustru fra Kyse gaards grund begravet. Det 14de Lig.

1787. I April Maaned Døde her Tre af De for nemste Mænd paa Bornholm, som var Commandanten og Amtmand Urne, men han havde sin aelder Domms Rolighed, og en Dragon Captain ved navn Marker.

1787. Søn Dagen Den 27de April bliv Jørgen Larsen (fra Damme gaarden) begravet. Det 15de Lig.

1787. Søn Dagen Den 29de April bliv Mads Andersen (fra Peder Terkkels grund) begravet. Det 16de Lig.

Samme Dag bliv Fridrich Hans Hustru begravet. Det 17de Lig.

1787. Den 29de April holte Mads Kofoed sin første Prædiken som Sogne Præst for Hasle og Rudsker Sogn, som var Den 3^{die} Søn Dag efter Paaske.

1787. Den 28de April Reyste Hans Mogensens fire stolpe Rom til den Vestre ende af stue længen.

- 42 1787. Tors Dagen Den 3^{die} Maius bliv Jens Jens Hustru (fra Dammegaarden) begravet. Text i Rom 10de Cap. 20de V. Det 18de Lig.

1787. Den 1ste Maii, Valborg Dag kom her temmelig Regn, begyndte om mid-dag og holte til den anden Dag om mid-

dag. Ligeledes Den 4de Maii kom her og temmelig Regn om Efter Midagen. Dette var den almindelige Bede Dag.

1787. Ons Dagen Den 9de Maii bliv Michel Jørgens Datter (fra Turpe gaarden) begravet. Det 19de Lig.

Samme Dag Den 9de Maii bliv Fridrich Hansen (fra Hollegaards grund) begravet. Det 20de Lig.

1787. Søn Dagen Den 13de Maii bliv Mosse Larse Enke begravet. Det 21de Lig.

1787. Den 19de Maii finge vi Sæd lagt.

1787. Den 17de Junii kom her en ny Gabestok ved Clemens Kirke.

1787. Søn Dagen Den 8^{ds}. Jullii bliv Morten Hans Enke fra Svine Høien begravet. Det 22de Lig.

- 43 1787. Søn Dagen Den 12te Augustus havde Hans Mogensens paa Trommere gaarden en Datter i Clemens Kirke, som bliv Døbt ved navn Christiana, som Jeg og min Moder stode faddere paa.

1787. (*I dagbogen står 1786.*) Den 13de Augusti begyndte vi at meie Sæd. Den 22de Augusti agede vi Rugen Ind og finge 19ten Læs.

Dette Aar finge vi 30^{ve} Læs Korn og 44 Læs Havre og 10 Læs Ærter. Den 3^{die} September finge vi høstet.

1787. Den 12te September havde Soldatter og Bønder Captaine Mønstring ved Børne gaarden.

1787. Den 26de September havde Soldatterne General Mønstring ved Hasle.

1787. Den 7de Oktober bliv Christen Larsen begravet. Det 23de Lig.

1787. Søn Dagen Den 4de November havde Claus Anker paa Sædere gaarden en søn i Kirken, som bliv Døbt ved navn Johan Ancker.

44 1787. Søn Dagen Den 11te November
bliv Anders Hansens Smeds Hustru
(fra Lykke gaards grund) begravet.
Det 24de Lig. Dette var Mortens Dag.

1787. Søn Dagen Den 24de efter Trini-
tatis blev der i Hasle Kirke lyst til Ægte-
skab første gang for Velagte unge-Carl
Peder Absalonsen og den Dydtige Pige
Birthe Peders Datter og det var den
18de November.

1787. Den 19de November kom her
temmelig snee, saa Jorden blev tillagt til
den 22de November, saa kom her tøe og
Regn Igen. Den 27de og 28de Novem-
ber kom her snee og frost Igen. Den
29de November kom her tøe Igen.

1787. Den 10de December var der til-
lyst til Auction til Helligs Bertils i Skin-
der By, som ikke blev afformelst den for
anstaltede Auction og for lovning for
Pængene; samme Dag var det snee blag
fra Østen til sydost nesten den helle
Dag.

45 1787. Den 20de December kom her en
snee. Den 21de og 22de December snee-
de det fra Østen, dog var det ikke me-
gen frost. For jul var her ikke megen
frost, men her kom lit snee under tiden.

Jule Dag var det snee Rogagtigt veyr fra
Østen; lige saa anden Jule Dag sneede
det fra Østen og var Tøe om efter Midag-
gen.

Tredie Jule Dag var det ogsaa tøe, dog
frøs det imod aftenen.

1787. Den 26de December havde Hans
Mogensen Bogen Datter i Kirken, som
blev Døbt og blev kaldet Else Kristine,
som Jeg stod fadder til. Dette var anden
Jule Dag.

1787. Anden Jule Dag Døde min Fa-
ders Søster Karen Mads Jørgensens i
Øster Larsker Sogn.

1788. Fre Dagen Den 4de Januari blev
min faster Karen Mads Petters begra-

ven i Øster Larsker Kirkegaard. Text i
2^{det} Temotium 4de Cap. 7de og 8de V.

46 1788. Det nye Aars begyndelse var Det
got lindrigt veyr til den 14de Januari, saa
kom her nogen snee og den 15de saa
kom her stærk frost fra Norden og un-
der tiden temmelig stærk storm. Den
17de Januari kom her tøe Igen.

I Aaret 1788 Fre Dagen Den 18de Ja-
nuari blev Morten Mogensen og hans
ældste Datter Margaretha (fra Kofode
gaarden) begravet. Text i Lucæ 1 C.
47 V. Det 1ste og 2^{det} Lig.

1788. Søn Dagen Den 20de Januari blev
her i Clemens Kirkegaard 2de Lig be-
gravet, nemlig ung-Carl Lars Haagen-
sen og udbygger Jens Jørgensen (fra
Kiøller gaards grund). Det 3^{die} og 4^{de}
Lig.

1788. Søn Dagen den 27de Januari blev
Anders Hansen (fra Æge Bierg) begra-
ven og blev lagt Synden til Sydost af
Vogn huus Døren ved Kirke gaards
gierdet. Det 5te Lig.

47 1788. Ons Dagen Den 30te Januari
havde Sandemand Jørgen Sonne paa
Biørne gaarden en søn i Kirken, som
blev Døbt ved navn Jørgen.

1788. Søn Dagen Den 3de Februari blev
Peder Jørgens Hustru (fra Lads gaards
grund) begravet. Text over graven i
Lucæ 10 C. 39te V. Det 6te Lig.

Imellem Den 27de Januari og 4de Fe-
bruari var her nogen snee paa Jorden,
saa det var noget slædeføre, som det i
den forige Vinter var meget knap paa.
Den 4de Februari kom her tøe.

1788. Søn Dagen Den 10de Februari
blev Hans Petters Hustru begravet,
som Døde ved en hastig Død og der si-
ges hun blev op skaaren af fældt skære-
ren. Det 7de Lig.

I Aaret 1786 Kiøbte Jeg en Tønde
Havre af Hans Mogensen for 2 Daller

og saaede Den Aaret 1787 og fik 4 Tønder Igien og 5 Mark for Tønden til sammen 5 Daller. (*1 Sdl. = 4 Mk.*)

48 1788. Søn Dagen Den 10de Februarii bliv her lyst til Ægteskab 3^{die} og sidste gang for den Velagte ung- Carl Jens Bidstrup paa Den Nørre Skrobe gaard og hans fæste møe fra OlskerSogn fra Broe gaard.

1788. Løver Dagen Den 1ste Martii havde Jeg fæstensøl; trolovelses tallen holtes i Clemens Præste stue klokken 2 om efter midagen ud af Viis dommens Bøger. Det 6te Cap. 8de Vers.

1788. Palme Søndag bliv Christian Larsens Enke begravet. Samme Dag bliv Sandemand Jørgen Sonnes Søn fra Børne gaarden begravet, som bliv Døbt Den 30te Januari Dette Aar.

1788. Man Dagen Den 17de Martii havde Jeg Bryllup her i Clemens Kirke. Dette var Giertruds Dag — Man Dagen for Paaske.

Brude Prædikens Indhold var om at mand skal søge naade for Jesu Døds og Piine skyld allene saa kand mand vente naade og vensignelse fra ham her i tiden og om sider nyde en uendelig glæde og herlighed hos hannem i Himmelen. Det give os Gud Fader af naade. Amen.

49 1788. Søn Dagen Den 16de Martii bliv Christian Lars Enke begravet. Det 8de Lig.

1788. Søn Dagen Den 13de April bliv Hans Kures Søn Anders fra Skinde Myre begravet. Det 9de Lig.

1788. Den 7de April begyndte vi at pløye.

1788. Søn Dagen Den 6te April bliv Peder Espers Hustru (fra Børne gaards grund) begravet. Det 10de Lig.

1788. Fre Dagen Den 18de bliv Lars Andersen (som boede paa Bierge gaards grund) begravet. Der sagdes

hand bliv Druknet i Rønne ved en ulykkelig hændelse. Det 11te Lig.

Dette Aar 1788 i April Maaned bliv her i Clemensker Sogn og Røe Sogn nogle Tyve grebne og sadte i Hoved vagten i Rønne.

50 1788. Løver Dagen Den 17de Maii bliv Anders Hansen fra Den Søndre Kirke Boe gaard begravet. 12te Lig.

1788. Søndagen Den 18de Maii bliv Hermand Brand (fra Ladegaards grunden) begravet. Det 13de Lig.

1788. Onsdagen Den 28de Maii bliv Jørgen Peders Hustru (fra Splids gaards grund) begravet. Det 14de Lig.

1788. Den 18de Maii bliv min søn Hans fød til Verden klokken imellem 1 og 2 og bliv Døbt Den 28de Maii af Hr Petter Sommer, Sogne Præst for Nykier Menighed.

1788. Den 26de Maii finge vi sæd lagt og Saaede 21^{ve} Tønder Havre.

51 1788. Den 9de og 10de Junii vare vi paa Veye Arbeide og Den 11 Dito var vi paa Skandser.

Dette Aar 1788 havde vi Maiore Mønstring ved Hasle Den 16de Junii.

1788. Den 19de og 20de Junii takte vi 6 Rom Synden over stuen.

1788. Den 29de Junii kom her et meget got Regn, efter at det havde været tørre en temmelig Tiid land.

1788. Den 26de og 27de Junii takte vi 5 stolpe Rom paa Den Vestre side af Den Østre længen og der gik omtrent 10 Trave Halm til og et læs Løng.

1788. Søn Dagen Den 6te Jullii bliv Niels Hansen, Hans Mogens Søn (fra Kiosse gaards grund) begravet. Det 15de Lig.

1788. Den 9de Jullii havde Soldatter og

Bønder Captaine Mønstring ved Biørne gaarden.

52 1788. Den 23de Jullii havde Soldatterne General Mønstring paa Exere Plladsen ved Hasle.

1788. Den 21de Jullii begyndte vi at meie Eng.

1788. Natten imellem Den 1ste og 2^{den} Augusti af brudes Aase hovedet af Kiøsse gaards Møllen og ned falt til Jorden med Vinge og samt.

1788. Den 8de Augusti begyndte vi at meie Sæd. Den 12te bunde vi Rug og finge 13ten stakke Rug.

Denne samme Dag om aftenen, saa vi ild Brænde og Røg at op stige i Vester, som vi siden hørte at det var en liden undentags længe ved Valle gaarden i Nykier Sogn.

1788. Søn Dagen Den 24de Augusti bliv Jacob Madsen (fra Bold By grund) begravet. Det 16de Lig.

53 Samme Dag bliv 2de Børn begravet som Døde i Kopperne; thi Dette Aar grasserede Kopperne.

1788. Den 1te September finge vi høstet og finge 13 stakke Rug og 27 læs Korn og 43 læs Havre.

Dette Aar 1788 hørtes Krigs Rygte imellem Sverig og Rusland og Danne-mark.

1788. Den 5te September vare Soldatterne her hos Clemens Kirke og imod toge 12 skarpe skud.

Den 10de og 11te September vare vi paa veye arbejdede.

Denne Nat imellem Den 14de og 15de kom her Torden, efter at det den forige Tid af maaneden havde været meget got veyr.

1788. I September maaned kom her en

Nye Aas i Kysse gaards Møllen, som Evart Olsen lod sætte i.

I avigte nat imellem Den 14de og 15de Ditto antænte en Torden straalet et huus i Egnin ved Slottet (*Hammershus*), som af Brændte.

54 1788. havde Jeg 3 Tønder Havre saaat paa Sue ager og fik 7 læs og 15ten Tønder og halv 3^{die} Skieppe Igien og fik men 3 Mark 8 skilling for Tønden.

1788. Søn Dagen Den 19de October bliv Peder Lars Hustru Søster fra Lille Splids gaard begravet. Det 17de Lig.

Dette Aar var her temmelig nødder i skoven og Jeg plukkede 32^{ve} Potter og solde.

Dette Aar 1788 var det et got tort Fiske, uden Regn og Bas fra Det vi finge høstet og til November maaned.

I Dette Aar 1788 finge vi 12 Tønder Rug.

1788. Den 4de November klarede vi Brænde Viin og finge 14ten Potter af halv 7de Skieppe Havre Malt, som bliv mallet paa Møllen.

55 1788 i November maaned maatte Bønderne lade skrive hos Sandemanden, hvor megen sæd de vente at faa og hvor megen Sæd de skulle kjøbe.

I Dette Fiske var det den meste Tiid Nord Vest vind, saa at skibene ikke kunne komme bort ad Kiøben Havn.

Dette Fiske 1788 var det got tørt veyr til Den 14de November, saa kom her nogen Regn.

Søn Dagen Den 16de November kom her temmelig snee om Morgenen og da begyndtes Prædiken klokken 8te om Morgenen.

1788. Søn Dagen Den 9de November bliv der lyst til Ægteskab første gang for den Velagte unge- Carl Hans Kofoed

og Pigen Karen Bendts Datter, ligeledes for ung- Carl Rasmus Clausen og Pigen Margreth Bendts Datter.

1788. Den 28de November havde Hans Kofoed og Rasmus Clausen Bryllup med Bendt Bendts Dattre i Clemens Kirke.

56 1788. Fre Dagen Den 19de December bliv Peder Hans Hustru fra Bierge gaarden begravet. Text i Ebær (*Hebræer*): Det 10de C. og 39te vers. Det 18de Lig efter Nytaars Dag.

(Men vi ere ikke af Dem som have snige sig til for Dervelse, men af Dem som tro til Sielens Befrielse)

1789. Den 9de Januari bliv Christofer Hansen fra Hinse gaarden begravet. Text i Prædikerne 11te C. 6 V. Det 1ste Lig.

Samme Dag bliv Peder Esbersen fra Børne gaards grund begravet. Det 2^{det} Lig.

1789. Den 18de Januari bliv Povl Pedersen fra Den lille Cras have gaard begravet. Det 3^{die} Lig.

1789. Søn Dagen Den 11te Januari havde Hans Jørgensen paa Kofoeds gaards grund en Søn i Kirken, som bliv Døbt ved navn Jørgen, som Jeg stod Fadder til.

1789. Den 19de, 20de og 21de Januari var der action i Vellings gaarden i Nye Kier Sogn, paa alt løsøret godsed.

1789. Søn Dagen Den 25de Januari havde Hans Kofoed i Skrobe gaarden en Datter i Kirken og bliv Døbt ved navn Karen Kirstine og Der stode 4te Piger Fadder.

1789. Søn Dagen Den 15de Februari havde Claus Anker en Søn i Kirken og bliv Døbt ved navn Jens (af Sædere gaarden).

57 Denne Vinter 1789 var en temmelig stræng Vinter, begyndte Den 16de November 1788 med liden Sne under tiden og lidet frost til Den 1ste December, saa kom her en stor mængde Sne.

Den 11te December angreb frosted meget haardere og ved blev til midt i Januari 1789 med over vældig stærk frost, saa her var megen Hav Is om Juul. Siden Den 16de og 17de Januari var Det under tiden frost.

Den 15de Februari kom her temmelig stærk Tøe og Regn.

Dette Aar 1789 bliv Peder Espers huus paa Børne gaards grund ned brudet, som bliv solgt paa Auction for 26 Daller og 2 mark og var 13ten stolpe Rum.

Dette Aar 1789 om Vinteren fløtte Jens Olsen til Kimpe gaarden (*Kæmpegaard*) og Morten Frost til Kuure gaarden og Lands Dommeren til Bendt Bendts gaard og Ole Sode til Vellings gaarden i Nye Kier Sogn.

1789. Den 16de Februari, som var en Man Dag, bliv vores gamle Fader hjemme berettet.

58 1789. Fastelovns Man Dag Den 23de Februari havde Jep Madsen af Øster Larsker Sogn fæstensøl med Pigen Barberty Ols Datter paa (*Kirse gaarden*?) (*Riise gaarden*?) i Nye Kier Sogn.

1789. Ons Dagen Den 18 Martii bliv Mogens Lars Enke (fra Kuure gaarden) begravet. Det 4de Lig.

1789. Ons Dagen Den 25de Martii bliv Anna Peders Datter (fra Lade gaards grund) begravet. Det 5te Lig.

1789. Den 12te April, Paaske Dag, Regnede Det og var got tõe veyr. 2^{den} Paaske Dag om Morgen kom her temmelig Sne.

1789. Den 17de April begyndte vi at pløye.

Dette Aar 1789 var det er haard, meget stræng og lang Vinter, som begyndte paa 6te uge for Juul 1788, med megen Sne og lidet frost til Den 1ste December, (*da*) kom her en stor mængde Sne og Den 11te December kom her over maade stræng frost, saa her var saa megen Hav Is om Juul, som Det kunde været i Martii maaned;

59 Dette frost ved varede til midt i Januarii, siden var deet under tiden Tø og under tiden frost, Dog var det Den fleste Tid temmelig frost og under tiden Sne, saa at Jorden var og blev bedækket af Denne mængde Sne undtagen i 8te Dages Tid sidst i Februarii Maaned, saa blev her nogle tuer bare og meget lidet af det høie paa Marken, men Det varede ikke længer end til Martii maaned, saa kom frosted Igien og Sneen lige saa strængt som før, men naar April maaned kom, saa kom her Tø, Dog var Det Den meste Tiid klart og frøs om natten, saa at Sneen gik mest bort med Dag mein. Mai maaned var temmelig goed, med smaa Regn og grøde veyr.

1789. Den 20de Maii follede vor Den baskede Mærn og fik et lys guult hest føl.

1789. Christi Himmel farts Dag, Tors Dagen Den 21de Maii havde Anders Hansen i Lykke huset en Datter i Kirken, som blev Døbt ved navn Karen Kirstine, som blev fød Den 12te Maii.

1789. Den 20de Maii finge vi Havren til saaet og saaede 21^{ve} Tønder og 2 Tønder Ærter.

1789. Den 22de Maii saaede vi Det første Korn.

1789. Den 29de Maii finge vi sæd lagt.

1789. Løver Dagen Den 27de Juuni blev Anders Bendtsen fra Kras hauge grund begravet. Det 6te Lig.

1789. Tirs Dagen Den 14de Jullii Døde

min Mor Fader om morgenen klokken 5 slet og blev begravet Den 20de Jullii. Text i Psalmen Den 68de i Det 21 Vers. Det 7de Lig.

I Aaret 1789 finge vi høstet Den 2^{den} September og vi finge 13ten læs Rug, 22 læs Korn, 12 læs Ærter og 59^{ve} læs Havre.

Dette Aar var en god frugt bar Sommer og en god tør høst Den fleste Tiid.

61 1789. Søndagen Den 20de November blev Jørgen Poulsen fra Staus Dal begravet og Der blev hværken Prædiket eller Songet over hannem — Dog hand efterlod sig 2400 Sldr. Det 8de Lig.

I Aaret 1789 Den 16de og 17de September bleve Disse tvende Broer op Rettede (*repareret*): Tumults Broen blev op Retted og Denne vestre over Vadet blev gjort af Ny.

1789. Den 19de October var her i Kirken Provste Visitas for ung Dommen. Det var 5 Aar siden her var Provste Visitas.

Dette Aar 1789 Den 29de October klokken 8te om aftenen af Brændte Kyse gaarden, Ilden blev antændt af Kiølneren, Skaden siges at være Vurderet for 2000 Slette Daller.

1789. Søn Dagen Den 1ste November blev Mads Aages Hustru fra Peder Jørgens grund begravet. Det 9de Lig. Dette var Alle Helgens Dag.

62 1789. Søn Dagen Den 15de November blev Ole Jensen fra Tørre grund begravet. Det 10de Lig.

1789. Søn Dagen Den 22de November kom her en Ny Prædike stoel her i Clemens Kirke og blev Indvied samme Dag med De ord:

Dit Ord er som en lue og en Hammer, der kand sønder slaee en klippe. Denne Prædike stoel var førd fra Kiø-

ben Havn. Denne Søn Dag hand bliv Indviet var Den 24de Efter Trinitatis.

Dette Fiske 1789 var her i Mængde af Nøder i skovene, saa Jeg solde 44^{ve} Potter. Her havde ikke været saa mange Nøder i skovene paa en gang paa 10 Aars Tiid.

1789 finge vi men paa 7de Tønde Rug. Dette Aar fik Jeg 18ten Tønder Havre paa Sue Ager og fik 5 Mk. for Tønden af Den beste og 4 Mk. for Tønden af Den smaae. Havren var lang, saa Der bliv Mest ti læs.

1789. Fre Dagen Den 4de December bliv Peder Hansen (fra Bierge gaarden) begravet og der var Lig Prædiken over 63 hannem. Det 11te Lig Efter Ny Aar.

1789. Den 21de December om aftenen bliv Efter beretning Haagen Haagens huus af Brændt, som stoed paa lyngen uden for Muure.

1789. Julle aften og Julle Nat var Det temmelig storm fra Vesten.

1790. Søn Dagen Den 17de Januari bliv Hans Hans Moder fra Muure Dam begravet.

Samme Søn Dag bliv her af Prædike stolen en Kongelig for ordning (om at søge almisse til Nogle i Norge, som havde lidt skade ved Jord skielv og bierges udstyrting) til kiende givet.

Samme Dag bliv lyst til Ægteskab 3^{die} og sidste gang for Velagte ung- Carl Hans Ibsen og Pigen Margarethe Peders Datter paa Bierge gaarden. Ligeledes for Hans Isaak Ronge og Else Christians Datter.

1790. Man Dagen Den 11te Januarii var Degnen her og læste for Børn.

1790. Den 20de Januarii lede Jeg en tyr til Byen Rønne, som Hans Andersen Toft skulle have for halv Niende Daller.

64 1790. Søn Dagen Den 24de Januarii bliv (*Gildes ell. Vildes*) Else Byee begravet. Det 2^{det} Lig.

1790. Den 11te Februari Kiøbte Hendrich Maagensen hused af Anders Hans Enke ved Æge Bierg for 58^{ve} Daller.

1790. Den 13 Februari var Det en meget stærk storm, Dog ikke saa stærk som Den 29de December Aar 1783.

1790. Torsdagen Den 25 Februari bliv Morten Bonne, Kiøb- og Handelsmand i Hasle og hans Hustru begravet, som Døde af Denne grasserende Sygdom. Det var ganske unge folk. Denne Sygdom regierede stærkest overalt paa Landet Aar 1786.

1790. Søn Dagen Den 7de Martii havde Morten Larsen en Søn i Kirken, som bliv Døbt ved navn Jens fra Torne gaarden.

Samme Dag bliv Jens Peders Enke begravet. Det 3^{die} Lig.

1790. Man Dagen Den 15de Martii fløtte Hans Mogensen fra Trommere gaarden ad Rudsker Sogn med Hustru, Børn og folk.

1790. Den 15de Martii begyndte vi at pløje.

Dette Aar var Det en god Vinter, Den beste som Jeg kand erindre og haver antegnet i Denne Bog.

1790. Den 16de April bliv Hans Jørgensens Riises Hustru fra Bos gaard begravet. Det 4de Lig.

65 1790. Natten imellem Den 18de og 19de April om morgenen kort føend hanen goel, bliv min Søn Niels fød til Denne Verden og bliv Døbt Den 25de April. Konen som bar var Else Mons Jens, mand folken som vare Faddre vare Sandemand Jørgen Sonne, Peder Madsen og Jens Michael Olsen, Piger-

ne som vare Faddre vare Anna Chatrine Jens Datter og Peder Mads Pige Kirstine og Konnen som vare Faddre var Margretha Hans Mogens.

Min første Søn Hans blev født Den 18de Maii Aar 1788. Konnen som bar var min Moder, mand folkene som vare Faddre vare Mons Jensen og hans Søn Hans Mogensen og Peder Mads Dræng Jens, Pigerne som vare Faddre vare Karen Maria Hans Datter og Else Absalons Datter.

1790. Den 18de Maii finge vi Sæd lagt.

1790. Den 21de Maii blev Lars Jensen begravet i Rudsker Sogn. Dette var Dagen for Pintse aften.

1790. Den 22de Maii blev Peder Mogens Datter begravet. Det 5te Lig.

1790. Natten imellem Den 11te og 12te Maii blev Jeg stævnet af Byfoged Hans Gad til Extra Ret Den 12te Ditto kl: 2 om Efter midagen for veye arbeidet Den 16de September, som blev foretaget paa Tornebroen.

1790. Løver Dagen Den 29de Maii blev foretaget granskning Efter Byfogedens opkrævning paa Bro Engen om Der Efter hans meening og paastand skulle være Rende skaaren Igiennem eller Ey. Denne for Rettning blev foretaget af 4te mand, nemlig Leutenant Thomas Kofod, Evart Olsen Sonne, Helligs Ibsen og Hans Munk paa Julle gaarden i Rudsker Sogn, Hvor Da Indfandt sig Hr. Procurator Nansen Muller og Jordemaaleren.

1790. Man Dagen Den 7de Junii blev Bendt Pedersen fra Skou gaarden begravet. Text i Psalme 68de i Det 21de Vers. Det 6te Lig.

1790. St Hans Dag, Tors Dagen Den 24de Junii blev Mads Mikkelsen fra Aars Balde gaarden begravet. Det 7de Lig.

1790. Løver Dagen Den 3^{die} Jullii kom her et meget got og Igiennem blødende Regn, Efter at Det i Den forrige bortløbende Sommer og for Aar havde været meget tørt.

1790. Tors Dagen Den 29de Jullii blev Jørgen Svendsen fra Skarpe Skade begravet. Det 8de Lig.

67 1790. Løver Dagen Den 7de August blev Sisel Andris Peders begravet. Det 9de Lig.

Dette Aar 1790 finge vi høstet Den 11te September og finge 28 læs Korn (Byg) 19 læs Rug og 59 læs Havre. Denne høst var temmelig vaad, Dog var han temmelig velsignet og frugt bar, med sæd saa mand saae temmelige Hæs uden for gaardene og vi finge et Hæs med 9 læs udi.

1790. Søn Dagen Den 19 September havde Hans Mogensen paa Den 30te Selv Eier gaard (*Simonsgaard*) i Rudsker Sogn en Søn i Ruds Kirke, som blev Døbt og fik Det navn Christian.

1790. Fre Dagen Den 1ste October blev Bendt Bendtsen fra Lands Dommer gaard begravet. Det 10de Lig.

1790. Den 23de October havde Hinse Kuure Tønnenes Bryllup med Anna Katrina Jens Datter af Biørne gaarden.

1790. Fre Dagen Den 15de October blev Hans Lars Hustru fra Muure begravet. Det 11te Lig.

1790. Den 12te December, som var Søn Dagen Den 3^{die} i Advent, havde Jep Madsen fra 68 Øster Larsker Sogn en Søn i bemendte Øster Lars Kirke, som blev Døbt og fik Det navn Ole og Jeg stod Fadder til ham.

1791. Den 2^{den} Februarii, som var Kyn delmisse Dag, blev Poul Helligse Hustru fra Nørre gaarden begravet. Lig

Prædiken bliv holden af Gelstrup, Sogne Præst for Røe Meenighed. Denne kunne Døde ved en smertelig Løven Fødsel. Det 1ste Lig.

1791. Den 28de Januarii holdtes Der Auction paa Trommere gaarden (i Hasle) og hand bliv bort Solgt for 600de Sldr. og en Mark.

1791 i Januarii maaned havde Jørgen Jørgensen i Skarpe Skade Bryllup med Birgitha Katharina Hans Datter fra Pinde Lykke gaarden i Vester Marie Sogn.

1791. Den 16de Februarii havde Petter Pettersen Lind og Giertrud Marie Ols Datter og Hans Hansen Lyster og Karen Kirstine Peders Datter Bryllup her i Clemens Kirke. Brude vielsen bliv holden af Gelstrup, Sogne Præst for Røe Meenighed ud af Mathiæ Det 6te Capitel i Det 21de Vers.

Denne Dag var her maanedes Prædiken og altergang.

1791. Den 12te Martii begyndte vi at pløye.

69 1791. Tors Dagen Den 24de Martii bliv Peder Læsstere Pisket til Kaagen (*Pælen*) uden for Degnens i Hasle.

1791. Søn Dagen Den 27de Martii, som var Den 3^{die} i Faste, bliv her af Prædike stolen en Kongelig for ordning til kien-de givet — om Dem som aulede uægte Børn og ey vilde eller havde fosterløn at give til Deres op Dragelse, skulde henses i for bedrings eller tugt huuset.

Søn Dagen Den 15de Maii havde Sande mand Jørgen Jørgensen Sonne paa Børne gaarden en søn i Clemens Kirke, som bliv Døbt og fik Det Navn Hans Jørgen.

Samme Dag folled vor den baskede Mærn og fik et sort basked hors føl.

Dette Aar 1791 var det en meget god

vinter, ligesom forrige Aar 1790 og for Aaret var ligesom en Deel bedre end forrige Aars foraar.

1791. Den 21de Maii finge vi sæd lagt.

1791. Den 23de Augusti bliv Anders Jensen Torup begravet. Det 2^{det} Lig.

1791. Den 30te August finge vi høstet.

70 1791. Den 4de October vare vi paa Pille skønning.

1791. Den 5te November kom her temmelig Snee, saa Jorden bliv tillagt i nogle Dage og Det var meget haart frost, saa vinduerne i stuen vare frossene. Dette varede i 2 eller 3 Dage, saa bliv Det tøe og got veyr Igien.

1791. Den 18de November havde Mogens Evertsen Sonne festensøl med Karen Nielse Datter i Marevae.

1791. Den 17de December bliv Mads Peders Hustru fra Splids Skov begravet.

1791. Den 30te December bliv Hans Christensen fra Skarpe Skade begravet. Text i Johannis 20 C. 31 V.: Men Disse ting ere skrevne at i skal tro at Jesus er Den Christus, Din Guds Søn og at i som troe skal have livet i hans navn.

1792. Den 7de Januarii kom her temmelig stærk frost, ligesom Det var forleden Den 5te November. Den 10de Januarii kom her nogen Snee, Det Sneede og De følgende Dage, saa Det bliv en temmelig Vinter paa Denne Tiid.

71 1792. Fre Dagen Den 13de Januarii bliv Peder Mogens Hustru fra Bedegade begravet. Text i Johannis 19 C. 5 V. See det menniske.

1792. Povels Dag Den 25de Januarii havde Hans Jørgensen fra Bos gaard fæstenøl med Lars Ibsens Enke i Olsker Sogn.

1792. Den 27de Januarii bliv Peder

Agård i Klemensker. Gården nedbrændte til grunden i 1850'erne, og ovenstående billede viser de »nye« bygninger. Bornholms Museum.

Mogens Hustru Moder (fra Den 38te Selv Eier gaard her i Clemensker Sogn) begravet. Det 2^{det} Lig.

Den 25de Januarii blev Det tõe, Efter at Det havde været en maadelig Vinter paa 3^{die} uge.

1792. Den 28 Januarii holdtes Der en Extra Ret i Hasle i anledning af veye arbeidet, som Passerede Den 16 September 1789.

1792. Den 15de Februarii blev Petter Linds Hustru (fra Krou Huset ved Clemens Kierke) — (*Antagelig nuværende Klemens kro — eller der hvor den nu ligger*) begravet. Det 3^{die} Lig.

1792. Søn Dagen Den 12te Februarii begyndte Det at fryse imod aftenen og

tog saaledes til, at Det blev Den helle uge en meget stræng frost og Det blev stærk

72 Rog samme uges Tors Dag, Fre Dag og Løver Dag, samme Rog Continuerede mest paafølgende Søn Dag.

Den 19de Ditto Dag havde stormen nogenledes lagt sig; efterfølgende uge, fra Den 19de Ditto var det stille staaende, meesten Deels klart Vinter veyr og frost.

1792. Den 29de Februarii blev Claus Pedersen Bos (fra Rasmus Anders) begravet. Det 4de Lig.

Den uges Tors Dag, som var Den 1ste Martii, vare vi forsamlede ved Clemensker Kirke at anhøre Byfoged Gads

Indlægge, tilligemed var Defensors Nansen Mullers Indlæg, som han til vores forsvar havde Indlagt i Retten.

Ermeldte Uge fra Søn Dagen Den 26 Februarii til Løver Dagen Den 3^{die} Martii, var Det bestandig klart veyr og beste Slædeføre, ermeldte Løver Dag imod aftenen begyndte Det at Regne, dog frøs Det paa til Søn Dag morgen Den 4de Martii, Da bliv Det tõe og Man Dagen Dernest Regnede Det nesten helle Dagen, saa her paa Denne korte tid bliv meget vand; ermelte Man Dag nat kom Vinteren Igien med frost og Sne Den paafølgende Dag.

1792. Den 3^{die} Martii bliv Jørgen Povls Enke begravet. Text i Psalme Davids Den

73 30te i Det 12te og 13de Vers¹²: »Du haver omvendt min hylen til en Dans for mig. Du haver opløst min Sæk (*Sørge dragt*) og bundet om mig med glæde«. ¹³: »At min ærre skal synge Psalmer for Dig og ikke tie, I herre min Gud. Evindeligen vil Jeg takke Dig«.

1792. Søn Dagen Den 4de Martii bliv Hans Bentsen begravet. Det 6te Lig.

1792 i Martii maaned fløtte Anders Helligsen til Skarpe Skade gaarden, Den som Vensel Olsen til forrige paa boede.

1792. Ons Dagen Den 7de Martii var Det en megen stærk storm og Rog, Sne og frost fra Østen. Det var Den 2^{den} Ons Dag i Fasten, men her bliv Ingen Prædiken og Præsten skulle til Vester Marie Meenighed og kom ikke heller Der formedelst omtalte Rog, Tors Dag, Fre Dag og Løver Dag, som indfaldt efter bemeldte Ons Dag, sneede Det hver Dag, Dog blæste Det ikke synderlig meget.

Den 15de Martii begyndte Det at tõe og Fre Dagen, Løver Dagen og paafølgende Søn Dag Den 18de Martii var Det et meget got, stille og mildt tõe veyr.

1792. Ons Dagen Den 21de Martii bliv Jacob Andersen (fra Simle gaards grund) begravet. Det 7de Lig.

74 1792. Fre Dagen Den 30te Martii begyndte vi at pløye.

1792. Skier Tors Dag Den 5te April bliv Jens Jørgensen Hvalsøe begravet, som boede paa Simle gaards grund. Det 8de Lig.

1792. Den 15de April var her Confirmation allene for Hans Ips Datter.

1792. Tors Dagen Den 26de April havde Hans Rask paa Splids gaard en Datter i Kirken som bliv Døbt ved Navn Kirstin Elisabeth.

1792. Den 14de Maji bliv Anders Hansen (fra Stange gaarden) begravet. Text i Johannis Det 16 Cap og 28de Vers: »Jeg udkom fra Faderen og kom til Verden. Jeg forlader Verden Igien og gaar til Faderen.«

1792. Den 23de Maji finge vi Sæd Lagt.

1792. Den 5te Junii bliv Wevest Beck begravet, som Druknede sig selv i en brønd uden for gaarden. Det 10de Lig.

1792. Søn Dagen Den 5te August havde Morten Larsen paa Torne gaarden en Datter her i Kirken og bliv Døbt ved 75 navn Karen Margretha, hun bliv fød Den 30te Jullii, sidst leden og siden død.

1792. Løver Dagen Den 4de August var Det meget stærk Torden Regn, saa her var vand lige som i tõe brud.

1792. Den 31te August finge vi høstet og vi finge 16ten læs Rug og 25^{ve} læs Korn og 48re læs Havre.

1792. Den 26de August bliv Tønnes Jens Hustru begravet fra Kongens Mark uden for Kras Hauge.

1792. Den 15de October bliv Hans Larsen ved Broen begravet.

1792. Søn Dagen Den 21de October

havde Jep Madsen i Øster Larsker Sogn en Søn i bemeldte Kirke, som blev Døbt og fik Det navn Mads.

1792. Den 21de October blev Der lyst til Ægteskab 3^{die} og sidste gang for Velagte unge Carl Lars Jensen af Nyker Sogn og Pigen Maria Sophia Peders Datter af Kyse gaarden.

1792. Den 30te September var her i Clemens Kirke Confirmation.

1792. Den 28de October blev Peder Lars Enke (fra Trommere gaard) begravet.

76 1792. Den 31te October blev Der brudevielse holden i Clemens Kirke for Maria Sophia Peders Datter af Kyse gaarden og Lars Jensen af Dynde gaarden i Nykker Sogn.

1792. Den 15de November havde Esper Nielsen Bryllup med Hans Holstes Datter i Skinde Myre.

1792. Den 25de November havde Anders Hansen Smed i Lykke huset en Søn her i Clemens Kirke, som blev Døbt ved navn Absalon, som Jeg var Fadder til og min Moder bar.

1792. Den 26de November vare vi forsamlede ude til Hans Holstes i Skinde Myre gaarden, hvor Da Indfandt sig vor Defensor Hr Procurator Nansen Muller og for forkyndte os actors Indlæg i Lands tings Retten og hans forsvars skrift i samme, som hand til vores forsvaret havde komponeret.

1792. Den 7de December blev Hans Ibs Hustru fra Bierge gaarden begravet. Det var stærk storm Den Dag.

77 1792. Tirs Dagen Den 17de December begyndte Det at Regne omtrent om (?) dag og holdt ved Den ganske Tirs Dag nat og paafølgende Ons Dag med vedvarende stærk Regn, saa her blev meget vand, saa Der sagdes at Der gik meget

stærk for vand baade for Blikoppe Broen og Bye Broen.

1792. Dette Aar var megen væde baade sommer, høst og paafølgende Fiske lige til Juul og Aarets Ende.

1793. Dagene imellem Nyt Aar og Hellig tre Kongers Dag Sneede Det temmelig, men Det frøs ikke synderlig noget.

Hellig tre Kongers Dag, som Indfandt Den 6te Januarii, begyndte Det at fryse temmelig og tog saaledes til, at Det blev Dagene Der paa i Denne uge Een meget haard frost, saa vi kunde ikke faa vinduerne i stuen op tøjede, hvor varm end Kakkelloven var.

Om Løver Dagen, som var Den 12 Dito, tog Det lidet af med frosted Igien.

1792. Søn Dagen Den 13 Januari blev hans Ibs Hustru Moder fra Den 24de S. Er. gaards fortoug fra Hans Ibs begravet.

78 1793. Den 19de Januari kom her tøj Efter at Det havde været Et maadeligt Slædføre i næsten 14ten Dage.

1793. Søn Dagen Den 3^{die} Februari blev Beckned (*bekkenet*) Udsadt, for at gives til De Formeldelst Ilde Brand nød lidende Borgere i Kiøbstaden Laurvigen i Norge og Præsten gav til kiende at Der blev givet 8te Rdl. 1 Mk., 15ten og $\frac{1}{2}$ Sk.

1793. Ons Dagen Den 13de Februari blev Den gamle Holle Konen fra Holle gaarden begravet. Det 2^{det} Lig Efter Nyt Aars Dag.

1793. Den 20de Februari blev Bendt Bendts Datter (fra Krykke gaarden) bagraven. Det 3^{die} Lig.

1793. Søn Dagen Den 24de Februari var Det en meget stærk storm, Den begyndte fornemmelig under Prædiken, holdt ved til mand kom fra Kirken. Si-

den hen paa Efter midagen tog stormen
Jo længere Jo mere af.

Søndag efter, som var Den 3^{die} Martii,
var Det en meget stærk storm nesten
Den heele Dag og Regn og Sne.

1793. Den 7de og 8de frøs Det noget om
nætterne og Den 9de Ditto kom her en
temmelig hob Sne. Natten imellem
Den 14de og 15de Martii frøs Det ikke
79 noget. Den 16 Ditto var Det meget got
veyr Den heele Dag.

1793. Den 31te Martii, Paaske Dag om
morgen Klokken 5, Døde Else Mons
Jens paa Trommere gaarden, Efter een
nesten it Aars vedvarende Syg Dom,
som Continuerede med Kuld og Røs-
telse og Svulme og Efter som hun med
Proces og Rettergang i sin Lives tid ha-
ver været geleydet, saa fulgte samme
hende ogsaa nesten i sin grav, saa mand
spør neppe mange Lig her paa Landet,
at der gøres 2de Kister til eller tvende at
giøre Giestebud efter Dem, uden allene
hendes afdøde Legeme; men dette uan-
seet saa ønske vi Dog hende een glad og
frydefuld opstandelse. Hun blev begra-
ven Den 7de April.

1793. Den 21de Maii, som var Anden
Pinse Dag finge vi sæd lagt.

1793. Den 22de Maii finge vi et brun
basked hors føl, som Den baskede
Mærn fiik.

80 1793. Man Dagen Den 17de Junii blev
Peder Nielsen Lind begravet.

1793. Ons Dagen Den 10de Jullii var
Hans Velærværd hed Hr Biskoppen
her i Clemens Kirke og holte Visitazs.

1793. Den 5te September finge vi høs-
ted. Det var en god frugtbar høst.

Dette Aar byggede vi 9 Rom af vor stue
længde.

Dette Aar Continuerede med temme-

lig væde, baade sommer, høst og Det
paafølgende Fiske.

1793. Den 29de November blev Peder
Jørgensen fra Den 26de Selv Eier gaard
begraven.

1793. Søn Dagen Den 15de December
blev Hans Christiansen fra Dyrge
gaards grund begravet.

1794. Søn Dagen Den 12te Januari blev
Den gamle Holle Manden begravet.

1794. Tors Dagen Den 16 Januarii blev
Hans Jacobsen Koefoed fra Juule gaar-
den begravet. Text i Mathæ 6te C. 24^{de}
V.: »Ingen kand tiene toe Herrer«.

1794. Løverdagen Den 18de Januari ta-
ge vi vort Hæs Ind.

81 1794. Søn Dagen 19de Januari, som var
Den 2^{den} Efter Hellig 3 Kongers Dag,
var her i Kirken 3de Bassel, nemlig i
Mølle gaarden en Søn ved navn Anders
og til Hans Ols i Skarpe Skade en Søn
ved navn Niels og til Jens Jørgens uden
for Kras Hauge ved navn Jens.

1794. Søn Dagen Den 26de Januari var
Der Bassel paa Bierge gaarden, med en
Datter ved navn Margaretha Kathrina.

Det var temmelig storm Den Dag.

1794. Den 15de Februari blev Hans Pe-
dersen Sode (fra Bos gaard) begravet.
Text i 1ste Mose bog 24de Cap. 56 V: og
han sagde til Dem »holder mig ikke op,
thi Herren have givet Lykke paa min
Reyse: lader mig fare og vil vandre til
min Herre«.

Natten imellem Den 15de og 16de Ditto
var Det en temmelig kuld og frost. Om
Dagen Derpaa Sneede Det om Eftermi-
Dagen fra Norden.

Den sidste uge i Blidel var Det temme-
lig frost. Den 3^{die} Martii kom her tøs.

82 Anno 1794. Fre Dagen Den 28de Mar-
tii blev min Datter fød om morgen

klokken omtrent 8te og blev Døbt Søn Dagen Den 6te April, som var Den 5te i Fasten, som Maria bebudelses Dag Hellig holdes paa, og fik Det navn Karen Kathrina, Konnen som bar var Karen Peder Mads og mand folkene som vare Faddere var Jørgen Sonne, Hans Monsen, Hans Jørgensen, Jep Madsen, Mons Mortensen, Anders Hansen Smed og Pigernes navn: Bodil Ols Datter og Karen Marie Hans Datter og Konnen var Anna Henrich Mogens.

1794. Man Dag Den 14de April havde Peder Jensen Brylup med Enken Margaretha Hans Peters paa Bos gaard.

1794. Søn Dagen Den 13 April blev af Prædike stolen En Kongelig forordning tilkiende
83 givet: Enhver mand skal tage huden af sine heste og hopper.

1794. Tors Dagen Den 24de April blev Jens Larsen fra Træ bene gaarden begravet.

1794. Paaske aften Den 19de April havde Jens Jensen Brylup med Enken Karen Peder Jørgens.

1794. Søn Dagen Den 4de Maii blev Christen Mads Hustru fra Jens Jens grund i Piile gaarden begravet.

1794. Man Dagen Den 5te Maii Saaede vi Den første Havre og Den 25de i forrige maaned i April Saaede vi Ærter, endelig Den 15de Maii Saaede vi Det første Korn.

1794. Løver Dagen Den 24de Maius finge vi sæd lagt og vi saaede omtrent 7 Skiepper Ærter og paa 5 til 20^{ve} Tønder Havre og omtrent 4 Tønder Korn.

Dette 1794 foraar var meget got veyr med milde Regn og grøde veyr til Man Dagen Den

84 9de Junii, Da kom her Det sidste Regn, Det var Den 2^{den} Pintse Dag, siden kom her intet Regn forind Hunde Dagen

begyndte, men var en meget haard tørre i 6 uger, saa sæden tørredes mange steder.

1794. Ons Dagen Den 9de Jullii blev Ole Jens Konne fra Holle grund begravet.

1794. Den 19de August finge vi høstet, sæden var meget smaa, Dog var Rug sæden temmelig goed De fleste steder.

1794. Tirs Dagen Den 23de September blev aars Balle Pigen begravet.

1794. Søn Dagen Den 5te October var her i Clemens Kirke Confirmation for 70^{ve} Børn, 30 Drænge børn og 40 Pige børn. Denne Confirmation holdtes af Præsten Hr. Kofoed.

1794. Søn Dagen Den 12te October havde Anders Hansen Smed ved Lykke Huset Een Datter i
85 Kirken som Giertrud bar, som fik Det navn Kirstine Margretha.

Denne Søn Dag begyndte Prædiken klokken 9 formi Dagen.

1794. Tirs Dagen Den 7de October havde Jørgen Hansen, Tambor ved Det 3^{die} Infanteri Compagni, fæstensøl med Hans Mads Datter i Bede gade.

1794. finge vi men 11^{ve} Tønder Rug.

1794. Den 19 November kom her Sne og frost, som begyndte et par dage til foran. Den 20de Ditto gik Den nesten bort Igien.

1794. Løver Dagen Den 29de November blev Martha Hans Mons Enke (fra Kysse gaards grund) begravet.

1794. Dagene for Juul var Det meget haard frost og Jule aften begyndte Det at Sne og Roge. som vedvarede Jule Dag og Anden Jule Dag Rogede Det ikke meget.

3^{die} Jule Dag havde Hans Holst Brylup med Hans Kuures Datter Karen Skinde Myre.

Da Rogede og tøde det.

Dette Aar gav Præsten Offer Sedle til
Sogne folked efter en

86 forordningen som bliv til kiende given
Søn Dagen Den 3^{die} i Adventt.

1794. Løver Dagen Den 20de Decem-
ber bliv Bendt Bendtsens Hustru fra
Krykke gaarden begravet.

1795. Løver Dagen Den 3^{die} Januari
bliv Lars Christens Hustru (fra Ons
Bierge gaarden) begravet. Text i Lucæ
2^{det} C. 8de Vers.

1795. Den 11te Januari endtes Ring-
ningen for Den af Døde Prinsesse Sop-
hia Fridrika, Arve Prins Fridrichs Ge-
mahl. Denne Ringning begyndte Den
29de December 1794.

1795. Den 12te Januari kom her tem-
melig Sne og Vinter.

Endnu vides som bliv fortalt, at Bent
Bendsen i Krykke gaarden havde fæs-
tenøl med Sande mand Nicolai Peders
Datter af Olsker Sogn Den 14de Janua-
rius 1795.

87 1795. Man Dagen Den 12te Januarius
begyndte Vinteren Ret at fange an med
magt med frost og Sne, som ved vare-
de nogen tid, med meget hart frost og
temmelig Sne. Natten imellem Den
27de og 28de Januarius kom her Tøe ef-
ter at Det havde været en temmelig
haard Vinter i Sexten Dage.

Den 28de Januarius imod aftenen be-
gyndte Det at Sne og fryse Igien tem-
melig stærk.

1795. Fre Dagen Den 30te Januarius
bliv Bergitha Christofer Hans Enke fra
Hintze gaarden begravet. Text i Da-
niels 12te Capitel og 2^{det} Vers » og man-
ge som sove i Jordens støv, skal op vog-
ne sammen til et evigt Liv og sammen til
skam og Evig Væmmelse.«

Bemeldte Konne var 85^{ve} Aar min-
dre end 4re maaneder.

1795. Søn Dagen Den 1ste Februarius
havde Mons Pedersen paa Tønne kol-
de gaarden en Søn i kirken og bliv Døbt
og fik det navn Peder Møller, som Jens
Jensens Konne bar.

1795, Man Dagen Den 9de Februarius
kom her tõe, efter at Det havde været
temmelig
88 stræng Vinter nogen tid, med Sne og
frost og temmelig godt Slæde føre.

Bemeldte Dag Den 9de Ditto, havde
Bendt Bendtsen Bryllup med Sande
mand Nicolai Peders Datter af Olsker
Sogn.

1795. Den 13de Febr. kom her temme-
lig frost Igien; natten imellem Den 16^{de}
og 17de Ditto var Det meget hart frost
og storm fra Nord Ost.

1795. Tors Dagen Den 26 Februarii si-
ges Ny Kirke Degn bliv begravet.

Den sidste uge i Blidel frøs Det ikke
meget, men var temmelig got veyr. Den
1ste Martii frøs Det temmelig og var
Snee Rog fra Østen til syd ost. De føl-
gende Dage var Det noget lindrigt i vey-
ret, Dog frøs det noget til Den 5te og 6te
Martii tøde og meinede Det lidet om
Dagen.

Natten imellem Den 6te og 7de Ditto
frøs Det ikke noget. Den 8de Martii om
morgen kom her sne og frost Igien.

1795. Tors Dagen Den 12te Martii var
Der Auction efter Ny Kirkes Degn,
hvor Da bliv en Brænde Vins pande
Solgt ad pundet 3 Mk. til sammen 35^{ve}
Sldr., som Hans Hansen Lister (*Ly-
ster?*) Kjøbte.

1795. Den 20 og 21de Martii faldt kul-
den Dog noget, siden at Den efter Den
8^{de}
89 Marti havde været temmelig haard.
Den 25de Martii var Det temmelig godt
tõe veyr.

Samme Dag 25de Martii bliv Kongens

Havre Betalt paa Amtstuen efter Capitels Taxten, som var 9 Mk. Tønden.

1795. Løver Dagen Den 25de April bliv Hans Svends Hustru fra Kiøller gaarden begravet, og Der holdtes Lig Prædiken over hinde.

1795. Fre Dag Den 8de Maii Reyste vi 7 stolpe Rum, som er de vestreste af vor stuelænge.

1795. Den 12te Maii agede Jeg Crist. Peders Jens hjem til Pille Borg, som bliv syg Den 7de Maius.

Den samme dag kom her en faldende Sne og frost om nætterne og temmelig Kuld i Luften.

Søn Dagen Den 10de Maii 1795 bliv Hans Listers Moder begravet.

1795. Den 20de May finge vi Sæd lagt.

Den 22de Maii var Jeg i Rønne paa Den sædvanlige Mønstring.

1795. Den 25de Maii bliv Stine Hans Datter fra Jacob Jens fra Degne gaards grund begravet.

90 1795. Den 26de Junii kom her et temmelig got Regn, efter at Det havde været en stærk tørre Den fore gaaende sommer.

1795. Man Dagen Den 6te Jullii havde Soldatter og Bønder Captaine Mønstring ved Biørne gaarden.

1795. Torsdagen Den 9de Jullii bliv Edvarth Olsen Sonnes Hustru begravet.

1795. Den 27de Jullii var der Auction til Hans Svends i Kiøller gaarden og gaarden bliv solgt samme Dag til Mons Andersen Skreder for 3000 og 110 Slette Daller, imod at Den tredie gang skulde paa Auction, som bliv Berammet efter nærmere til lysning.

Samme Dag Regnede Det næsten Den heele Dag.

1795. Tirsdagen Den 4de August var Der 4de og siste gang Auction paa Kiøller gaarden, som bliv Boet solgt til Hans Jensen Smed i Allinge for 3230 Slette Daller.

1795. Den 11te August var Hans Sørensen Slagter i Rønne her og
91 Kiøbte 4re Lam for 5 Mk. støkked til sammen 5 Daller og fik samme udkjørede samme Dag.

1795. Den 17de August Kiøbte Jeg en folle paa Auction paa Træ bene gaarden for 8te Sldr. og 1 Mk.

1795. Ugen imellem Den 16de og 22de August var det intet got høste veyr og Løver Dagen Den 22de Ditto kom her et temmelig stærk Torden Regn.

Ditto Aar finge vi 16ten læs Rug.

1795. Søn Dagen Den 23de August bliv Hans Monsen Bog's søn begravet, som Drukne sig i Trommere Tørve Mossen i Gaase Maen og Der siges han var paa fiortende Aar gammel.

1795. Løver Dagen Den 29de August finge vi høstet, Rugen var god nesten overalt paa Landet, men vi finge 16ten læs Rug, men den anden sæd var smaae og vi finge men et Læs Ærter, dog med Lausurt (*Okseøje*)

Den sidste uge i Høst maaned var Det meget godt høste veyr. Den forrige uge vare temmelig vaad, saa vi agede Rug ind i Regn.

92 1795. Ons Dagen Den 9de September kom her en nye Slag Klokke *Bornholmerur* i Kirken og Søn Dagen Den 13de September var Den første Søndag hun bliv anskued af Meenheden.

Søn Dagen Den 20de September bliv Jens Monsen fra Morten Jens paa Muure begravet.

1795 finge vi 18ten Tønder Rug og 4re Skiepper, her var en goed Rug æring (*rug år*) paa Landet Dette aar.

1795. Man Dagen Den 26de October var Jeg i Rønne og Kiøbte halv Anden tult Brædder til Jørgen Stenders, ad tulten 6 Sldr. og 2 Mk dog Det var men 7 Alen Brædder — Thi der var meget knapt paa Brædder dette Aar.

1795. Fre Dagen Den 13de November om aftenen kom her en Torden Skye fra Norden her over Landet, Dette Continuerede med temmelig stærk Lynild og Torden nogen gange her over og siden Sønden efter over Landet. Natten Derpaa frøs Det temmelig og om aftenen med Torden

93 Skyet kom Sne og hagl.

1795. Jule Dag om formidagen klokken halvgaaen 11^{ve} Døde Jørgen Sonnes Hustru paa Børne gaarden og blev begravet Nyt Aars aften Den 31te December. Text i Mathiæ Det 5te Capitel og 6te Vers.

1796. Hellig 3 Kongers Dag Den 6te Januari blev Wevest Becks Datter Martha fra Becke gaarden begravet. Det 1ste Lig Efter Nyt Aar.

Søn Dagen Den 17de Januari 1796 blev Esper Jensen fra Mølle gaards grund begravet. Det 2^{det} Lig efter Nytaar.

Bemeldte Esper Jensen, haver Sogne folked nu 2de Aar at bede hvert Aar, om vinteren holdt vagt for ham i sit eget huus for meldst at forstanden var fra ham og Der var vagt for ham Da hand Døde.

1796. Man Dagen Den 25de Januari, som var Povls Dag, blev Elisabeth for Beganget Mord paa sit Eget Barn (som var et Dreng)

94 Barn paa 7de Aar gammelt) hals hugget Synden Hasle (Synden for Mønsterpladsen) med Øxe Klokken omtrent 9 om formidagen, hvor da var Commanderet 300de Soldatter til at slaae kreds; heele Dette Nørre og en Deel af Det Vestere Compagni.

Kroppen blev siden efter Executionen oplagt paa et Hiul, som var op reysset og Hovedet sat paa en Stage.

1796. Den 24de Januari blev Kirstina Valdemar fra Claus Jørgens grund begravet. Det 3^{die} Lig Efter Nytaars Dag. Der var en liden Text paa Prædike stolen Efter Den anden Prædiken, thi Det var en Søndag.

1796. Fastelovns Man Dag var Jeg paa Auction til Asser Dams i Røe Sogn og Kiøbte et Vraan Skab (hjørneskab) for 3 Sldr. og 8te Sk.

1796. Tors Dagen Den 3^{die} Martii havde Jørgen Sonne paa Børne gaarden fæstensøl med Hans Hans Datter i Kofoed gaarden ved naun Margaretha.

95 1796. Søn Dagen Den 13de Martii blev Een gammel Pensionist fra Povel Jørgens i Kirke Boet begravet.

1796. Man Dagen efter Palme Søn Dag Den 21de Martii havde Jørgen Sonne Brylup med Margaretha Hans Datter af Kofoede gaarden.

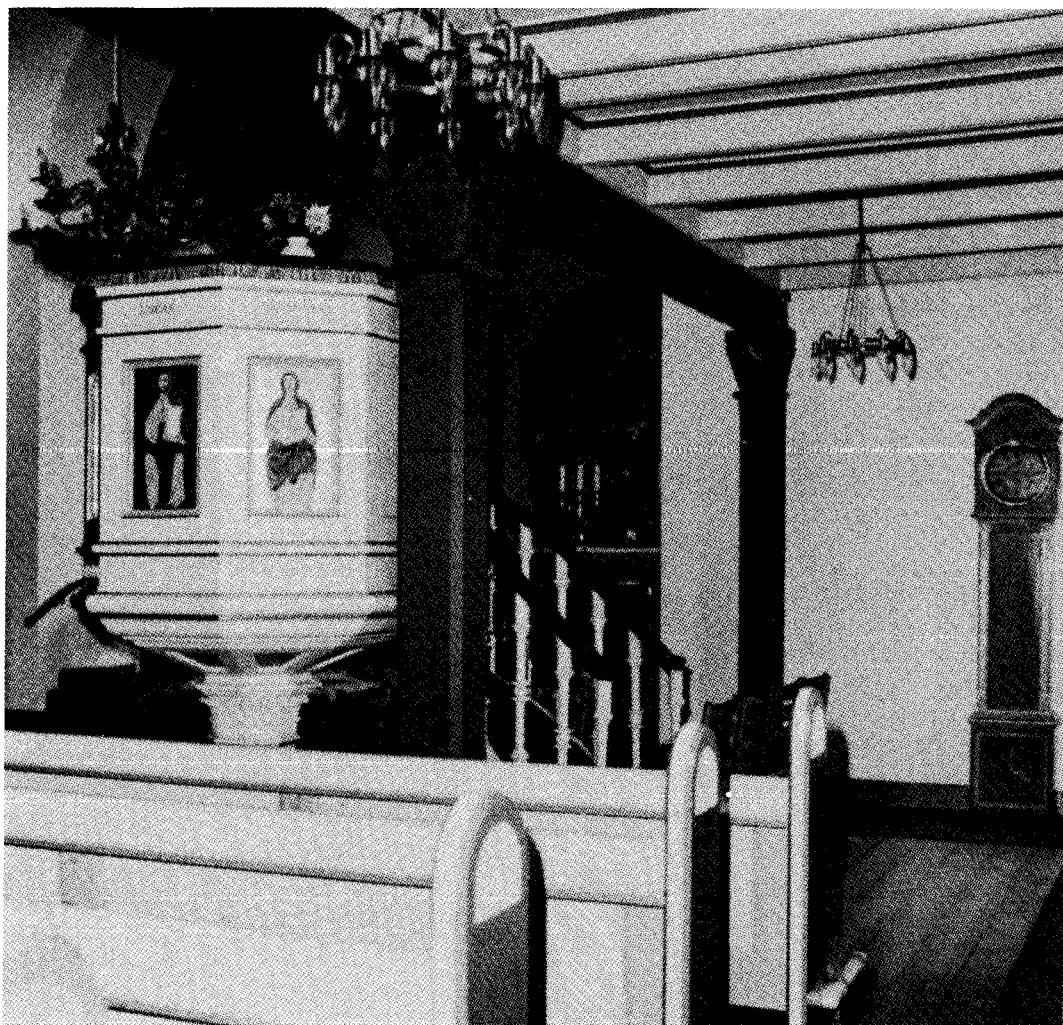
Samme Dag begyndte vi at pløye.

1796. Den 23de Martii kom er temmelig Sne om natten og Skier Tors Dag Den 24de Martii Sneede Det temmelig, ligeledes Lang Fre Dag Sneede Det og frøs temmelig. Paaske aften Sneede Det ogsaa temmelig.

1796. Anden Paaske Dag Den 29de Martii havde Hans Monsen i Rudsker Sogn en Datter i Bemeldte Kirke, som blev Døbt og fik Det navn Else Margaretha.

1796. Søn Dagen Den 3^{die} April blev Esper Larsen fra Bos gaards grund begravet.

1796. Søn Dagen Den 10de April blev Jørgen Nielsen fra Jens Siegfreds Pils grund begravet og Der var een liden

Interiør fra Klemensker nuværende kirke, hvor man stadig ser den gamle »klokke« — bornholmeruret fra 1795 af I. P. Arboe.

Text paa Prædike stolen efter Den anden Prædiken , thi Det var Søn Dag.

96 1796. Ons Dagen Den 13de April bliv Esper Lars Enke fra Bos gaards grund begravet.

1796. Man Dagen Den 25de April bliv Kirke Værge Jep Andersen fra Muure begravet. Text i 11te Mose Bog 24de Cap. 56te Vers: »og hand sagde til Dem: holder mig ikke op, thi Herren haver gi-

vet Lykke paa min Reyse og lader mig fare og Jeg vil vandre til min Herre.« Det 9de Lig efter Nyt Aar.

Dette Aar 1796 var det een tør og temmelig god Vaar til Den 3^{die} og 4de Maii, saa kom her temmelig Regn og en haard storm fra Nord Ost og Østen.

Den 26de April saaede vi Den første Vaar sæd , som var Ærter og Havre paa Huuse stælen.

Fre Dagen Den 6te Maii klokken omtrent 4te om efter midagen bliv min Søn Peder fød til Denne Verden og bliv Døbt Den 16 Ditto, Anden Pintse Dag; Konnen som bar var Margaretha Hans Mons, mand folkene som vare Faddere var Jens Michael og Mads Jørgen Madsen og

97 Anders Smed, Pigerne som vare Faddere var Peder Mads Stina og Karen Mortens Datter og Konnen som var Fadder var Anka (*ell. Anna*) Hans Jørgens. Anno 1796.

1796. Den 13de Maii follede vor Den baskede Mærn og fik et lys brunt hors føl.

1796. Søn Dagen Den 26de Junii bliv Lars Monsen Kuure fra Niels Becks grund begravet. 10de Lig.

1796. Fre Dag Den 8de Jullii bliv Peder Bendts Hustru fra Sie gaard begravet. 11te Lig.

Samme Dag havde Soldatter og Bønder Captaine Mønstring Vesten Børne gaarden.

Løver Dagen Den 9de Jullii var Det temmelig stærk Regn nesten Den heele Dag.

Samme Dag vare vi i gamle Dam og tage tørve Dynd op.

1796. Søn Dagen Den 24 Jullii bliv Niels Jørgen begravet og Der bliv en liden Lig Prædiken over ham. Det 12te Lig.

1796. Ons Dagen Den 31te August finge vi høstet.

Dette Aar var en goed frugtbar sommer, Dog var hand temmelig kold, og høsten var Deylig, endog besynderlig sæd høsten med varmt, godt

98 og stille tørre veyr og vi finge 24^{ve} læs Rug og et Hæs paa 14ten læs.

1796. Tors Dagen Den 1ste September

bliv Hans Jensen fra Samsings gaard begravet. Text i Jacob Almindelig, Epistel 4 C. 14 V. Det 13de Lig.

1796. Løver Dagen Den 3^{die} September bliv Lands Dommers Frue begravet. Det 14de Lig.

Dette Aar 1796 havde vi Tørv i gamle Dam, i Den Søndre part.

1796. Søn Dagen Den 18de September bliv Peder Haagensen fra Becke gaards grund begravet. Det 15de Lig.

1796. Ons Dagen Den 5te October bliv Christen Madsen begravet fra Piille gaards grund. Det 16de Lig.

1796. Ons Dagen Den 12te October bliv Esper Hansen fra Præste gaards grund begravet. Det 17de Lig.

1796. Ons Dagen Den 2^{den} November begyndtes Ringningen for af Døde Dronning Juliane Maria.

1796. Tors Dagen Den 17de November bliv Niels Espersen fra Marevae gaarden begravet. Text i 1ste Mose Bog 132te C. 26 V. Det 18de Lig.

99 Søn Dagen Den 1ste i Adventt, som var Den 17de November, endtes Ringningen for af Døde Dronning Juliane Maria, som havde varet i 3 uger og 4 Dage.

1796 finge vi 29 Tønder Rug, thi der bliv nogen saaet i Damme dynd og nogen i Møg, og Damme dynds Rugen var nesten en deel bedre end Møg Rugen.

1797. Den 25de Januari, Povls Dag, var Det mørkt, taaged veyr. Den halve Dag var Det grumt og ikke taaged, Dog skinnede Solen i Dens ned gang.

1797. Søn Dagen Den 29de Januari bliv Johanne Wolf fra Piille gaarden begravet og Anders Monsen fra Damme gaards grund begravet. Det 1ste og 2^{det} Lig.

1797. Tors Dagen Den 16de Februari

bliv Lars Thomasen fra Kysse gaards grund begravet. Det 3^{die} Lig.

1797. Man Dagen Den 6te Martii var Jeg med Hans Pedersen og healp ham med at fløtte til Mølle gaard i Øster Larsker Sogn og Dagen

100 Der paa gjorde hand hoved fløttningen med Creaturene, Hesten, Børn og Folk.

1797. Søn Dagen Den 12te Martii blev Peder Anders Hustru fra Kiøller gaards grund begravet. Det 4de Lig.

1797. Løver Dagen Den 25de Martii begyndte vi at pløye.

Samme Dag blev Peder Monsen Køllers Enke begravet. Det 5te Lig.

1797. Paaske Dag Den 11te April havde Jørgen Sonne paa Biørne gaarden en Datter i Kirken, som blev Døbt og fik Det navn Kirstine Margaretha, som Jeg var Fadder til.

Den 18de April var Jeg i Rønne paa Den sædvanlige Mønstring.

1797. Den 1ste Maj, Valborg Dag, kom her temmelig Regn efter at Det havde været meget tørt Den forrige tid, næsten hele fra Jul og hid.

Dette Aar 1797 Grasserede Den saa kaldede Siøge Mesling her paa Borenholm.

101 1797. Ons Dagen Den 17de Maj kl. 11^{ve} om formidagen Døde min Moder og blev begravet Ons Dagen Den 24 Ditto, Text i Psalme: Den 23de i 4de Vers »naar Jeg end skal vandre i Dødens skyggedal, vil Jeg ikke frygte for ondt, thi Du er med mig, Den kiek og Din stav, Du skal trøste mig. Det 6te Lig.

1797. Ons Dagen Den 7de Junii blev Anders Bendts Hustru begravet fra Skov gaarden. Det 7de Lig.

1797. Ons Dagen Den 5te Julii havde

Soldattere Captaine Mønstring her ved Kirken paa Mønstringspladsen.

Samme Dag blev Gildes (*ell. Vildes*) Jørgens Hustru begravet. Det 8de Lig.

1797. Man Dagen Den 28de August finge vi høsted.

1797. Ons Dagen Den 6te December blev Niels Beck fra Dyngge gaarden begravet. Text i 1ste Mose Bog 47de C. 9 V. Det 9 Lig.

102 1897. Man Dagen Den 18de December tællede Jeg vore Asper Syd Ost neden fra huusene ved Æge Bierg og der var i Den Nordre lund 15ten og i Den Syndre lund 56^{ve}, er til sammen 71^{ve} Asper.

1797. Ons Dagen Den 20de December blev Jens Hans Enke (fra Mølle gaarden) begravet. Text i Esaias 60de C. 20de V. Det 10 Lig.

1797, Løver Dagen Den 30te December blev Hans Holstes Hustru (fra den 45de Sl: Eier gaard) begravet. Text i Psalm: Den 73de, 25de, 26de V. Det 11te Lig.

1798. Søn Dagen Den 7de Januari blev Bærild Jørgensen fra Dyngge gaards grund begravet. Det 1ste Lig.

1798. Tors Dagen Den 25 Januarii som var Povls Dag, blev Morten Larsen fra Torne gaarden begravet. Text i Ebræer 13 Det 14de vers: Vi have her ikke enn blivende sted, men søge efter Den til kommende. Det 2^{det} Lig.

103 1798. Løver Dagen Den (?) Martii blev Kiøsse gaards Datteren (?) Peders Datter begravet. Text i Johannis (?)^{te} C. 40de V. 3^{die} lig.

1798. Tors Dagen Den 9de August blev min Datter Maria Caroline fød til Denne Verden og blev Døbt Søn Dagen Den 19de August, Konnen som bar var Maren Jens Lysters.

Løver Dagen Den 25de August finge vi høsted.

Dagen tilforan Den 24de begyndte vi at Rive ned paa vort Kirke taaren.

Dette Aar Grassered Kopperne paa Børn og paa Faaren.

1799 var Det en temmelig vinter, begyndte temmelig i hen fjorten Dage for Juul, men Juule aften og i Jule helige Dage, var Det temmelig stærk Rog og Det haardeste frost som mand veed og Søn Dagen for Jule aften, var Det stærk Rog, saa her bliv Ingen Prædiken paa Prædike stolen, men noget lidet paa stien (*kirkegulvet*).

104 1799. Fastelovns Søn Dag Den 3^{die} Februari var Det meget stærk Rog og meget hart frost, saa vel som Dagen fore og efter, var Det ligeledes stærk Rog og hart frost, saa vinduerne i stuen ikke kunde blive op tøyede, hvor varm end kakkellovnen end var.

Ovenstaaende 1799 bemeldte Fastelovns Søn Dag, Havde Jens Pedersen Lyster en Søn her i Kirken, som bliv Døbt og fik Det navn Jens Petter, som Jeg stod Fadder til, ligeledes havde Lars Mortensen Smed een Datter i Kirken, som bliv Døbt, som Vellings gaards Konnen bar.

1799. Søn Dagen Den 27de Januari havde Esper Adolfsen een Søn i Kirken, som bliv Døbt og fik Det navn Mogens, som min Kone bar.

1799. Den 20de Februari kom her tõe, natten derpaa frøs Det temmelig stærkt Igien, men Tors Dagen Den 21de Ditto bliv Det tõe Igien, som Continuerede De følgende Dage med saa en ordentlig tõe.
men (?) kom Dog Igien.

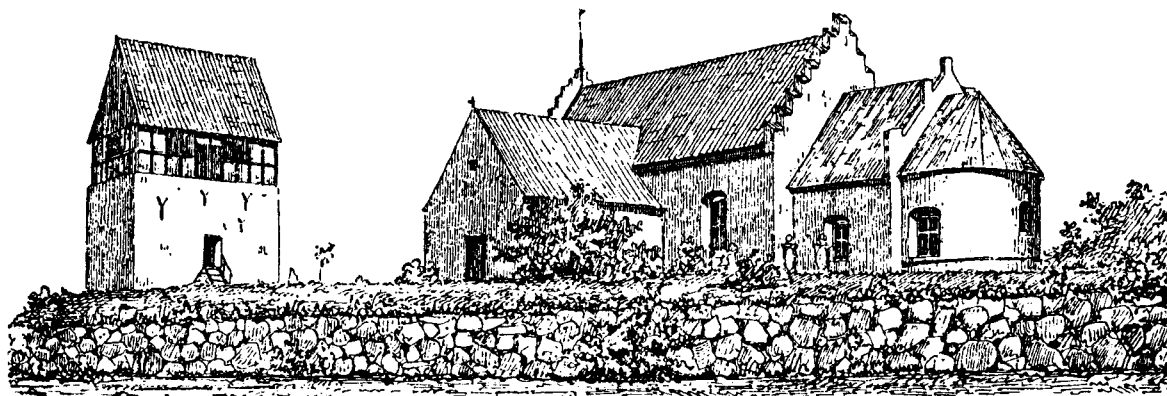
1799. Den 10de Martii bliv Peder Jacobs Hustru fra Lade Gaards grund begravet.

105 Den 23de Martii, Paaske aften, bliv Jens Hans Søn fra Bro gaard begravet og Der var Lig Prædiken over ham.

1799. Anden Paaske Dag Den 25de Martii bliv Hans Monsen Muurera fra Kongens Mark ved Lange Myre begravet.

1799. Søn Dagen Den 7de April bliv Jep Ericksen begravet.

Den 8de Ditto kom her tõe, efter at Det havde været en meget haard og lang vinter og nu hen fiorten Dage, havde Det væren haard frost og meget skarp vind fra Østen, Dog var Det ikke synderlig meget Rog.

Tegning af Klemensker gamle kirke, nedbrudt først i 1880'erne.

1799. Søn Dagen Den 14de April bliv Peder Lang begravet, som boede paa den 11te Vaarnede gaards grund her i sognet.

1799. Den 18de April var Jeg i Rønne paa Den sædvanlige Mønstring for Commandanten.

1799. Den 20de April begyndte vi at pløje.

1799. Tirs Dagen Den 18de Junii fik Jeg sæd lagt.

Denne afvigte vinter var næsten over ordentlig stræng, med Kuld og frost og under tiden meget stærk Rog.

106 Vinteren begyndte for Juul og Juule Aften og Juule Hellige Dage var Det een meget haard frost og stræng Rog. Dette varede noget hen forbi Nytaar, siden bedre hen i maaneden bliv Det ligesom lidet tõe agtigt, men atter om Kyndelmisse tiid, bliv Det en haard Rog Igien i nogen tid. Siden var Det een temmelig stræng frost, og under tiden lidet Snee og Rog til sidst i Martii og frost i April var Det en over vældig Kuld og frost og under tiden lidet Rog til Den 8de April, (*da*) kom her tõe. Siden næsten April Igiennem var Det temmelig got tõe Veyr og tegnede til et temmelig got for Aar, men April var ikke saa snart til ende, førend Den usædvanlige stærke væde og kulde begyndte, thi Regnen holdt ved heele Maii igennem, somme tider heele Dage og somme tider halve Dage, und tagen nogle faae, som Det

107 var tørre veyr, saa Jorden var og bliv vaad, at mand ikke kunne pløje eller saae og Lammen blive forfrosne og for armede, saa en stor Deel Døde og til vort Døde 10 og De andre Creature blive for armede og for medelst Den store mangel på foder og græs, thi Den stærke væde og kulde foraarsagede at ingen grøde paa græsset kunde ytre sig, thi

Regnen og kulden foraarsagede, at Creaturene kunde ikke opholde sig paa marken.

Naar Junii kom, bliv Det temmelig got Auls veyr i nogle Dage. Væden holdt temmelig ved den heele paa følgende sommer og høst, saa sæden formedelst Den sildige Vaar og fugtige sommer og høst paa De fleeste stæder, ikke kunde blive moden, besynderlig Ærterne, som blive meget dyre og neppe vare at faae.

Dette Aar 1799 finge vi høstet Tors Dagen Den 3^{die} October.

108 1799. Søn Dagen Den 10de November bliv Lars Mons Enke fra Dynge gaards grund begravet.

1799. Løver Dagen Den 16de November havde Peder Espersen fra Mæbye Brylup med Pigen Martha Peders Datter af Kysegaarden.

Samme Dag bliv Hans Hans Hustru, som for hen boede i Kromme Lede, begravet.

1799. Ons Dagen Den 4de December bliv Hellis Ips Enke fra Riise gaarden begravet. Text i 2^{den} Temotium 4de C., 18de V.

1799. Søn Dagen Den 15de December bliv Mads Hansen fra Splids gaards grund begravet.

1799. Søn Dagen Den 22de December bliv Fridrich Hans Hustru begravet.

1800. Søn Dagen Den 19de Januari bliv Hans Jeps hustrue fra Damme gaards for touget begravet.

1800. Man Dagen Den 20de Januari bliv Peder Terkeldsen fra Kastene gaarden begravet og bliv op kjørt paa en Slæd til Kirken.

1800. Løver Dagen Den 18de Ditto bliv Jens Jepsen begravet i Nykker Sogn.

Register

Bemærkning om dagbogen af lektor Th. Lind 1942.

Kopi af kongelig forordning fra 1794: Rigsarkivet i København.

Kort med gårdene i Klemensker fra 1805: Privat.

Rønne gamle rådhus med gabestok: Tegning: K. Thorsen.

Eksempel på brændemærke: Privat.

Kopi af 2 blade af bogen (de tydeligste).

Billede af Ågård i Klemensker: Bornholms Museum.

Interiør fra den nye kirke: Foto »Gyldendals egnsbeskrivelser«.

Klemensker gamle kirke: Tegning »Bornholmske Kirker«.

Fortegnelse over personer: Døb.

Fortegnelse over: Konfirmationer.

Fortegnelse over personer: Vielser.

Fortegnelse over personer: Begravelser.

Fortegnelse over personer: I øvrigt.

I fortegnelserne henvises hver enkelt sag til originalbogens sidenumre fra 1 til 108 anført i bladets margin.

Beboelsesnavne.

Sted- og marknavne.

Ordliste.

Uddrag af folketællingerne 1787 og 1801

Ved folketællingen 1/7 1787 beboes Aagaard af følgende 8 personer:

1. Peder Mortensen. Husbond, 59 år, bonde og ved Herreds compagniet.
2. Cathrine Niels datter. Madmor, 53 år, begge i første ægteskab.
3. Morten Pedersen, 23 år, piber med Sold. Ugift søn af dette ægteskab.
4. Jens Mortensen, 13 år.
5. Peder Jensen, 6 år.
6. Giertrud Hansdatter, 22 år.
7. Maren Larsdatter, 13 år.
8. Niels Jensen, 86 år. Konens fader, enkemand efter første ægteskab, Undentagsmand.

} tjenestefolk
ugifte

Ved næste folketælling, 1/2 1801, er beboerne følgende:

1. Morten Pedersen. Husbond, 37 år. Piber ved nat. Soldatr.
2. Giertrud Hansdatter. Kone, 34 år, begge i første ægteskab.
3. Hans Mortensen, 13 år.
4. Niels Mortensen, 11 år.
5. Peder Mortensen, 5 år.
6. Karen Mortensen, 7 år.
7. Maria Mortensen, 3 år.
8. Peder Mortensen, 71 år. Mandens fader, enkemand efter første ægteskab, ved Herr. comp.
9. Karen Jørgensdatter, 21 år, tjenestepige.

} deres børn

Folketællingslister kan godt have en forskel på 1 år i personers alder. Hvorfor Peder Mortensens alder varierer mere kan ikke forklares. I listerne er alderen tydeligt anført som ovenfor beskrevet.

Barnedåb

Forældres bopæl:

<i>Side:</i>	4	Hans Casper	Lade gaarde
		Anders Kure	August Hans i Skarpe skae
	10	Karen	Torne gaarden
	24	Lars	Torne gaarden
	29	Karen Marie	Trommere gaarden
	38	Anna Maria	Sandemand Jørgen Sonne, Biørne gaard
	43	Christina	Hans Mogensen, Trommere gaarden
		Johan Ancker	Claus Anker, Sædere gaarden
	45	Else Kristine	Hans Mogensen Bog
	47	Jørgen	Sandemand Jørgen Sonne, Biørne gaard
	50 + 65	Hans	Morten Pedersen (bogens skriver)
	56	Jørgen	Hans Jørgensen, Kofoed gaards grund
		Karen Kirstine	Hans Kofoed i Skrobe
		Jens	Claus Anker, Sædere gaarden
	59	Karen Kirstine	Anders Hansen, Lykke huset
	64	Jens	Morten Larsen, Torne gaarden
	65	Niels	Morten Pedersen (bogens skriver)
	69	Hans Jørgen	Sandemand Jørgen Sonne, Biørne gaard
	74	Kirstin Elisabeth	Hans Rask, Splids gaard
		Maren Margretha	Morten Larsen, Torne gaarden
	76	Absalon	Anders Hansen Smed, Lykke huset
	81	Anders	Mølle gaarden
		Niels	Hans Oles i Skarpe Skade
		Jens	Jens Jørgens uden for Kras Hauge
		Margaretha Kathrina	Bierge gaarden
	82	Karen Kathrina	Morten Pedersen (bogens skriver)
	84	Kirstine Margaretha	Anders Hansen, v. Lykke huset
	87	Peder Møller	Mons Pedersen, Tønne Kolde gaard
	96	Peder	Morten Pedersen (bogens skriver)
	100	Kirstine Margaretha	Jørgen Sonne, Biørne gaard
	103	Maria Caroline	Morten Pedersen (bogens skriver)
	104	Jens Petter	Jens Pedersen Lyster
		(en datter) navn ej oplyst	Lars Mortensen
		Mogens	Esper Adolfsen

Konfirmationer

<i>Side</i>	18	Den 3/4 1785	Jørgen Kofoed, præst
	38	Den 1/10 1786	?
	74	Den 15/4 1792	Alene for Hans Ips datter
	75	Den 30/9 1792	?
	84	Den 5/10 1794	Jørgen Kofoed, præst, 30 drenge, 40 piger

Vielser

Side:

14	Rasmus Andersen Torup og Dorthia Jons Datter	af Bos gaard
19 + 20	Hans Mogensen og Margareta Chatrine Christians Datter	
21	Jens Hansen og Evert Ols Datter	
22	Ole Sode og Sisel Jørgens Datter	paa Lykke gaarden
38	Peder Clausen Skov og enken Karen Thor Hansens Claus Ancher og enken Kirstin Catrine Jens Mortens	paa Boldby gaarden paa Sædere gaarden
39	Peder Madsen og enken Karen Hans Jens	i Mæby
44 I+II lysning	Peder Absalonsen og Birthe Peders Datter	
48 lysning	Jens Bistrup og (hans fæste møe) Morten Pedersen (bogen skriver) og (Gjertrud) navnet nævnes ikke i bogen	fra Nørre Skrobe gaard fra Broe gaard, Olsker Aagaard
55 + lysning	Hans Kofoed og Karen Bendts Datter	
+ lysning	Rasmus Clausen og Margreth Bendts Datter	
63 lysning	Hans Ibsen og Margretha Peders Datter	Bierge gaarden
lysning	Hans Isaak Ronge og Else Christians Datter	
58	Jep Madsen og Barbery Ols Datter	af Øster Larsker paa Rise gaarden i Nye Kier
67	Hinse Kuure Tønnesen og Anna Katrina Jens Datter	af Biørne gaarden
68	Jørgen Jørgensen og Birgitha Katharina Hans Datter Petter Pettersen Lind og Giertrud Marie Ols Datter Hans Hansen Lyster og Karen Kirstine Peders Datter	Skarpe Skade Pinde Lykke gaarden, Vesterm.
70	Mogens Evertsens Sonne og Karen Niilse Datter	i Mare Vae
71	Hans Jørgensen og Lars Ibsens enke	Boes gaard i Olsker sogn

75+76	Lars Jensen og Maria Sophia Peders Datter Esper Nielsen og Hans Holstes Datter	Dynde gaard i Nyker sogn Kysse gaarden Skinde Myre
82	Peder Jensen og enken Margaretha Hans Peters	paa Bos gaard
83	Jens Jensen og enken Karen Peders Jørgens	
85	Jørgen Hansen og Hans Mads Datter Hans Holst og Hans Kuures Datter Karen	Tambor, 3 ^{die} Inf. Komp. i Bede gade Skinde Myre
86 + 88	Bent Bentsen og Sandemand Nicolai Peders Datter	Krykke gaarden af Olsker sogn
94 + 95	Jørgen Sonne og Hans Hans Datter <i>Margaretha</i>	Biørne gaarden Kofoede gaarden
108	Peder Espersen og Martha Peders Datter	fra Mæbye af Kysse gaarden

Begravelser

Side:

1 Karen Lars Hans Enke	Tornegaarden	17 Karen Mortens Datter	Torne gaarden
Karen Peder Hans	Povl Kures grund	20 Didrik Mikkelsen	Æge Bierg
Bergita Povl Claus		Signe Hans Jensens	Lykke gaarden
Anders Ibsens hustru	Muure	21 Hans Kofoed	Simle gaarden
Hans Hans hustru		Peder Hamers søn	Vestre Hav
2 Lars Hans hustru	Tønne Kolde	Peder Hans Datter	Jyde huuset
3 Bergita Claus Peders		22 Hans Peders Enke	Anders Kures i
Bendt Bendts hustru	Kryks gaarden		Kras Hauge
Vevest Larsen	Samsing gaard	Mogens Hansen	Torne gaards
4 Morten Andersen	Dynge gaards		grund
	grund	23 Adolf Espers Datter	
Hans Mogensen	Kyse gaards	<i>Karen</i>	Æge Bierg
	grund	Fridrik Skomagers	Bierge gaards
5 Stome Anders		hustru moder	fortoug
6 Ole Larsen	Krykke gaarden	Hans Hans søn	Biørnegaards
7 Christian Hans søn	Kure gaarden		grund
Hans Andersen Lister	Splids gaard	Jørgen Hans kone	
10 Anders Thorsen	tyende på Due	24 Jens Haagens Enke	
	Bierg	25 Jørgen Pedersen	Peder Jørgens
Hans Dams kone	Muura Dam		grund
11 Hans Svendsen	Trind Hat	Morten Pedersens far-	
Else By Ole Akers	Begr. i Rønne	mor	
12 Capitain Hans Kofoeds		26 Haagen Haagensens	
hustru	Skrobe	Kone	Muure
Kirsten Didriks	Æge Bierg	27 Leutenant Peder Ko-	
		foeds hustru	Splids gaard

Anders Larsens hustru	Riis By	1 barn	Rasmus Osters en-
Anders Jyde			ke
29 Bendt Hansen	Bold By grund	39 Sandemand Jørgen Son-	
Joseph Mogensen	Præste gaards grund	nes datter	Biørne gaard
		Gamle Inger	
30 Hans Mogens barn		Hans Jens Datter	Skrobe
Anders Larsen	Riis By	Niels Peders stif datter	
Lars Høy		Ana Morten Hans	
31 Adolf Hansen	Tørre gaards for-	Claus Olsen	
	toug	Mosse Larsa søn	
Lars Johans Enke	Kiøller gaards grund	Jesper Munk	Skarpe Skae
		40 Niels Jacobsen	Lille Splids gaard
32 Jens Jens hustru	Damme gaard	Hans Jens hustru	Skrobe
Hans Pedersen og		Ole Kofoed	
hans hustru		Hans Hans Enke	
33 Jens Andersen	Anders Jydes søn	Ole Mortens Enke	
Jens Jensen	Peder Terkilds grund	Holger Antonisen	Pivere gaarden
		41 Commendant	(antagelig begr. i Rønne)
Rabecks Enke		Hans Nansen	Kyse gaards grund
Lars Pedersen	Riis By	Hans Frostes hustru	
Jens Mortensen	Sædere gaarden		Damme gaarden
Thor Hansen	Bold By	Jørgen Larsen	Peder Terkkels grund
34 Niels Tydskes hustru		Mads Andersen	
Hans Mikkelsen	Træbene gaarden		
Mogens Jensens hustru		Fridrich Hans hustru	
Tambor Hans Jensen		42 Jens Jens hustru	Damme gaarden
Jep Anders hustru	Bedegade	Michel Jørgens Datter	Turpe gaarden
35 Peder Hammers Datter	Vestre Hav	Fridrich Hansen	Holle gaards grund
Capitain Jørgen Evers			
Enke	Biørne gaard	Mosse Larsa Enke	
Claus Peders hustru	Due Bierg	Morten Hans Enke	Svine Høien
Jens Hvalsøes stif datter		43 Christen Larsen	
Lars Hansen	Degne grund	Anders Hansen Smeds hustru	Lykke gaards grund
36 Rasmus Ost		45 Karen Mads Jørgsensens (Petters)	(Begr. i Østerlars)
Jens Hvalsøes hustru		46 Morten Mortensen og dennes ældste datter:	
Sandemand Jørgen Son-	Biørne gaard	Margaretha	Kofods gaarden
nes søn	Lade gaards grund	Lars Haagensen	
Ole Mortensen	Bag gaards grund	Jens Jørgensen	Kiøller gaards grund
37 Jens Didriksen			Æge Bierg
Colbærs Enke	Kiøller gaards grund	Anders Hansen	Lade gaards grund
Hans Lars hustru		47 Peder Jørgens hustru	
Antoni Holgersen og	Pivere gaard	Hans Petters hustru	
hans hustru	Pivere gaard	48 Sandemand Sonnes søn	
Holger Antonise hustru	Knude gaard	Jørgen	Biørne gaard
38 Peder Krogs hustru	Mads Peders i Skoven	Christian Larsens Enke	
1 barn			

49 Christian Lars Enke (samme person?) Hans Kures søn <i>Anders</i> Peder Espers hustru Lars Andersen	Skinde Myre Bjørne gaards grund Bierge gaards grund	Jørgen Svendsen 67 Sisel Andris Peders Bendt Bendtsen Hans Lars Hustru 68 Poul Helligse hustru 69 Anders Jensen Torup 70 Mads Peders hustru Hans Christensen 71 Peder Mogens hustru Peder Mogens hustru moder Petter Linds hustru	Skarpe Skade Lands Dommergaard Muure Nørre gaarden Thorupgaard Splids skov Skarpe Skade Bede gade Krou huset v. Clemens Kirke fra Rasmus Anders
50 Anders Hansen Hermand Brand Jørgen Peders hustru	Søndre Kirke Boegaard Lade gaards grund Splids gaards grund	72 Claus Pedersen Bos Jørgen Povls Enke 73 Hans Bendtsen Jacob Andersen	
51 Niels Hansen (Hans Mogensens søn) 52 Jacob Madsen 53 1 barn (død af kopper) 1 barn (død af kopper) 54 Peder Lars hustru søster	Kiøsse gaards grund Bold By grund Lille Splids gaard	74 Jens Jørgensen Hvalsøe Anders Hansen Wevest Beck 75 Tønnes Jens hustru Hans Larsen Peder Lars Enke	Simle gaards grund Simle gaards grund Strange gaarden (Beckegaarden) Kongens Mark ved Broen Trommere gaarden
55 Peder Hans hustru 56 Christofer Hansen Peder Fsbensen Povl Pedersen	Bierge gaarden Hinse gaarden Bjørne gaards grund Lille Cras havegaard	76 Hans Ibs hustru Hans Ibs hustru moder	Bierge gaarden 24 ^{de} S. cior gaards fortoug
58 Mogens Lars Enke Anna Peders Datter	Kuure gaarden Lade gaards grund	78 Den gamle Holle konen Bendt Bendts Datter 79 Else Mons Jens	Holle gaarden Krykke gaarden Trommere gaarden
60 Anders Bendtsen Morten Pedersens morfar	Kras Hauge grund	80 Peder Nielsen Lind Peder Jørgensen Hans Christiansen	26 ^{de} S. eier gaard Dynde gaards grund
61 Jørgen Poulsen Mads Aages hustru Ole Jensen	Staus Dal Peder Jørgens grund Tørre grund	Den gamle Holle manden Hans Jacobsen Koefoed	(Hullegaard) Juule gaarden
62 Peder Hansen Hans Hanses moder 64 Vildes Else Bye Morten Bonne og hustru (navn ej opgivet) Jens Peders Enke Hans Jørgensens Riises hustru	Bierge gaarden Muure Dam Kiøb.- og handelsmand i Hasle Bos gaard	81 Hans Pedersen Sode Jens Larsen	Bos gaard Træ bene gaarden
65 Lars Jensen Peder Mogens Datter	Begr. i Rutsker	83 Christen Mads hustru	Jens Jens gr. i Piile gaarden
66 Bendt Pedersen Mads Mikkelsen	Skov gaarden Aars Balde gaarden	84 Ole Jens konne Aars Balle pigen	Holle grund

85 Martha Hans Mons enke	Kysse gaard grund	Niels Espersen	Mare Vae gaar- den
86 Bendt Bendtsens hustru Lars Christens hustru	Krykke gaarden Ons Bierge gaar- den	99 Johane Wolff Anders Monsen	Piile gaarden Damme gaards grund
87 Bergitha Christoffer Hans Enke	Hintze gaarden	Lars Thomasen	Kysse gaards grund
89 Hans Svends hustru Hans Listers moder Stine Hans Datter	Kiøller gaarden fra Jacob Jens, Degne gaards grund	100 Peder Anders hustru Peder Mogensen Kiøl- lers enke	Kiøllere gaards grund
90 Edvard Olsen Sonnes hustru		101 Morten Pedersens mo- der	Skriverens moder
91 Hans Monsen Bogs søn		Anders Bendts hustru	Skov gaarden
92 Jens Monsen	fra Morten Jens paa Muure	Gildes (<i>eller Vildes</i>) Jør- gens hustru	
93 Jørgen Sonnes hustru Wævest Becks datter <i>Martha</i> Esper Jensen	Biørne gaarden Becke gaarden Mølle gaards grund	Niels Beck	Dynge gaarden
		102 Jens Hans Enke Hans Holstes hustru Bærild Jørgensen	Mølle gaarden Damme gaard Dynge gaards grund
94 Kirstina Valdemar	Claus Jørgens grund	Morten Larsen ? Peders Datter	Torne gaarden Kiøse gaarden
En gammel pensionist	fra Povel Jørgens i Kirke Boet	104 Peder Jacobs hustru	Lade gaards grund
95 Esper Larsen Jørgen Nielsen	Bos gaard fra Jens Siegfreds Pils grund	105 Jens Hans søn Hans Monsen Murera	Bro gaard fra Kgs. Mark v. Lange Myre
96 Esper Lars Enke Jep Andersen (Kirke- værge)	Bos gaard Muure	Jep Ericksen Peder Lang	11 ^{te} Vdg. s grund
97 Lars Monsen Kuure	Niels Becks grund	108 Lars Mons Enke	Dynge gaards grund
Peder Bendts hustru Niels Jørgen	Sie gaard	Hans Hans hustru	som forhen boede i Kromme lede
98 Hans Jensen	Samsings gaard	Hellis Ips Enke Mads Hansen	Riise gaarden Splids gaards grund
Lands Dommers frue Peder Haagensen	Becke gaards grund	Fridrich Hans Hustru Peder Terkelsen	Kastene gaarden
Christen Madsen Esper Hansen	Piile gaards grund Præste gaards grund	Jens Jepsen Hans Jeps Hustrue	Begr. i Nyker Damme gaards for touget

Andre personer der omtales i bogen

<i>Side:</i>	<i>Sted/anledning</i>		
65 Absalons Datter, Else	Dåbsvidne	65 Jens Datter, Anna Char- trine	Dåbsvidne
16 Andersen, Niels	Auktion på Ø. Gildesbo	66 Jordemaaleren	Vedr. sagen om Tumultsbroen
90 Andersen Skreder , Mons	Kiøller gaarden	96 Jørgens, Hans Anka ell. Anna	Dåbsvidne
63 Andersen Toft, Hans	Rønne	82 Jørgensen, Hans	Dåbsvidne
36, 80 Biskoppen	Høring	19 Jørgensen, Mads	Østerlars
44 Bertils, Helligs	Skinder Bye	98, 99, Juliane Maria	Ringning for af- død dronning
17 Bistrup, Hans	Captain	18 Kofoed, Hans	Rønne
57 Bendtsen, Bendt	Gården som Landsdommeren senere boede på	18, 32, Kofoed, Jørgen	Præst i Klemen- sker
89 Crist Peders Jens	Piile Borg	41 Kofoed, Mads	Præst i Hasle og Rutsker
94 Dam, Asser	Rø	6 Kofoed, Peder	
63 Degnen	Læst for børnene	66 Kofoed, Thomas	Løjtnant
69 Degnen	Hasle	57 Landsdommeren	Bendt Bendts gaard
93 Elisabeth	Henrettet for mord	6 Larsen, Hans	
95 Else Margretha	Datter af Hans Monsen? Trom- meregaard	6 Larsen, Morten	
18 Espersen, Adolf	Hans Petters hus	69 Læstere, Peder	Pisket udenfor Degnen i Hasle
57 Espersen, Peder	Børne gaards grund	103 Lysters, Jens Maren	Dåbsvidne
6 Fridriksen, Hans		88 Lister Hans Hansen	
57 Frost, Morten	Kuure Gaard	15, Madsen, Mads	Auktion på Knu- degård
65, 66, 72, Gad, Hans	Byfoged	67, 75, 82, Madsen, Jep	Østerlars
68 Gelstrup	Præst i Rø	65 Madsen, Peder	Dåbsvidne
64 Hansens Enke, Anders	Ægge Bierg	82 Mads, Peder Karen	Dåbsvidne
82, 96, Hansen (Smed), An- ders	Dåbsvidne	96 Mads, Peder Stina	Dåbsvidne
65, 82, Hans Datter, Ka- ren Marie	Dåbsvidne	65 Mads, Peder pige Kirsti- ne	Dåbsvidne
73 Helligsen, Anders	Skarpe Skade gaarden	65 Mads, Peder dreng Jens	Dåbsvidne
76 Holst, Hans	Skind Myre gaar- den	96 Madsen, Mads Jørgen	
63 Haagen, Haagen	Muure	41 Marker	Kaptajn ved dra- gonerne
18 Hans Petter	Solgt hus	41, 47, 64, 67, 82, 95 Mo- gensen, Hans	Trommeregaard, senere Simons- gaard i Rutsker
66 Ibsen, Helligs		65 Mogensen, Hans	Dåbsvidne
74 Ips Datter, Hans	Konfirmeret (ale- ne)	65 96 Mogens, Hans Mar- grethe	Dåbsvidne
65 Jensen, Mons	Dåbsvidne	64 Mogensen, Hendrich	købt hus af An- ders Hansens En- ke
87 Jens, Jens Kone	Båret ved dåb		
65 Jens, Mons Else	Dåbsvidne		

82	Mogens, Henrich Anna	Dåbsvidne	57	Sode, Ole	Vellensgaard, Nyker
82	Mortensen, Mons	Dåbsvidne	104	Sodes, Ole kone (Signe)	Vellensgaard, Nyker, båret v. dåb
4	Mortensen, Jørgen	Gudhjem	50	Sommer Petter	Præst i Nyker
96	Mortens Datter, Karen	Dåbsvidne	6, 65, 82, Sonne, Jørgen	Sandemand, Bjørnegård	
66	Munk, Hans		92	Stender, Jørgen	Rønne
66, 72, 76, Müller, Nansen	Procurator		90	Svendsen, Hans	Kiøller gaard
88	Ny Kirkes degn	Død + auction på boet	90	Sørensen, Hans	Slagter i Rønne
53, 66, Olsen (Sonne), Evart	Sat nyås i Kiosse-gårds mølle		86	Sophia Fridrika	Ringning for af-død
57	Olsen, Jens	Kimpe gaarden (Kæmpegård)	41	Urne	Amtmand
73	Olsen, Vensel	Skarpe Skade gaard	57	Vor gamle Fader (hjem-me berettet)	Antagelig M.P.s morfar (døde 14/7 1789)
65, 96, Olsen, Jens Michael	Dåbsvidne				
82	Ols Datter Bodil	Dåbsvidne			
33	Skov, Peder	Pisket og brændemærket v. Rønne Raadhus			

Beboelsesnavne:

Bagge gaards grund
 Becke gaarden
 Bendt Bendts gaard (Landsdommergård)
 Bede Gade
 Bierge gaarden
 Bierge gaards fortouget
 Bierge gaards grund
 Biørne gaarden
 Biørne gaards grund
 Boldby gaarden
 Boldby grund
 Bos gaard
 Bro gaard
 (ved) Broen (nu Brogaard)
 Damme gaarden
 Damme gaards grund
 Damme gaards fortouget
 Degne gaards grund
 Degne grund
 Dynde gaards grund
 Dyng gaarden
 Due Bierg gaarden
 Haagen Haagens Huus
 Hinse eller Hintze gaarden
 Holle gaarden
 Hollegaards grund

Holle grund
 Julle eller Juule gaarden
 Jyde Huset
 Kannike gaards grund – anført: 11te Vorne-de gaards grund
 Kastene gaarden
 Kierke boet
 Kimpe gaarden (Kjæmpegård)
 Kjøller eller Kiøller gaarden
 Kiøller gaards grund
 Kiosse, Kyse eller Kysse gaards grund
 Kiosse eller Kyse gaards møllen
 Knude gaarden
 Kofode eller Koføeds gaarden
 Kongens Mark
 Krou Huset ved Kirken (antagelig nu Kle-mens kro)
 Kromme Lede
 Kras Hauge
 Kras Hauge gaard
 (Lille) Cras Hauge gaard
 Krykke eller Kryke gaarden
 Kure eller Kuure gaarden
 Lade gaards grund
 Lands Dommer gaard (hvor før Bendt Bendsen boede)

Lykke gaarden
 Lykke Huset
 Paa Lyngen uden for Muure
 Mare Vae
 Marevae gaarden
 Muure eller Mure
 Mure eller Muure Dam
 Mæby
 Mølle gaarden
 Niels Becks grund
 Nørre gaarden
 Ons Bierge gaarden
 Peder Jørgens eller Peder Jørgensens grund
 Peder Terkels grund
 Piile Bierg
 Piile gaarden
 Pivere gaarden
 Præste gaards grund
 Rabecke Huset (vesten Biørne gaarden)
 Riise gaarden
 Riis By
 Samsins eller Samsings gaarden
 Sie gaard
 Siegfred Pils grund
 Simle gaard
 Simle gaards grund
 Skarpe Skae eller Skarpe Skade
 Skarpe Skade gaarden
 Skinder By- eller Bye
 Skinder Myre
 Skinder Myre gaarden — anført: 38te Selv
     Eier gaard
 (i) Skoven
 Skou gaarden
 Skrobe
 Skrobe gaarden
 (Den Nørre) Skrobe gaard
 Splids gaarden
 Splids eller Splids gaards grund
 (Lille) Splids gaard
 Splids Skov
 Stange gaarden
 Store Damme gaards fortov — anført: 24^{de}
     Selv Eier gaards fortoug
 Sædere eller Sædre gaarden
 Søndre Kirke Boe gaard
 Torne gaarden
 Torne gaards grund

Trommere gaarden
 Træbene gaarden
 Turpe gaarden
 Tønne Kolde gaarden
 Tørre gaards fortouget
 Tørre grund
 Vestre Hav
 Østre Gildes Boe
 Østre Pile gaard — anført: 26de Selv Eier
     gaard
 Aarsballe gaarden

Beboelsesnavne udenfor sognet:

Broe gaard i Olsker
 Dynde gaard i Nyker
 Julle gaard i Rutsker
 Mæby eller Mæ Bye i Nyker
 Mølle gaarden i Øster Larsker
 Pinde Lykke gaarden i Vestermarie
 Simons gaard i Rutsker
 Riise eller Kirse gaard i Nyker
 Trommere gaarden i Hasle
 Trommere gaarden i Rutsker
 Valle gaarden i Nyker
 Velling- eller Villings gaarden i Nyker
 Aa gaarden i Øster Larsker

Stednavne:

Broengen
 Gaase maen
 Gamle Dam
 Lange Mye
 Muure Dam
 Svine Høien
 Torne Broen
 Tumels Broen
 Trind Hat
 Æge Bierg
 Ællet

Marknavne:

Huusestælen
 Mølleager
 Surager

Ordliste

<i>bas</i> , slud	<i>meinede</i> , solen tøde (sneen)
<i>basel ell. basset</i> , barnedåb	<i>men</i> , kun
<i>bede</i> , en kort tid	<i>mest</i> , næsten
<i>baskede</i> , blakkede	<i>muurere</i> , mose
<i>bunde</i> , bandt (binde rug)	<i>myrer</i> , moser
<i>bliv</i> , blev	<i>mæsling</i> , mæslinger
<i>bie</i> , bi(er)	og, også
<i>capitelstaxt</i> , skat	<i>optattede</i> , reparerede (broen)
<i>dagmein</i> , solvarmen (tøde sneen) dagblide	<i>optøvede</i> , optøde
<i>esere</i> , eksercere	<i>rart</i> , i betydningen sjældent
<i>finge</i> , fik (i forb. m. høst)	<i>ravste</i> , rive sammen
<i>fløtte</i> , flytte	<i>regirede</i> , (sygdom) rasede
<i>folle</i> , ung hest	<i>rog</i> , fygning
<i>fore</i> , før	<i>rom</i> , <i>rum</i> , fag af et hus
<i>forlovning</i> , (for pengene)	<i>rug æring</i> , rug år
<i>forvand</i> , meget vand i åløb	<i>røste</i> , lyngroste, åbent tag på stolper
<i>fosterløn</i> , en løn for at opfostre et barn	<i>røstelse</i> , gysning
<i>fæstenøl</i> , <i>fæstensøl</i> , før bryllup	<i>siøge</i> , syge
<i>førstningen</i> , i begyndelsen	<i>siøg dom</i> , sygdom
<i>grumningen</i> , skydækket	<i>slag klokke</i> , bornholmerur
<i>grumt</i> , overskyet	<i>slæd</i> , slæde
<i>han</i> , <i>hun</i> , brugtes om ting: høsten <i>han</i>	<i>sneblug</i> , stærkt snefald
<i>hid</i> , til (i dag)	<i>snee rog</i> , snefygning
<i>hob</i> , f.eks. snebunke	<i>songed</i> , sunget
<i>holte</i> , holdt	<i>solde</i> , solgte
<i>hest føl</i> , hingst føl	<i>stolpe rom</i> , fag i bindingsværkshus
<i>hors føl</i> , hoppe føl	<i>stien</i> , gangen op ad kirkegulvet
<i>hustru moder</i> , svigermoder	<i>svolme</i> , hævelse
<i>hviidefrost</i> , rimfrost	<i>saa</i> , sådan
<i>hørde</i> , hørte	<i>sæk</i> , sækkelignende bods- og sørgedragt af
<i>ind falder</i> , Helligtrekongers dag indfalder	groft stof, der med en snor blev holdt
den 6 ^{te} Januari	sammen om hofterne
<i>jord rog</i> , kraftig snefygning (jordblandet	<i>takte</i> , takkede
sne)	<i>trave</i> , 10 <i>trave</i> halm
<i>kiølneren</i> , ovn til malttørring	<i>tult</i> , tylt f.eks. 12 brædder
<i>korn</i> , byg (nævnes altid korn)	<i>vente</i> , ventede
<i>kuld</i> , kold luft	<i>veyr</i> , vejr
<i>kaagen</i> , en kaag: en pæl, hvortil en forbryder	<i>vaagne</i> , vogne (køretøjer)
lænkedes for at blive hudstryget (pisket)	<i>vraan skab</i> , hjørneskab
<i>landet</i> , hele Bornholm	<i>aae</i> , af
<i>Lausurt</i> , Okseøje	<i>aasehoved</i> , på en mølle, det stykke af mølle-
<i>lede</i> , ledte	aksen, der rager udenfor på møllen, og
<i>lindrigt</i> , mildere vejr	hvortil vingerne er forankret
<i>længde</i> , længe (gård længe)	

Allinge i sommeren 1865

Af Julius Paludan¹

Fra Rønne kjørte vi Kl. 9 med Kurts² nette Enspændertøi med en rask, smuk Hest. Hammerens Fyr og Christiansø Blinkfyr kom frem. Kløveren duftede paa Marken, og det lynede stærkt i Horizonten. Kjendte nu Dalegaardens Marker, den ved Veien lavtliggende Hullegaard med sin Skov og de Høie Træer foran. Havet udbredte sig nu foran os i Mørket. Ved Bredden skinnede Lysene i Allinge, hvorfra de smaa Marker og Løkker skraanede op mod os. Forbi P. Joseph Holms³ Skov ved Veien, det nu borttagne Byled og de fyldte Leergruber, nedad den stærkt, skraanende Gade, forbi Jacob Holms⁴ og Hjorths⁵ velkjendte Steder, indad Fuglesang⁶, hvor der fra det første, smukke nye lille Huus skinnede Lys.

Vor kjære Madam Kurts kom ud, frisk og rask, og vi fulgte ind i hendes nydelige Stuer. Hilste paa de unge Kurts's, begyndte at orientere os.

Huset ligger paa Torvet, udentil net, eetages, store Boutiksvinduer i den ene Halvdeel, i Hjørnet ud til Fuglsang og Gaden op til Byledet⁷ Contorvinduer, langs med Fuglsang Md. Kurts's smukke røde Huus med store Vinduer, for Enden af Gaarden et nyt, smukt Pakhuus⁸, 4 Etaget med takkede Gavle. Den fjerde lave Længe indeholder Stalde o.s.v. og indeslutter den rummelige Gaard.

Der er jo meget forandret siden vor Tid. Skjøndt Md. K. har sit aldeles for sig, er hun hele Dagen ovre for at hjælpe de unge. I Begyndelsen spiste vi hos hende, men efter det første Par Dage levede vi alle som én familie hos de unge Kurts's og benyttede kun hendes smukke, velmøblerede Værelser til at sove i eller til om Middagen at læse, røge en Pibe og tage en Middagssøvn.

De unge Kurts's rummelige Leilighed ud til Torvet er endog elegant møbleret og smuk. Paa den anden Side af Gangen ligger

den store Boutik, hvor der handles med alt muligt, og bag den K's rummelige, hyggelige Contor, Folkestue o.s.v.

Md. K. er livlig og glad ved os, altid i Virksomhed og munter Trods sin Alder, elsket og agtet over hele Bornholm for sin udmærkede Forstand og Virksomhed, fornuftig og var at tale med og stedse beskæftiget med at gjøre Alt paa det Bedste for os, og hendes udmærkede Egenskaber lade Alle overse hendes undertiden lidt vel store Ligefremhed og naturlige Mangel paa Dannelse.

Kurts har arvet sin Moders Forstand, er en net Mand, Handelsmand fra Top til Taa men med Blik og Interesse for alt muligt, om han end væsentlig kun er inde i sit Fag, morsom at tale med, og vi bleve meget hurtigt Perlevenner, om der end undertiden kom Spor af lidt Raahed frem under hans københavnske Politur. Hans unge Kone, Rosa Hullegd., er ei egentlig smuk, men har et fint Ansigt, har stærk Dialekt, er vist ei begavet og har ingen videre Kundskaber, men hendes fine, naturlige Tact, Elskværdighed og den overordentlige Hjertensgodhed, som hendes hele Person bærer Præg af, gjorde, at hun snart blev os kjær og jo længere jo mere.

Hun er afgjort en af de elskeligste Personligheder, jeg har truffet. Hendes Moder, Md. Hullegd.⁹, er en vakker og forstandig Kone, men utilbørlig feed og uforstaaelig ved Dialekt. Det bedste Forhold hersker i Familien og omfattede snart os, saa at vi alt i de første Dage vare som hjemme; stode op c. Kl. 8, drak Thee og røg vor Cigar eller Pibe i Gaarden, Contoret, Døren o.s.v. med Kurts under livlig Samtale, fulgte ham i hans Forretninger ved Havnen, paa Pakhuset o.s.v., spiste saa solid Frokost Kl. 10, Middag Kl. 12 alm. med Viin, som vi i det hele levede flot med Frugt og Extra Tractement hele Dagen og solid Aften Kl. 7½; naar ellers Intet

Kirkepladsen 4, hvor familien Kurts boede og havde høkerbod. Foto omkring 1897-98, taget fra kirketårnet af Bendt Kjøller. — Fotografierne til artiklen findes på Bornholms Museum. Se noter.

var paa færde, drev vi hele Dagen med vore Piber i Gaarden, Huset, paa Gaderne, ved Havnen, passiarede altid en stor Deel af Dagen med Kurts i Contoret, gjorde Løier med Johan og spøgede med Md. og Fru K., læste lidt ovre hos Md. K., tilbragte Aftenen i Haven med flere eller færre af Familien og gik tilsengs Kl. 11 efter at have læst en Timestid ovre hos os selv.

Vore Samtaler og Spøgen gjorde, at K's snart betragtede os som en Livligheden fremmende Deel af Familien, vi morede os uden at genere, og jeg tror at vort Ophold var dem en Behagelighed. Den store Kjøbmandsvirksomhed gav meget Liv og Afveksling, skjøndt det var den roligste Tid paa Aaret. I den store Boutik, hvor alle slags Handel er samlet, holdes en Jomfru og ofte passes den af Fruen eller Md. Kurts, naar de ei have travlt i Kjøkkenet, hvor der kun holdes

en lille Pige. Her kommer mange Mennesker, paa Contoret ligesaa, for at tale med Kurts eller drikke Kaffe, Snaps o.l., derimod kom Bønderne sjelden i Stuen. Paa Contoret var en Dreng, og i Gaarden for Øieblikket kun en Karl, da Kornhandelen paa denne Aarstid er svag. Endeel Bønder kom efter Tømmer, Folk med Lax, Huder o.s.v. Der skulde vendes Korn paa Pakhuset, og naar vore tre Skippere kom og gik, var der endeel Kjøren til Havnen. Med saa faa Folk have de selv alle Hænder fulde, saa skulle Bønderne tracteres, saa Folkene og en eller flere Daglaiere spise, snart kommer Mandskabet paa de hjemmeliggende Skibe. De komme ogsaa næsten aldrig ud og omgaas Ingen, skjønt Kurts vist tidligere har levet temmelig lystigt.

Byen har stor Udstrækning, ubrolagte Gader, ingen Belysning og ganske faa Skil-

ter af den mest primitive Art. Torvet udenfor Kurts's kjendte vi ganske igen, den lave, hvide Kirke med Taarn¹⁰ under Bygning midt paa Kirkegaarden, Controllørens Huus med Have¹¹ foran midtfor og ud paa Torvet, Samuelsens¹² gjort om til en stor Boutik tilvenstre, og videre i Gaden op mod Pileled¹³ den hvide, nette Skole¹⁴ og Knudsens forhenværende Gaard og Bod¹⁵. En stor Deel nye Bygninger omkring i Byen, men endnu kun toetages foruden Pakhusene. At alle Huse have faaet et Tegltag¹⁶ gav et venligt, velhavende Udseende; forresten ere de fleste jo høie, da de have høi Kjelder, og Pluraliteten ere lukkede Gaarde, ligesom paa Landet, med Haver og Løkker og aabne Pladser mellem hvertandet Huus, Bindingsværk alm.

Gaderne gaa i mange Krumninger, op og ned; i Haverne og paa de aabne Pladser træde Klipperne frem, ofte i betydelig Højde, saaledes paa Kirkehallen¹⁷ udenfor Kirkegaarden, ligeoverfor Md. Kofod's¹⁸ nette Huus, hvor en Sti¹⁹ fører ned gennem den

høie, udstrakte Klippe, hvorpaa Kirken og denne Deel af Byen ligger, ned til den lavere. Gaderne ned mod Havnen erindrede vi dunkelt, bedre denne selv med de mange Smaahuse overfor. N.P. Grønbech's med et stort nyt Pakhus²⁰ i Stil med Kurts's, hvor Gaden begynder igen. Den nye, kostbare Havn er udsprængt²¹ i Klippen mellem to lange, bøiede Dæmninger med Brystværn; den raa Klippe træder frem i Siderne og Bunden samt udenfor Dæmningerne. En massiv Træport deler den i to Dele. Her ligger Byens 5-6 Jagter og mange Baade, samt de svenske Eger med deres haardføre Mandskab, ogsaa Fruentimmer, som daglig »gaae i Vrag«. Her er altid mest Liv, Svenskere og Kadreiere seile ud og ind, og Byens ledige Befolkning drives af deres Sømandsinstinkt herved. Her tilbragte vi næsten daglig en Tid om Morgen med vore Piber, med Kurts eller passiarede med Skippere og Kadreiere, blandt hvem vi snart traf mange Barndomsbekjendte, med Byens Politibetjent²², en Indretning som ei fandtes paa vor

Allinge Havn omkring 1867. Bemærk Niels Peter Grønbechs pakhus fra 1863. En hollandsk mølle fra 1847 blev i 1875-76 erstattet af »Nordre Mølle«, der blev taget ned omkring 1928-29. Allinges første grundmurede hus til venstre i billedet blev opført af skipper og købmand Jørgen Nielsen i 1850. Til højre for dette ses en gammel byskrivergård, som brændte i 1868 og blev genopbygget til det nuværende Havnegade 9 og 11. Her opholdt zcar Peter den Store sig under sit besøg i august 1716. Foto G. Stöckel.

Allinge omkring 1890 før den nye borgerskole i 1891 og kirkens udvidelse året efter. Forrest Løsebækgade 5 med byskriverens hjem, Løsebækgade 3 umiddelbart bagved. I dette miljø prædikede P.C. Tranberg, og her havde Julius Paludan leget i 1840'erne. Foto B. Kjøller.

Tid, om Retstilstanden, muntert passiarende eller syngende, endog P. Clausen opmuntredes til at give tilbedste, den inderlig poetiske bornholmske Skaalsang:

»God Vind for dem, der seiler

Og Ja for dem, der beiler

Og Penge i Lommen paa den fattige Mand!«

Herfra begave vi os den første Dag langs Søen, mellem Byens yderste Huse²³ og de lave Klipper og Rev paa den yderste Kyst til det gamle Batteri, nu et hensygnende ungt Anlæg med en Træpavillon udenfor det gamle Brystværn, hvorfra en Sti fører ud mellem de lave Klipper udenfor, lig et Badehus.

Videre langs Strandkanten, hvorfra smaa Stræder mellem Gjerderne føre op i Byen, dreiede om Bagerens Gavl²⁴ ned til den lille Baadehavn, der nu er tom, bag de velkendte Smaahuse og den nu sammenfaldne Skanse²⁵, ned bag vor Gaard²⁶. Klipperne her, mellem Vandpytter i Stene, Grønsvær og Sand, vor Barndoms Legeplads, syntes min-

dre, men vi kjendte dem alle, det steile »Kjøbenhavn« med sin Platform, Marmorklippen, Klippeøen »Rusland« o.s.v., den udstrakte Udsigt over Havet, tilvenstre Bagerens Gavl og Batteriet, tilhøire længere Klipper med Render imellem, der skjulte det lavere Løsebæk, men hinsides dette hævede sig det høje Knutsnæs og videre Stranden ud til det fjerne Gudhjem. Bag os Bagsiderne af Gadens Huse, vort Huus [Byskrivergaarden] mellem de to smalle Stræder ned til Stranden, den høje Gavl paa Stuehuset og Ladelængen forbundne ved en lavere Længe ud til Stranden, alt hvidkalket, men temmelig forfaldent og smudsig, saavidt vi gennem »Strandporten« kunde see ind i Gaarden. Salsvinduerne tilmurede, men Kjelderen i Gavlen stod aaben, vi saae den mørke Trappe i Hjørnet op til Spisestuen og det lille Lyshul i Muren ud til Haven bag Stuehuset. Det nette Stengjærde [saadanne benyttes overalt paa Øen og see godt ud] kunde vi nu see ind over; det lille Hul i Hjørnet, hvor vi som Børn saa ud over Stranden,

var der endnu ligesom Græsterrassen langs Huset, hvor vi kunde udpege Salens, Spise-stuens og Sovekamrenes Vinduer, men Blomsterpartierne under Terrassen vare vildt Græs, Myrtherne langs Midtgangen skjøde vildt ud. Blommelysthuset for Enden var borte ligesom det store Kirsebær-træ udenfor Sovekamret. Ribsbuskene og Syrenerne langs Strandgjærdet skjøde vildt og forsømt ud over de af Græs skjulte og til-voxede Gange og den lille hyggelige Jord-bærkrog, Blommetræerne langs Gjerdet op mod Gaden og Græsbænken i Hjørnet stode vel, men den lille Gaard ved Køkkendøren var nedbrudt og laa ud i Eet med det øvrige, det var neppe til at kjende og skammeligt forsømt.

Op ad det lille Stræde mellem vort Huus²⁶ og den yderste Naboes, der nu er Tranbergsk Præstebolig; herfra gik Løse-

bæksveien, smal og sandet mellem Johan Olsens²⁷ og Præsteboligens²⁸ Vænger, hvis Stengjerder vare fulde af Stikkelsbær- og Brombærtorne og af og til med høie Træer bagved. Op ad Gaden; Johan Olsens [Grønbechs] røde Gavl og Gaardmur, vare hvidkalkede, do med Porten og Pulterkammervinduerne øverst i Gavlen, Havegjerdet, Per Kofods lille Huus²⁹, Skrædderens Huus og Have, ligeoverfor vor. Rømers Større Huus³⁰ med den høie Trappe, hvor vi ofte legede. Silles lille Huus [deres forhenværende Barnepige], den forfaldne Skandse og Nic. Holms Huus³¹ og Have, hvor Gaden dreier, og hvor man har det Hele for sig, med Vænger, Gjerde og Aabninger ned til Stranden imellem og vort høiere Huus og fremspringende Have-gjerde slutter, bagved Klipperne, Havet og Kysten sydpaa, — alt dette vakte mange Minder. Fra Md. Hil-

Porten til »Byskrivergaarden«, Julius Paludans barndomshjem, i dag Løsebækgade 3. Foto 1920'erne. A. Kjøller.

»Madam Hillebrandts nette Huus«, Løsebækgade 2, senere bageri. Foto 1920'erne. Bendt Kjølner.

lebrandts nette Huus³² fører Gaden nu op til Kirketorvet, en Sidegade gaaer langs Kurts's Tømmerplads op til Fuglsang³³, lavt nede fra Gaden under Kirkegaardsmuren Consul Hjorths³⁴ og Grønbechs Gaarde³⁵, og paa Hjørnet Kurts's. Oppe i Fuglsang have Kurts's en net Have med et ottekantet Lysthuus midti. Man gaar forbi Md. Kurts's smukke Huus og Pakhuset og naaer lidt hene Cancelliraad Hansens³⁶ lange ret nette Bygning med Have bagved og et stort Vænge ved Siden. Gavlen herud til beklædt med Espalier. Ligeoverfor ligger Haven. Resten af Husene ere uanselige, med aabne Pladser med Smaaklipper eller mest ubebyggede Smaastræder imellem. Gaden gaaer opad, forbi Møllerhuset³⁷ til Tyve-høien med sin gamle Mølle og en smuk Udsigt ned over Byen med Klipper og Hav. Hammeren i Nord, Veien mod Teign og de ufrugtbare Marker og Lunde langs Hasleveien med [...] af den mørke Slotslyng bagved.

De øvrige Gader mellem Havnen og Torvet ere tættere bebyggede, med den samme

uregelmæssige og uanseelige Charakter, talrige, skidne og smalle Stræder forbinder dem; vi huskede lidet deraf, som Bagerens³⁸ og Chr. Wiinbergs³⁹ i Gaden fra Havnen til os, nogle Huse mellem Pileleds- og Hasleveien, selve Pileledsveien forbi Knudsens Have⁴⁰ og »Johan Holms paa Bakken⁴¹«, Nielsens⁴² toetages Sted paa et Hjørne ved Havnen osv.

Ad Pileledsveien kom vi til den første lille Lund, hvortil vore Aftentoure ofte gik med vore Forældre, og der nu er omhugget paa enkelte Træer nær paa den ene Side af Veien, saa at denne er ukjendelig. Derfra ind i Slotsvangegaardens Skov⁴³. Dernæst forbi et Huus, hvor vi erindrede et gammelt Æbletræ, der ligger næsten vandret udover en Dam, op paa en temlig stenet Høideryg med enkelte Buske, hvorfra man seer over Ruinerne og Havet. Lige nedenfor ligger Slotsvangegaarden ret net.

Mellem Torv og Havner jo mest Færdsel, men den er ringe, endeel Vogne formedelst de mange Avlsbrugere og fordi Bønderne

paa Bornholm [...] langt mere end andetsteds.

Om Eftermiddagen kjørte vi og Kurts i Eenspænder til Hammershus... Her [i Byens nordlige Udkant], som overalt om den driftige By er store Stykker og Fælleden imellem Klipperne indtagne til Dyrkning og hegnede med Steengjærder, tildeels bedækkede med ret god Sæd, hvilket gav hele Egnen et forskjelligt Udseende fra vor Tid.

Forbi den store Dobbeltklippe ved Veien, det Kampesteens Ammunitionshuus⁴⁴ [nu Gymnastikhus] med de 12 gamle Kanoner i den lille gitrede Gaard, Maalet for vore Aftentoure med Fader, ad den triste Vei, uden Træer, hvor de nøgne Klipper paa Fælleden hindre Udsigt ind i Landet, og Sandvig Møllebakke med Møllen⁴⁵, Udsigt til Sandvig.

Det klippekantede Hav, altid fuldt af Seilere, der staae op om Hammeren eller ned i Østersøen, er det muntreste. Forbi det characteristiske Ølandshul, op ad Møllebakken. Sandvig ligger for os, dens Havn skjult

af en meget høi og brat i Havet udskydende Klippevæg, flere Marker ved Siden af Veien og Træer bag deres Steengjærder, navnlig en Række meget høie ved Indkjørslen. Byen langt mindre end Allinge, samme Character men langt fattigere Udseende, færre Gaarde, flere aabne Pladser end Haver og Husene ofte saaledes spredte mellem disse og enkelte Klipper, at de neppe danne Gade. Dog er en Gade ned mod Havnen brolagt.

Havnen, der egentlig kun er til Baade, med en lav Steendæmning paa den ene Side og en høi paa den anden, med et Brystværn i mere end Mandshøide, begge af store raa Steen. Der laa nogle, mest svenske Baade, og en enkelt gammel Fisker bødede et Garn. Complet Modsætning til Allinge livlige Havn. Af den ringe, hensygnende By laa kun nogle spredte uanselige Bygninger herudtil, deriblandt Byernes og Birkets Raadhuus⁴⁶, et firkantet, fire Fags⁴⁷, lavt gammelt og forfaldent Sted af røde Muursteen, hvoraf endda de to Fag beboes af en Fisker. Gjennem de halv blinde Ruder, saae vi ind i den simp-

Indkørslen til Sandvig ud for Strandvejen 121. Huset til højre blev revet ned i slutningen af 1890'erne og gav plads til Strandgade 2 i 1899. Foto Bendt Kjøller.

Sandvig Havn i 1890'erne, i dag Strandpromenaden med hoteller fra 1906. Foto Bendt Kjøller.

le Sal med dens dybe Vinduer, hvor jeg erindrer at have været, naar Fader holdt Ret.

Oppe i Ruinerne traf vi Faders gamle Kudsk Chr. Wiinberg⁴⁸, som blev meget fornøiet ved at see os; vi kunde strax kjende hans røde, fornøiede Ansigt, svære Bygning og schofle Hat og Klædedragt. Han var kjørt derop for en Kjøbenhavnsk rig Haandværker og hans Døttre, der nærmest kunne betegnes som »raske Tøse« og uden videre gav sig i Snak med os... Neppe vil jeg nogensinde see noget, hvoraf jeg havde lovet mig mere, og som holdt mere end paa denne Tour. Slottet, omtrent Danmarks skønneste Ruin og i dets interessanteste Egn, endnu ikke gjort til noget hverdagsagtigt ved Oversømmelse af Tourister og Beskrivelser, og med sine store Minder, stod desuden for mig med alle sine Omgivelser i Barndommens poetiske, hemmelighedsfulde, halvdunkle Minders herlige Lys, min Fantasi var gaaet sammen med min historiske Viden desangaende til et herligt Billede fra Barndommen, og Forventningen blev, hvad der er sjældent ved slike Minder, ikke skuffet...

Det var Minderne fra den eneste korte Livsperiode, da Eventyret er Sandhed, Barndommens dæmrende Trylleskjær lægger sig over Alt.⁴⁹

Næste Formiddag fulgte vi Kurts op til hans Steenværk, en Tour, vi siden næsten hveranden Formiddag gjorde, c. $\frac{1}{4}$ Mil N.V. ud, mellem frugtbare Marker og Grøfter fulde af Markblomster. Steenværket ligger temmelig høit, paa Slotslyngen med en herlig Udsigt. Bag jevnt skraanende Marker med Smaalunde ligge Allinges venlige Huse, Kirken og Møllerne lige nede ved det blaa Hav, hvis Klipper, som næsten overalt fra Landsiden ei saas. Man kan følge Kysten op mod Hammeren, ned i Teignbugten og ud til Sorte Odde. Høiere oppe gaar Hasleveien op mod Hullegaard, Bredsensgaard o.fl. Gaarde omgivne af Træer, og bag sig har man den høie, bakkede Slotslyng, mørk og trist og isprængt med Klippeflader, oplivet af Blomster og Enebærbuske saalangt man seer ind i Landet.

I en Lavning i Lyngbakkerne ligger Skovgaard⁵⁰. C. 10 Arbeidere vare beskjeftigede

med at hugge sig ned i Klippeflagerne, hvoraf nogle vare uddybede til c. 3 Alen, hugge store Steenstykker ud med Kiler, heise dem op og tilhugge dem, mest til Trappestene og Fortogsfliser, som Kurts udmaalte. Et lille lyngtækt Granithus indeholdt Værktøi o.lign. Mandskabet var i næsten stadigt Mytteri i Anl. af Betalingen, imod Formanden, men Kurts kunde tumle dem. Lignende private Værker findes rundt i Landet, ved Allinge et, som er gaaet istaa. Kurts udfører endeel Steen.

En anden Tour, som vi i de første Dage næsten hver Formiddag gjorde, var gjen-nem Fuglesangen, hvorfra flere Stræder mellem Klipperne føre ned til Løsebæks-havnen⁵¹, en lille Stendæmning til Baade-havn med en viid Sandstrækning foran, lige ved Præsteboligens Løkke. Her fandtes ogsaa talrige Barndomsinder Johan Olsens Markgjerde [...] paa en lav Klippe med Brombær og paa den anden Side af Teign-veien, som fører forbi en anden Mark, hvis Gjaerde ligeledes ender paa en højere Klip-

pe med vilde Roser, lige hvor Løsebæks Sandstrækning ender oppe ved Veien. Vi-dere mellem Steengjerderne til Fred. Ko-fods⁵² lave Gaard, hvor den lille Løsebæk med sine Piletræer løber lige foran, og paa den anden Side af Veien stræber op i den klippefulde Aamunding, der høiner sig op til Tyvehøien, nu tildeels dyrket. I et lille Krat i en Løkke ved en saadan skjød Fader undertiden Kramsfugle. Herfra gaar Veien nu ind i en Hulning mellem de mod Klipper indsprængte Bakker, der ende i Knutsnæs. Ud til dette gik imidlertid forbi Løsebæks-havnen vor Vei, det knittrende Sand, de paa de smaa Græsstykker ved Bækkens ellers sandrige Leie tøirede Gjæs erindrede vi fra Barndommen. I det yderste Hjørne af Sand-fladen gik vi over en lav Klippestrækning til »det lille Hul«, et temmelig dybt Bassin i Klippen, hvor Fader badede os som Smaa, faa Skridt fra »det store Hul«, en af de rum-melige Havbugter mellem Klipperne, som endnu efter Fader kaldes »Byskriverens Ilul«. Inderst er grundet, med Klippe- og

Frederik Kofoeds hus, Åsbakken 5. Omkring 1920'erne. Foto Alfred Kjøller.

Bådehavnen ved Kæmpestranden og Løsebækgade. Til højre gavle til bager Andreas Grønbechs ejendomme i Østergade. Foto omkring 1910 ved Alfred Kjeller.

Tangbund, længere ude dybt Vand, og her gik vi alm. ud...

Den gamle Nicolaj Holm, hvis lille Huus³¹ foroven i Gaden til vort Huus, ligeover Baadchavnen⁵², med Gavlen til Gaden, ved en smal, brolagt Gang skilt fra Haven, vi godt erindrede, ligesom Chatollet i den lille Stue, hvor af vi fik Stempelpapir udleveret til Fader, og Vorten paa Næsen af den svagelige, over 90 aarige Olding. Jeg syntes endnu at lugte det friske, hvide Papir. Han var forresten temmelig aandssløvet.

Besøgte vor Ungdomslærer Bohn. Skolestuen med de ophængte¹⁴ Forskrifter, Danmarkskortet med de store, runde Byer, Pegepinden o.s.v. vare gamle Bekjendte, ligesom de smaa Stuer. Mandens eget Væsen og stadige, søde Smil behagede os ei, og vi stode senere i ringe Forbindelse. Hans ganske unge og meget smukke Kone er forresten en jævn Bornholmerinde, Sønnen Julius, Skolelærer i Sandvig⁵³, er derimod en Flottenheimer, med vor Tids Seminaristers overfladiske Dannelse. Alt muligt og rasen-

de fremtrædende, hans kostelige docerende Væsen morede os... Han har forresten været med i Aarøes Corps og holdt sig flinkt og er, uden at forstaa sig synderlig paa Tingene, af de nyeste Anskuelser i Alt, Politik, Pædagogik o.s.v. Han fulgte os over i Kirken, der er under Reparation og ingen videre Interesse frembyder udover et Par Ligsteene i Vaabenhusesgulvet, en over Blasius von Wickede, lybsk Høvedsmand paa Hammershus, med Munkebogstaver og udhuggen Figur i halv Størrelse. Her traf vi Kirkeværgen, en simpel Mand, men med overordentlig Interesse for Øens Historie og Oldsager, hans Øine tindrede næsten uhyggeligt, naar vi talte derom, men jeg forsømte desværre senere at benytte hans Indbydelse og prøve hans Kundskaber, der synes støttede paa Thurah. Der kunde dog maaske være gjort Opdagelser, og Manden fattede strax tiltro til mig ved at opdage vort Fællesskab i Interesser.

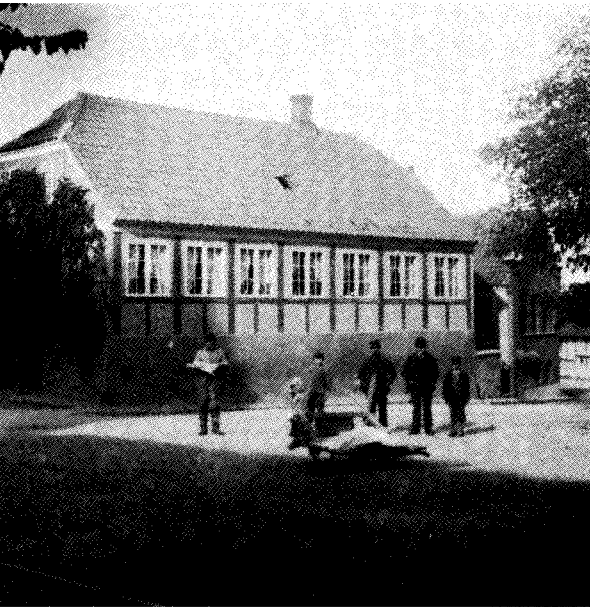
Jeg morer mig brillant ved saaledes at drive om »med mig selv og en Tobakspibe«, saa

sidde og sole mig, saa tale lidt med den ene eller den anden, være ganske inde i Folks daglige Liv, de smaa Begivenheder ved Handelen og Bedriften o.s.v. Det hele Smaakjøbstadsliv, som her fremtræder i sin mindste Form, ynder jeg, at løbe til Vinduerne for at see den og den gaae forbi, eller ved enhver rullende Vogn, kjende Alle og vide Alt, hvad de tage dem for, udspørge Folk i Boutiken o.s.v. Og Bysladder er der ogsaa nok af, den florerer; smaa Chicaner mellem de faa Embedsmænd og finere Borgere, Chronique schandaleuse, en rigtignok ualmindelig Menighed, thi i Allinge er »Ens Haand mod Alles og Alles mod En«, ei mindst Kurts, hvis Handel er bedre end de andre 5-6 Kjøbmænds tilsammen, og som driver den med stor Dytighed, Energi og Dristighed, men som trods sin Munterhed, Hjertelighed og forbausende Aabenhjertighed endog om sine Handels affairer overfor os, skal være temmelig ubarmhertig i Pengesager, og vel ogsaa har lidt Kræmmemoral, om han end aldrig begaaer noget Uær-

ligt, som der ved Kadrejhandelen og Stranderinger vel kunde være Opfordring til, og som mange af de andre Borgere ei ere fri for, saaledes ... i Rugsagen og i de store Brandsager for nogle Aar siden. De øvrige Kjøbmænd hadede nu Kurts og have gjort Alt for at ruinere ham, der har lært Handelen i København og nu vilde føre den anderledes storartet end Fædrene gjorde. Men Alt er hidtil blevet til deres egen Skade, og Kurts er noget nær den største Kjøbmand paa Øen og har navnlig draget en stor Deel af Handelen fra Hasle til sig. Men han staaer ilde med alle de store Borgere, og omgaaes Ingen i Byen. Af Damer besidder Allinge ingen andre end Frk. Hansen⁵⁴, det Par andre, der gjøre Fordring paa at være det, ere kun bornholmske Fruentimmer med en ringe Fernis, men derfor findes der naturligvis endel, der paa Gaden og i Boutiken see fine nok ud, og som vi morede os med at iagttage, ligesom en Deel københavnserede Smaajomfruer, her hjemmehørende eller ei, laa her i Feriebesøg. Det lavede jo en heel Deel

Allinge kirke. Efter opførelsen af det nye tårn i 1865 og før skibets ombygning i 1892.

Madam Kofoeds hus, Kirkepladsen 1, der senere er blevet grundmuret til gaden. Foto B. Kjeller (død 1908).

op. De bornholmske Piger udmærke sig ellers hyppigt ved smukke, fine Træk, smuk Teint og Udtryk i Ansigtet mere end andetsteds, ligesom Dialecten ved sin svenske Blødhed og Vocalrigdom ere mere tiltalende end Jydsk og Sjællandsk.

Nationaldragt ses kun Spor af i de ældre Koners eiendommelige Hovedtøier med lange hvide Baandsløifer.

En Hovedfornøjelse vare jo ellers ogsaa de daglig ankommende Reisende, thi Allinge og Hammershus er jo mere og mere besøgte Steder; at skaffe os at vide, hvem disse, der jo alm. hørte til de bedre Classer, vare, hvordan de saae ud, hvorlænge de blev, og naar der kom nye, var interesserede meget, og i den henseende gik det jo Byen ved dens Lidenhed i Forhold til de mange Sommerbesøgende, som et Badested, de Reisende blev de vigtigste.

Om Eftermiddagen gik vi med Kurts og Fruen ud i Aaminde, en lille Skov udad Pileledsveien... Aaminde selv er et Slags Tivoli med nogle Boder, over en af hvilke stod den

gamle Copernicus fra Bagerens Gavl, og en Danseplads, paa hvilken vi dansede nogle Gange rundt med Fru Kurts. Høiere oppe gaae skyggefulde, smalle Gange mellem Krattet, og hist og her hæve Klippevægge sig mellem Buske og Træer. Overalt vrimler her jo af deilige Blomster, saaledes i det lille Krat ved Veien, hvorigennem Pilebækken løber, og hvor Madam Kurts i gamle Dage tidt gik ud med os om Søndag Eftermiddag.

Besøgte Madam Kofod⁵⁵, hvis net holdte, men lidt koldt udseende Værelser ved Kirkepladsen, vi mindede; hun er en ganske simpel og tilbageholdende gammel Kone, noget bitter formedelst sit ulykkelige Ægteskab. Datteren Ludovica derimod, en vist ret klog Pige med en ydre Fernis af Dannelsen, har et meget dristigt Væsen ... og er meget fremtrædende i Dialect, ret smukke Øjne, men fuld af Filipenser. Frk. Colberg fra Rønne, som var der, er derimod en Dame, ej smuk og noget tilbageholdende, men vakker. Hendes Fader er nylig død og efterlod en Fallit.

[...] ovre paa »Hotellet« (4-5 større og mindre Værelser uden Spor af noget, der minder om et Hotel), hos Amalie Grønbech⁵⁶, vor gamle Syjomfru, der senere morede os endeel ved sin store Confusion og lidt Bornerthed, forenet med meget Skikkelighed.

Om Aftenen, naar Alle vare tilsens stod jeg ofte længe i Gaarden og lyttede til Østersøens dybe, monotone Brusen mod Klipperne... Denne regelmæssige Lyd, hvis Aarsag ei saaes, havde i de stille, klare Sommernætter i den stille By en forunderlig Poesi, der stemte godt med de eiendommelige Naturforhold og Minderne fra Barndommen, da denne Lyd hver Aften dyssede os i Søvn, disse Minder, som under hele Opholdet knyttede mig saa stærkt til Hav og Klipper, som bevirkede, at jeg ofte befandt mig i den fortryllede Tilstand, man saa sjelden nyder som Voxen, at jeg ei ret vidste, om jeg drømte eller virkelig saae Alt dette; og hvad der er end sjeldnere, Trylleriet bevarede hele Tiden under Opholdet sin Friskhed.

Vigjorde nu endel Visiter med Md. Kurts hos de anseeligste Borgere, et Par Grønbekker o.fl. Husene tydede i Regelen paa Velstand og Orden, men liden Hygge i den koldt opstadsede »Storstue«, omtrent som hos anseelige Bønder i det øvrige Land, men langt fra som hos velhavende Borgere. Koneerne vare i Regelen generte og tilbageholdne, Mændene mere ligefremme og hjertelige. Beundringsværdig var Md. Kurts's Ro og Gemytlighed end og paa Steder, hvor hun ei havde været i Aar før. Helst Vrøvl og Misundelse mod Kurts hos alle Byens øvrige store Borgere, noget hun forresten holder sig udenfor. Mindre heldig var derimod hendes Lyst til at byde os ud tilægte alle Steder, hvor der var unge Piger, til liden Glæde for dem og os. Visitterne var forresten korte, og nogen synderlig Omtale af gammelt Bekjendskab fandt ei Sted.

N.P. Grønbecks Huus, hans egen lille, fede, gemytlige Figur og hans Kone, Md. Kurts's Steddatter²⁰, men forresten en af de hadskeste mod Kurts, kjendte vi godt. Hos Consul Fr. Hjorts var jo endeel finere end ellers, og Huset fuldt af Fremmede fra Svaneke. Den lille Mands voldsomme Arm- og Beenbevægelser, lydelige Talen og øvrige Anstrengelser for at gjøre sig bemærket og holde paa sin Værdighed morede os, blot at see ham gaae paa Gaden er en hel Comedie, skjøndt han ellers er ganske dygtig og net. Det kom navnlig frem, da han i sin Kjelder foreviste os Redningsanstalterne ved Stranding og holdt et Foredrag over deres Anvendelse.³⁴ Han var aabenbart bange for at oversees af Kjøbenhavnerne... Det er Følgen af at være Matador i en lille By og dog have Forstand nok til at indsee, at man ei kan være det overfor Alle, men ikke til at vælge den rette Optræden under slige Forhold... Ingen af disse Folk fik vi forresten noget videre at gjøre med, tildeels paa Grund af deres Forhold til Kurts.

Forresten badede vi os, drev om i Gaderne og ved Havnen med vore Piber, meget ugenert, idet vi snart toge en lille Tagfat paa Gaden, snart sad og røg paa Trappen, paa

Kirkegaarden eller ved Havnen, morede os ved at see ind i de forskelleige Gaarde og Haver o.s.v., der var jo ingen at genere sig for, eller ialtfald kjendte man jo halvt om halvt Alle... Controlløren og Fyrinspectøren saae vi en enkelt Gang, den første en forhenv. Farver, der søgte at spille den fine Mand, den anden en jevn, skikkelig gammel Coffardicapitain⁵⁷.

Besøgte med Md. Kurts vor gamle Nabo Johan Olsen. Han selv farer for Kurts, hans Kone og Datter vare vakre og hjertelige og syntes at bevare venlig Erindring om os fra gammel Tid. Derfra ind at høre Frimenighedspræsten Tranberg i vort gamle Huus.²⁶ Hans Menighed bestaar af c. 1600 Medlemmer af de lavere Classer over hele Landet, men mest heroppe, hvor han før sin Udtræden var Capellan. De slutte sig nærmest til Grunnet, men Tranberg er en Art Bisp paa Bornholm og reiser stadig om i sine Menigheder, der ellers betjenes af Lægprædikanter, som skulle være skammelig uvidende. De udmærke sig navnlig ved streng Kirketugt, større ydre Strenghed og Afholdenhed fra Forlystelser og navnlig tidligere Rasen mod Statskirken, i hvis Skjød man nu mener, at Tranberg er ei uvillig til at føre Faarene tilbage, da ... han nok har taabt den Enthusiasme, med hvilken han dog var begyndt.

Vor Sal, Spisestue og Gjestekamre vare slaaet sammen til Kirke, kun de nøgne Mure og nogle Bænke stode tilbage, øverst ved Gavlen til Søen bag et Rækværk, et simpelt Alter, en Læsepult og en aflukket Stol med Forhæng til Tranberg. Denne er en temlig fed, yngre Mand, taler med mange Forvridninger, uafladelig Hosten og Spyttten, eensformig, kun engang imellem med nogen Indderlighed; og eiheller Indholdet af Talerne var noget bevendt, trods hans Ivren mod den herskende »Sløvhedens og Dorskhedens Aand«, gjorde det Hele et temmelig mat Indtryk. Grunnets Psalmebog benyttedes. Paa flere Steder af Tjenesten knælede Tilhørerne, uafladelig Graad og Hulken. Den secteriske Opvækkelses sædvanlige Tegn ledsagede Talerne. De fleste Tilhørere

vare naturligviis Fruentimmer. Ceremonien i og for sig var ei uden Interesse, nemlig Forberedelse til af Menigheden at udstæde et skabet Faar, en ung Snedker, der havde forberedt sig til at blive Lægprædikant, men var falden tilbage til denne Verden. Synderens Navn, Alder o.s.v. oplæstes af en Protocol, hans Synder: Forfængelighed, Letsind o.s.v. opregnedes ofte i de hyppige Bønner og Formaninger hvormed Ceremonien udfyldtes, rigtignok i meget almindelige Udtryk, hvad der er ganske naturligt, hvis det var sandt, hvad der sagdes, at hele Forbrydelsen bestod i at han havde taget Deel i Dans o.s.v. — og dernæst meldt sig selv ud, hvad der dog ei skulde befrie ham for Udstødelsen, hvis han ei, naar denne Ceremoni tre Gange var gjentagen vendte angerfuld tilbage. Det Rørende derved var forresten at hans gamle Forældre, troende Tranbergianere, vare tilstede og øiensynlig dybt grebne. En ung Pige havde ogsaa udmeldt sig, og for hendes Tilbagevenden fra denne Forvildelse blev ogsaa bedet, udtværet og floskulerende og med, som det lod, ei ganske ægte Rørelse.

Til Forsvar for denne Art Kirketugt citeredes Ny Testamente flere Gange aabenbart falsk. De mange Bønner, Taler og Psalmer toge over 2 Timer, som tildels gamle Erindringer og Udsigten til Gaarden og de grønne Træer paa Terrassen udenfor Havestuevinduerne hjalp mig over. Derfra begav Menigheden sig ind i et foranliggende Værelse, hvor Tranberg gav Alle Haanden, hvilket jeg for at undgaa Anstød ogsaa maatte finde mig i om end ei uden Skrupler, om der formelt ei var skeet noget absolut uevangelisk. Menigheden har et temmelig hængehovedagtigt Udseende, og der gaae mange Rygter baade om Dem og deres Hyrde.

[Vi vare] oppe paa Hullegaard i Visit. Veien er jo smuk, med stadig Udsigt over Havet, først ud over Allinge, derefter fjernere ned i Teignbugten oppe fra en Bakke af. Gaarden er af alm. Bygning, Husene som her alm. med høi Kjelder. Der er meget net, omtrent som her [paa Sjælland] paa en stor

Bondegaard. Gelius Hullegaard⁵⁸, som vi erindrede som en tyk Dreng, seer meget ungdommelig ud, ogsaa formdelst sit stadiige Griin, men er en meget forstandig og kundskabsrig Mand i sit Fag, hans Kone regelmæssig smuk, men temlig død og med Anlæg til Embonpoint. De kom ofte ned til Kurts's, navnlig han, som vi bleve meget gode Venner med. De have to nydelige Smaabørn...

Gjorde Visit hos Byskriveren³⁶, Cancelliraad Hansens hvor vi strax bleve bedte til om Eftermiddagen. De boe meget hyggeligt i et langt eetetages Huus i Fuglesang med Contorer i den yderste Ende og hyggelige smaa Stuer, hvorad den ene vender ud til Haven, hvis øverste Ende er meget skyggefuld, den nederste en Klippe med tyndt Græs og en stor Steenforhøining med Flagstang, hvor man seer ned over en Løkke til Gaden ned til vort Huus og over Klipperne ud i Søen. Ved Siden af er en stor Løkke med Stikkelsbær og Brombær langs Steengjærdet og Espalier opad Huset. Det hele hyggeligt og net. Han er en ældre, godmodig, lidt vrøvlet Mand, Fruen ubetydelig, ligeledes en Student Brock, der var i Besøg; Sønnen paa Alder med Johan, men i Udvikling nærmere os, gaaer i Metropolitanskolen. De to ældste Døttre smukke og complete Damer, den ældste c. 23 Aar med Anlæg til Embonpoint, men et elskværdigt, blidt og roligt Ansigt, hvortil hendes venlige Væsen svarer. Den næste er smukkere, nok saa picquant af Ansigt og Væsen og mindre imødekomende, men maaske nok saa interessant... Den yngste er c. 16 Aar, ei smuk og med et noget uroligt Væsen. Om Eftermiddagen var den uundgaaelige Frk. Kofod der, vi drak Kaffe i Haven under livlig Samtale og derpaa op til Hammersøen at fiske, hvilket gik meget gemytligt, ved Solnedgang og opstillede ved den yderste Kant af Vandet. Jeg gjorde Begyndelsen med at falde i, hvilket Pluraliteten af Selskabet gjorde efter. Der fangedes endeel, jeg Intet, da jeg gjør mig Samvittighed af enhver Dræten uden nødvendighed. Gik dernæst hjem i flere Hold,

jeg maatte slæbe paa Cancelliraaden, som gaar daarligt, men er flink at tale med...

Det følgende Par Regndage vare nogle af de mindst morsomme, da man ei kunde komme ud uden af og til et lille Løb ned til Havnen, hvor vi passiarede med Søfolkene og Kadreierne, hørte endeel Allinge Historier og glædede os over at høre dem tale om deres forskellige Forbindelser med vort Huus og deres Agtelse for Fader og Moder. Ellers røg vi, passiarede med Kurts's, læste over hos Md. Kurts, med hvem vi ogsaa havde lange Samtaler om vort Liv her i forrige Tider og allehaande Forhold, som viste hendes store Kjærlighed til os, og aabenbart glædede hende, naar hun kunde stjæle en Timestid fra sine mangehaande Forretninger i Boutik, Kjøkken o.s.v. til fortrolig Samtale, især om Formiddagen, naar hun bragte Theen over og ryddede op; thi naar vi Middag og Aften vare samlede ovre hos Kurts's, gik Samtalen i en mere almindelig og munter Retning...

Joh. Olsen Grønbech kom paa Rheden, og en Eftermiddag Kl. 5 lode Kurts's, Fruen, Jfr. Kofod og vi os roe ud til hans Jagt, der lettede og efter et Slag op mod Sandvig stod ned ad Kysten mod Rø... Vi vendte nu, Mørket faldt paa, det blæste op, og vi maatte krydse. I Begyndelsen gik det gemytligt med Passiar og Sang, men Damerne begyndte at faae Ondt og maatte pakkes sammen paa Dækket. Kurts tabte Humeuret, jeg sad med Grønbech nede i den smale, lave Kahyt med et Lys imellem os, varmt og kvalent, hørte Blæsten tude og Skridtene oppe paa Dækket, røg og passiarede om vore Forældre, hvis Gjenbo han var, eller studerede Søkortene. Oppe paa Dækket var nu bælgmørkt, en gammel beget Gut sad til roers med Piben i Munden, halv belyst fra Kahytten, den kolde Natteblæst peb i Tougværket, Skuden huggede, og Skummet sprøitede, hvergang vi gjorde et Slag ud i Søen. Jeg krøb i Overfrakken, dampede væk og morede mig koseligt over denne Prøve paa Sølivets Besværligheder, der dog blev mindre behagelig, da vi Kl. 1 hørte, at vi først vare ved Teign

og gjerne kunde risikere at maatte blive paa Søen om Natten og i bedste Tilfælde ankre op i en Bugt. Vi bleve imidlertid ved at krydse, snart udad i det urolige Hav mod Christiansøes Blinkfyr, snart indad mod Kysten. De enkelte Lys i Byen og Hammerens mørke Masse med Fyret paa Toppen. Der blev nu holdt en Haandlygte op, og efter engang at være narrede af en Fiskerbaad med Blus ved Løsebæk, saa vi et lignende Signal udfor Havnen, en Baad med Kurts's to andre »Capitainer« Holm og Jensen lagde til og tog os ombord. Kl. 2½ sagde vi Farvel til Grønbech, der strax vendte for at gaae til Sverige, og bleve roede ind til Havnen, hvor vi modtoges af Md. Kurts, der i stor Angst havde tilbragt Natten mellem sin Bolig og Havnen, og havt Speidere ude paa Klipperne.

Fra Loftet paa Kurts's høie Pakhus er Udsigten deilig, ned over Byens venlige røde Tage med Træer og Haver imellem; i den nærmeste seer man lige ned i Gaarden paa den daglige Færdsel, helst dvæler unægtelig Blikket ved Cancelliraad Hansens hvide venlige Facade eller ved Gavlene af vort Huus i Gaden lige ud til Stranden, hvor man har det tydeligste Panorama af de mig saa kjære Klipper, mod hvilke Bølgerne sagte rulle... Og udenfor hele Rheden fuld af Skibe formedelst Vestenvinden, opankrede eller gaaende for smaa Seil fra den høie Hammer ned mod Teign, store Barker, Brigger og Skonnerter, ned til smaa Dæksbaade, deriblandt store to- og tremastede Handelsdampere, saa nær at vi i Kigerten saa det hvide eller gule Ruf, det ophængte Tøi og Mandskabets Færden, eller saa fjernt, at vi knap skjelnede deres Art eller de Seil, de førte, lige til smaa Puncter i Horizonten; og mellem dem fore, læggende til og fra, de hurtige Kadreierbaade, Skummet sprøitende for Bougen. Slog Vinden om, var det smukt at see hele Flaaden, c. 40 Stykker lette og sætte Seil til, ofte kun for successive at komme tilbage næste Dag. Og laa ingen paa Rheden, passerede dog daglig en Snees, store og smaa, nær under Land eller fjernt og

deriblandt enkelte Dampere med den lange Røgstribe efter sig... De bornholmske Skipperere ere en egen morsom Race, det er comisk at høre deres gjensidige Hilsener, naar en af dem kom hjem efter en Reise: »God-dag Captain (over en Skude paa $1\frac{1}{2}$ Læst) Grønbech!»: »Goddag Capt. Holm.« »Du har nok inte tyndt Liv, Capt. Grønbech« o.s.v.... Corvetten »Gefion« laa til almindelig Harmepaa Rheden. Hobe af preussiske Matroser dreve om i Byen og næsvist udseende Cadetter samlede dem ved Havnen.⁵⁹ Luftent var frisk efter Regnen, hos Kurts's passiarede vi endnu en Tid gemytligt om... Muligheden af at leie Kadreierne, der samlede sig i fjentlige Hobe ved Havnen, til at banke Preusserne o.s.v...

Kjorte ned til Fuldmægtig Møllers nettelille Sted (i Hasle)⁶⁰ i en lille Gade, som sluttes af den i gothisk Stil i det Smaa nyreparerede Byfogedgaard. Hos Møllers var meget hyggeligt, Fruen ene hjemme. De vare vore nærmeste Bekjendte, skjøndt vi ei havde [været] der i 11⁶¹ og Md. Kurts i 7 Aar. Derfra op til Agent Munchs anseelige Gaard, der ogsaa indvendig var ganske smagfuld. Damerne og Adlers⁶², som ere der, vare borte. Agenten og Sønnen, som vi kun kjendte lidt, modtog os, den sidste gik om i Byen med os; derefter med ham og en Frk. Skov, som jeg har seet hos Adlers, ud at møde Damerne, som vare hentede fra en Gaard i Nærheden. Veien var deilig, med Havet og Plantagen bagved og langsmed eller gennem de friske, duftende bornholmske Lunde... Under vexlende Samtale med dem Alle kom vi til Byen og lidt ned i deres smukke Have. Agenten klagede over Kurts, hvis stigende Handel ødelægger hele Hasle. Md. Kurts's Frimodighed og spøgefulde Raskhed overfor saadanne Folk, som ere hendes Slægts svorne Fjender, og hvoraf ogsaa i Altinge findes mange, maa beundres. Til Thee hos Møllers, Fuldmægtigen var kommen hjem, en spøgefuld og forstandig Mand, som man snart blev fortrolig med, og som er meget godt inde i alle Bornholms practiske Forhold⁶³ og har staaet i mangeaarig For-

bindelse med Fader. Efter Theen gik vi med ham og vore Piber i den stille By, i deiligt Sommeraftensveir, hørte Søen rulle mod Kysten og passiarede... Alle vore Samtaler med den altid forresten virksomme Md. Kurts vise ... hendes Fornuft og practiske Reflexion og Erfaring, ypperlige Humeur og noble Sind, trods hendes noget djærve og upolerede Væsen, som imidlertid langfra at støde netop er characteristisk og elskværdigt hos en Kone, der har levet og virket som hun, ... hun var altid i halv Negligee og beskjeftiget, oftest med at gjøre det godt for »sine egne Børn«, som hun kalder os, og maatte opsøges, saa redende vore Senge, saa i Vadsker- eller Brændehus, saa maatte vi conversere hende overtværs paa en Bænk i Kjøkkenet eller Boutiksdissen, men altid lige venlig, spøgefuld, aabenhjertig og livlig, hendes Kraft og Energi i at styre Huus, Handel, Kjøkken, Mark, Gjestgiveri, hvorved der i tidligere Tid vel Kunde indtræffe Tilfælde, der behøvede mere end en Mands Kraft, og hvor et helt Hus, fulde af Folk neppe kunde have udrettet, hvad hun gjorde med een halvvoxen Pige. Derfor er hun jo ogsaa kjendt og beundret over hele Landet og ingen af hendes utallige Gjester fra den Tid glemmer det enten bizarre eller fortrinlige Indtryk hun efter det nærmere eller fjernere Bekjendtskab har gjort paa Dem. Nu gaar jo alt i Huuset efter en anden, større Stil, som hun er lidt bange for, hun maa være med selv overalt, lige til at passe paa Boutiksjomfruens Klæder.

Fru Pauli, hvis mand nylig er død, ligger her med sine tre Sønner paa Hotellet, hun skal have et temmelig bestemt Væsen; vi tale aldrig med dem, skjøndt jeg kender den ældste Søn godt af Udseende fra Forelæsningerne, han prædikede her Søndag [6. August] i en talrig Forsamling, temmelig almindeligt, men godt Indhold, smuk Form, godt Organ og en overordentlig Ro og Routine. Pastor Ostenfeldt var ei i godt Humeur over at være bleven overgaaet.

Op ad Formiddagen kom her en Møller Colberg og Kjøbmand Arboe fra Rønne,

Allinge kirke med det oprindelige tårn. Det var bræddebeklædt og havde tag af brædder på klink. Maleri af kunstneren Lorange inden 1864. Privateje.

rigtige Storborgere fra en lille By, med Koner. De vare egentlig hos Kofods, men efter Middag gik vi med dem op paa Slottet, hvad vi helst have været fri for, men ved en Cigar overvandt det som andct. Konen var ganske morsom, Frk. Colberg, som jeg talte endeel med deroppe, er en net Pige, og Kurts's ere jo muntre.

Der fulgte nogle Regndage, som jo hørte til de mindre morsomme; vi læste endeel og spillede to Aftener Lhombre med P. Clausen og Hullegaard i den hyggelige Krog i Kurts's Contor ved en Toddy og Pibe, idet Damerne gik til og fra og passiarede.

En Dag gik jeg over til Cancelliraadens og sad i nogen Tid og talte, navnlig med Frk. Lise Hansen. Regndagene sluttede med en deilig Solnedgang, under hvilken jeg gik ned til vort Huus. Den efter Regnen friske Luft, Klarheden og den nedgaaende Sols røde, usikre Straaler forøgede med mere det Trylleskær, der bestandig laa over denne mest characteristiske Deel af Allinge, ud til Klipperne og den aabne Strand. Smaahusene,

Havegjerdet og Gaarden, der netop fordi den hidtil er lukket for os, beholdt Barndommens Mindelaage, næsten som et Eventyrland i Modsætning til det mere hverdagslige ved den øvrige By, specielt Fuglesang, hvoraf jeg erindrede lidet fra Barndommen, medens det unegtelig Picante og Interessante, som Cancelliraad Hansens Hus indeholdt, saa aldeles svarer til Ungdommens mere fornøielige end eventyrlige Indtryk, som man strax er hjemme i, at det næsten forekom mærkeligt, at den samme By, kunde indeslutte to Steder, der førte mig ind i saa grundforskjellige Idee- og Tankekrede.

[22. August, til Rønne] Tæt inde ved Byen i Skoven Pavillonon Nordlyset. Ind ad en lange Hovedgade med lave, uanselige Huse. Tog ind til Md. Hullegaard, som beboer et meget net og hyggeligt lille Sted. Sønnen, Jørgen H., som med Uheld har forsøgt forskellige Leveveie og nu ligger hjemme og driver, forekom os først besynderlig, melancholsk og gammelagtig, men var meget flink

og ei uden Kundskaber. Gik en Tour med ham. Byen har en stor, firkantet, ubrolagt Torveplads med et nyt, toetages Raadhus⁶⁴ og endeel af de største Kjøbmænds (Raschs og Colbergs) gamle Gaarde, samt det smukke, isolerede toetages Huus, som Herbsts⁶⁵ før beboede. Byen er som de fleste Provinsbyer udstrakt, mange, tildeels snevre, slet brolagte Gader, faa fine Boutiker og toetages Steder, men dog sjældent Haver eller Tomter mellem Husene, ret livlig og ganske velhavende Præg... Nær Byen ligger Porcelænsgd., mange Kalk- og Teglværker. Den lange By med sine Møller, Kirkespir, Skibsmaster og Tage afbrudt ved Træer strækker sig langs den flade Kyst af det aabne i Solen spillende Hav, paa den ene Side endende ved Hasleveien, og den smukke Plantage, paa den anden ved Kirkegaarden, Castellet og flere Teglværker. Et Stykke oppe ligger en ny Kirkegaard, smukt beplantet, næsten som i Veile, med Træer og Buske i Grupper, men lidet brugt formedelst Fugtighed. I Ierfra ad en varm, aaben Vei mellem Marker til et Tivoli c. $\frac{1}{4}$ Miil ude, med smaa Sidelysthuse omtrent som i Alleenberg, Theater, Kegle- og Skydebaner o.s.v., samt en Pavillon med stor Sal med Skjænke, men ei videre smukt i landskabs, gartnerisk Iicencscnde og med formeget af den bekjendte fantastisk mauriske Stiil i Træbygninger. Det var vist heller intet fiint Sted. Styrkede ved $\frac{1}{2}$ Bajer og en frisk Cigar gik vi tilbage forbi endnu et Tivoli over til et stort Teglværk, hvor Eieren viste os om... En tysk Desertør arbeidede her. Over en Art Alminding med Vandpytter og vilde Buske til en Sandgrav, hvor vi saae store Blokke forstenet eller snarere forjernet Træ, der havde beholdt alle Aarer, Nerver og Lag, men var tungt som Metal og mørkt. I denne Egn findes vel ei Klipper, men den eiendommelige geologiske Beskaffenhed, sees dog i de tydeligt fremtrædende, sjældnere Jordlag o.s.v., stor Afvexling af Leer, Muld, Kalk, Myrejern, Steen o.s.v. De fleste Bornholmere ere ogsaa noget inde i Mineralogi.

Byens egentlige Kirkegaard med et

smukt lille Anlæg foran ligger noget ovenfor Stranden, med smuk Udsigt, stor, men ei saa smukt beplantet som den anden. Endeel aparte, men faa smukke Monumenter. Nær udenfor ligger Arsenalet, et rundt, hvidt Taarn med spidst Tag og flere Etager, der minder om en Rundkirke, men er lavere. Tydelige Spor af tidligere Volde og Glacis'er, hidrørende fra Befæstningsforsøget af Byen i Christian V's Tid. Endeel andre tilhørende Bygninger ligge i Nærheden, og der staar en Post af Milicen, der vist er en ligesaa latterlig Oldtidslevning, som dens i Arsenalet liggende Kanoner og Vaaben. Den øves næsten aldrig, skjøndt her er en stor, trist, flad og sandet Exerceerplads ned mod Vandet. Langs dette paa en Brink gaaer en Spadserevei, af og til med træomplantede Bænke og en Kilde med Plantning og Indfatning af farvede Steene.

Den livlige Havn med to Dæmninger med Fyr, Badehuus, mange lossende og ladende Skibe og velbesatte Værfter er Byens Stolthed. I Gaden ovenfor ligger den rige Fru Jonssons Sted og den røde, grundmurede, nye Latinskole, een Etage med Kvist og store Vinduer.

Efter en god Middag og Kaffe med en Pibe gik vi i Visiter med Md. Kurts. I Ios Dager Kurts's, hvor der, skjøndt ordentligt, var smaat og simpelt, var Konen ene, saa vi bleve snart færdige. Kjøbmand Knudsen har en lille Bod i en af Hovedgaderne; baade hans lille, vimse affacterte Person, høflig og complimenterende til Overdrivelse og hans fede Kone, med et ret fiint, men ei tiltalende, noget arrigt Ansigt ..., huskede vi fra vor Barndom i Allinge. I den uanselige, men indenfor hyggelige, elegante Amtmandsbolig traf vi atter Frøknerne Hansen og Tage, der med sin yngste Søster skulde reise sammen med os, men talte kun lidt med Dem. Kammerherre Wegener⁶⁶ var feed, godmodig og venlig, Fruen meget talende og bevægelig, med rullende Øine og Lokker, der stadig fløi hende om Ørerne, men interessant og venlig. Drak Thee, Md. Hullegaard brummede lidt, fordi Md. Kurts havde været i Visit hos

»de Forneemme«, som hun ei lider eller passer mellem.

Røg en Cigar i Vinduet i den alt mørke, men stille, varme Aften. Md. Kurts var temmelig bevæget over vor Afreise og meget bange for at vi skulde komme forsilde. Kom derfor tidlig ned til Damperen. [Passagerlisten i »Bornholms Avis« for »Mercurs« Afgang 22/8 1865 udviser bl.a.: »Fru Paulli med 3 Sønner, Hr. Paludan med 2 Brødre, Hr. Hansen med Søster«.] Den bælgmørke, kun fra Dampskibs- og nogle Haandlygter

belyste Dæmning vrimlede af Folk og Travlhed. Talte med Kmhr. Wegener og Frkk. Hansen. Tog Afsked med vor kjære Md. Kurts og dampede af. Lysene i Rønne svandt, Bornholm laa som en mørk Masse, den høie Hammer traadte frem med sit matte Fyr, der vemodigt mindede om mange glade Timer og om den netop paa Hammeren saa storartede, eiendommelige Natur, snart forsvandt ogsaa dette og Sandhammerfyrene ligeover for; kun Nat, mørk Sø og Lyset fra den arbejdende Maskine.

Efterskrift

I bind 13 af BORNHOLMSKE SAMLINGER 1. række skriver professor Julius Paludan en artikel på 15 sider om »Barndoms minder fra Allinge«.

Julius Paludan var født i Allinge, hvor faderen Hans Jacob Paludan (1805-64) i 1836 var blevet udnævnt til byskriver m.m. I 1853 bliver Paludan herredsskriver i Nørvang og Tørrild herreder, men dør i Vejle 1864.

Året efter rejser afdødes tre sønner, stud. teol. Julius P. (1843-1926) senere professor, stud. jur. Holger P. (1845-1925) senere overretssagfører og skoleelev Johan P. (1847-1911) senere proprietær, til Allinge, hvor de holdt sommerferie i tiden 20. juli til 22. august. De boede hos købmand Mogens Ipsen Kurts, der havde forretning og bolig,

hvor nu »Favør« har til huse (tidl. Produktion).

Forfatteren til ferieopholdet blev cand. theol. i 1868, men bliver aldrig præst. 1884 bliver han docent i litteraturhistorie og i 1892 professor i æstetik.

Foranstående er Julius Paludans dagbogsoptegnelser fra ferien i Allinge, som i sommeren 1939 er afskrevet af Hans Åge Paludan og her gengivet med visse udeladelser.

Det er nu 126 år siden besøget i Allinge fandt sted, og meget har ændret sig, men mon det alligevel ikke vil have læserens interesse at få noget at vide om Allinge i gamle dage.

Olaf Hansen

Noter til student Julius Paludans dagbog fra august 1865

Af Jens Riis Jørgensen

1. Julius Paludan, der senere blev professor i litteraturhistorie og æstetik, har til Bornholmske Samlingers første række, bind 13 fra 1920, skrevet artiklen »Barndomsminder fra Allinge«. Det er ganske tydeligt, at han ved udarbejdelsen af artiklen har benyttet foranstående dagbogsnotater, som en af hans efterkommere, Hans Aage Paludan, har overbragt samt i parenteser kommenteret. Da dagbogen går tættere på folk og steder i den lille købstad, som Allinge og Sandvig udgjorde, har den betydelig kildeværdi. Det er således interessant at sammenholde hans notitser med øvrige historiske facts om Allinge på den tid, som det fremgår af efterfølgende noter. Oplysningerne her beror først og fremmest på manuskript til bygningsregistranten: »Huse i Allinge gennem 200 år« utrykt 1987-91 ved Bornholms Museum, suppleret med oplysninger fra folketællinger, kirkebøger og lignende. Ligeså billedtekster.
Julius Paludan døde i 1926 og var født år 1843 i Allinges daværende byskrivergård, Løsebækgade 3. Hans far var Hans Jacob Paludan (1805-1864), by-, birke- og herredsskriver i Hasle købstad, Hammershus birk og Nørre herred foruden byfoged (eller politimester) i Allinge-Sandvig, begge dele fra 1836 til 1852.
2. Mogens Ipsen Kurts, løjtnant, købmand (med borgerskab 1856) samt korn- og tømmerhandler ejede og beboede Kirkepladsen 4 (senere kaldt »Produkten«) fra 1861 til 1877, hvorefter han tog til København. Han blev gift 1861 med Rosalie Thorkilde Hullegaard fra 12. slg., Hullegård i Olsker. De fik ingen børn. Hans mor, Bodil Sophie Christensdatter (1799-1875) boede hos dem og havde drevet kramboden her, siden hendes mand, smed og købmand Niels Kurts, var død i 1851. Hun blev kaldt madam Kurts og drev tillige gæstgiveri her i købmandsgården lige overfor kirken. Madam Kurts stammede fra Næstved og blev som tjenestepige gift i 1824 med den 64-årige skipper og avlsbruger Mogens Nielsen Alling i den gamle bygård Skomagerstræde 2. Ved hans død i 1829 tog hun den jævnaldrende smed Kurts, Vestergade 5, til ægtemand, og samtidig overtog de Kirkepladsen 4, en købmandsbod, der var blevet opført i 1793 for Anne Englike Hammer, urtekræmmerske og skoleholderske, gift 1787 med maler, senere løjtnant, skipper og grønlandsfarer Thor Hansen Berg.
3. Peter Joseph Holm, avlsbruger, bygården Østergade 3, havde en lille skov ved Rønnevej nær Vestergade, hvor der en tid også var et byled. Mellem Vestergade og Storegade (dengang kaldt Nygade) blev der gravet ler.
4. Jacob Jensen Holm (1784-1850) var købmand og overformynder i bygården Storegade 5 (i dag »Hotel Allinge«), der i 1865 ejedes af hans datter Jakobine Marie Holm og hendes mand, skibsfører og købmand Johan Jørgen Grønbech.
5. Jens Hansen Hjorth (1783-1854) i Storegade 1 var skibsfører, overformynder, købmand, avlsbruger og strandingscommissionær. Også her var det en datter, Cathrine Noline Hjorth, der havde stedet sammen med sin mand, skibsfører på Rønne-København, Hans Grønbech (1814-76), der fra 1847 desuden var teglværksbestyrer ved Brogaard Værk.
6. Søndergade blev dengang kaldt Fuglesangen. Første hus i gaden var Kirkepladsen 4, sidelængen, hvor Madam Kurts holdt til.
7. Her tænkes nok på byledet i Storegade/Vestergade. Matrikelkortet fra 1818 viser tillige byled øverst i Søndergade ved Tyvehøjen samt i Pilegade inden den senere anlagte kirkegård (Pileledet).
8. Mogens Kurts lod i 1861 et stateligt pakhus opføre i 3½ etager; det første af sin art i Allinge, nedrevet i slutningen af 1980'erne til fordel for parkeringsplads for den fortsatte købmandsbutiks kunder. Få år efter opførtes lignende pakhuse til Havnegade 2 og Lindeplads 1, der begge er bevarede.
9. Rosa (Rosalie) Hullegaards mor, kaldt Madam Hullegaard, hed Margrethe Kirstine Koefoed (1799-1871) og var datter af Jørgen Pedersen Koefoed på Hammersholm. Hun blev i 1818 gift med Hans Hullegaard (1787-1860), 12. slg. Hullegård og 13. slg. Smedegård.
10. Allinge kirketårns øverste stokværk var oprindeligt bræddeklædt som klokketårnet til Ols Kirke, men i 1864-65 lod man det omsætte til mur. Se maleri fra 1850'erne af Lorange, kortet til J.P. Traps »Danmark« fra 1858 og købstadsmatrikelkortet fra 1870.
11. Kirkepladsen, i dag et anlæg, dengang en gammel bygård, der senere blev indrettet som »Hotel Central« (nedrevet omkring 1929). Gården var 1865 ejet og beboet af førstelærer og dannebrogsmænd Esper Hansen Bohn, der lejede et par boliger ud, deriblandt gl. matr.nr. 37^a til toldkontrollør Thomas Jacob Lorentzen (ifølge folketællinger 1845 og 1850, altså mens J. Paludan var dreng).
12. Smed, mechanicus og købmand Walerius Christian Samuelsen (1818-1867) i Storegade 2 siden slutningen af 1840'erne.

13. Pilegade.
14. Allinge Borgerskole, opført i hvidkalkede kampestensmure omkring 1824. Den var syv fag stor, taget var teglhængt, og der var spidsgavle i nord og syd. Den indeholdt to skolelokaler foruden en lærerbolig. Bygningen blev revet ned i 1890, og året efter stod en ny skolebygning færdigopført (i dag »Kærnehuset«).
15. Købmand og kirkeværge Andreas Knudsen (1781-1851), Skolegade 1, senere Kirkestræde 2.
16. En bygningskommission blev nedsat i 1850 for først og fremmest at få bortskaffet de brandfarlige stråtage i byen i løbet af de efterfølgende elleve år. Der gik dog nitten år, inden alle havde tegltage. Fra 1850 kom også de første grundmurede huse, når der ses bort fra et halvt dusin kampestensbygninger i Allinge og Sandvig. Ellers fortsatte man til hen i 1880'erne med at bygge i bindingsværk.
17. Ved Kirkepladsen 6, hvor et nyt råd- og tinghus blev bygget i 1881 til afløser for Råd- og Tingstuen i Sandvig.
18. Margrethe Kirstine Kofoed, født Nielsdatter Hammer (1798-1869), skilt 1847 fra Peder Kofoed (1803-1881), Hammersholm. Hun levede af sin kapital i Kirkepladsen 1, som hun i 1864 overdrog til datteren Ludovica Marie Valentinc Kofoed, der havde modehandel her. Ludovica gifte sig med kaptajn Theodor Colberg, senere Havnegade 43.
19. Sti fra Kirkepladsen til Østergade, mellem nr. 9 og 11 ud for Vinberggården (nr. 24).
20. Niels Peter Grønbech, skipper, købmand, grønthandler og strandingskommissær, Havnegade 2, blev gift i 1847 med Christine Sophie Kurts (en af Niels Kurts' børn af første ægteskab).
21. Allinge Havn blev bygget i 1830'erne og blev forsynet med en yderhavn omkring 1860. Den sydlige halvdel hen mod »Højers Hotel« blev først udsprængt i 1884.
22. Politibetjent Nicolai Hansen Stub, Fuglesangen 7, fra 1881 Storegade 7.
23. I Østergade, nr. 2-30.
24. Østergade 8, bager, borgerrepræsentant og organist Andreas Grønbech (1808-1876).
25. Ved Løsebækgade 1.
26. Byskrivergården, Løsebækgade 3, var fra 1853 til 1868 ejet af avlsbruger Niels Bjørn Grønbech, der blev vakt af P.C. Tranbergs mission og stillede sin fire fag store sal til rådighed for menigheden. Selv havde Tranberg i starten af 1861 haft bopæl hos avlsbruger og forligelseskommissionær Christian Hullegaard i Løsebækgade 8 (tidligere sandemand til Gl. Skovgård, Olsker). Tranberg blev i 1861 ansat som personel-kapellan i Olsker-Allinge pastorat.
27. Johan Olsen hed egentlig Johan Peter Olsen Grønbech. Han var fisker og skibsfører, bosiddende i Løsebækgade 20 (i dag »Næsgaarden«) samt gift med Margrethe Kirstine Sommer, som overtog gården i 1868, hvor han gik ned med sit skib.
28. Løsebækgade 5 har en tid været præstebolig for Tranbergmenigheden og var således fra 1864 til 1866 ejet af den kendte smed og prædikant fra Nexø og Nørreremark, Hans Christian Møller, der kort efter startede sin egen missionsretning (De Møllerske/Møllerianerne).
29. Skibsrøer og fisker Peder Kofoed boede i Løsebækgade 18 fra 1849 til 1873.
30. Løjtnant Peder Kofoed Rømer, tidligere 4. slg. Gl. Skovgård i Olsker, havde fra 1827 til 1836 Løsebækgade 16, der herefter tilhørte datteren Karen Kirstine Rømer frem til 1881. Hun var gift med skibskaptajn på København og brændevinsbrænder Jens Michelsen Grønbech.
31. Nicolai Pedersen Holm (f. 1776), Løsebækgade 1 (de seks østligste fag), var stempelpapirforhandler, kommissær og »Capitalist«. Han havde oprindeligt sejlet i coffarditjeneste og overtog kort efter 1800 bygården Østergade 3, som han overlod til sønnen Peter Joseph Holm.
32. Madam Hillebrand i Løsebækgade 2 var født Karen Vallentinsdatter Kaas og blev gift i 1821 med Hans Peter Hillebrandt (1795-1835) i Østergade 7. Som enke boede hun fra 1838 til omkring 1865 i Løsebækgade 2.
33. Sidegaden er i dag Brøndstræde.
34. Konsul Frederik Hjorth var svigersøn til Madam Hillebrandt og boede fra 1847 i Østergade 7. Han var avlsbruger, strandingskommissær og bestyrer af redningsstationen.
35. Skibsfører og avlsbruger Hans Grønbech (1821-1898) overtog Kirkestræde 1 i 1864. Den ligger imellem kirken og Østergade 7, men J. Paludan tænker nok snarere på bager Andreas Grønbechs gårde, Østergade 4-6 og Østergade 8, ligesom denne havde vestre ende af Løsebækgade 1 samt her imellem i 1862 ladet Østergade 2 opføre til sin datter og svigersøn.
36. Cancelliraad Georg Wilhelm Hansen boede fra 1855 til 1875 i Søndergade 7 (senere kaldt »sagførrergården«, hvor lægehuset ligger i dag), og han var by-, herreds- samt birkeskriver, ligesom han var byfoged i Allinge-Sandvig og fra 1868 den første borgmester.
37. Søndergade 31 blev opført omkring 1826 til møller Hans Michael Grønbech, der havde stubmøllen på Tyvehøjens bagved. Møllen faldt ved stormfloden i oktober 1872. Henved en halv snes møllere havde indtil da haft deres virke i møllen og boet i »Møllerhuset«, Søndergade 31.
38. Morten Hansen Lund og hustru Petrea Sophie Larsen, Skomagerstræde 3, drev en tid bageri her og i naboejendommen.
39. Avlsbruger, kæmner og brændevinsbrænder Christian Wiinberg boede i Østergade 24 fra 1835

- til 1897.
40. Skolegade 1, som ovenfor nævnt ejet af købmand Andreas Knudsen og siden 1861 enken Ane Christine Lindholm. Sønnen, købmand Bernhard Adolph Knudsen solgte i 1863 til købmand Martin Larsen, Havnegade 1, Kirkegade 15, der lejede værelser ud.
  41. Avlsbruger Johan Nielsen Holm boede i Vester-gade 2 (»Kastaniegården«).
  42. Købmand og skibskaptajn Jørgen Nielsen opførte Allinges første grundmurede hus i 1850 i tidens empirestil og med to etager ud til havnen på grund af det stejle terræn. Han døde 1863 kun 47 år gammel, står der på hans gravmonument ved Allinge Kirke.
  43. Slotsvangegården er Hammersholm. Forinden passerede man Kokkeløkke og Egeløkke øverst i byvngen med bagsiden klods op ad klippefjeld og lyng (her Slotslyngen og Bondelyngen) mellem Olsker og Rutsker.
  44. Havnegade 51 blev opført helt i granitsten om-kring 1818 til ammunitions- og materialhus for Bornholms Milice.
  45. Stubvejrmølle på Korsbjerg før Sandvig, faldt li-geledes ved stormfloden i 1872. Møllerbolig var Strandvejen 85 fra starten af 1800-årene.
  46. Opført 1805-06 (se Strandpromenaden 24 i »Huse i Sandvig«, 1989), bygget helt i kampesten.
  47. Her må være tale om Strandpromenaden 20, der blev anvendt som materialhus for Sandvig-fisker-
ne.
  48. Christian Christiansen Wiinberg, fyroppasserbo-
ligen ved Stejlebjerg på Hammeren, søn fra Ham-
mershusvej 8, Sandvig, og gift med fyrinspektør-
datter.
  49. En historisk Afhandling »Syndforretninger over
Hammershuus Slot«, som J. Paludan skrev efter
denne Sommer, stod i »Danske Samlinger« Bd.
IV, 1869. Note efter tekst meddelt af H. Aa. Pa-
ludan.
  50. Gammel Skovgaard, 4. selvejergård i Olsker.
  51. Her tænkes åbenbart på Næs. Den nuværende
Løsebækhavn ud for Løsebækgade 1 samt Øster-
gade 6 kaldte han for »Baadehavnen«.
  52. Åsbakken 5 blev i 1850'erne overtaget af stedets
datter, Maren Kirstine Jørgensen, der giftede sig
med Frederik Hansen Koefoed.
  53. Skolebygningen Hammershusvej 15 (se »Huse i
Sandvig«).
  54. Vel kancellirådens datter, se note 36.
  55. Madam Koefoed, jvf. Kirkepladsen 1 i note 18.
  56. Gæstgiverske Amalie Grønbech boede ved folke-
tællingen 1860 i Skolegade 4 og drev senere i
1860'erne »Hotelforretning« i »Byskrivergår-
den«, Løsebækgade 3, som hun havde skøde på
fra 1868 til 1870. I 1881 opførte hun Sandvigs
første egentlige hotel, Bredgade 1, senere Alek-
sandersens Hotel.
  57. Fyrinspektør ved Hammeren var i 1860'erne
Hans Nansen Rasch. Se Landemærket 3 i »Huse i
Sandvig«.
  58. Gelius Hullegaard, bror til Rosalie. Se 9 og 2.
  59. »Gefion«, vistnok den ved Eckernsførde 1849
erobrede Fregat, der til 1852 kaldtes »Eckernfør-
de«, men saa i den preussiske Marine fik sit gamle
navn tilbage. Men den var rigtignok stadig Fregat,
medens Skoleskibet hed »Niobe« (Løjtnant Tho-
strup Meddelelse). Bornholms Avis for August
1865 nævner ikke Besøget (ifølge Hans Aage Pa-
ludan, 1939).
  60. Herredskontoret hos Hasles byfoged.
  61. Rettelig 13 år og ikke 11.
  62. Sognepræst Adler i Hasle var også filosof og for-
fatter.
  63. Såsom brandforsikringer.
  64. Rønne Råd-, Ting- og Arresthus fra 1834.
  65. Fyrinspektør Adolph Herbst boede i Landemær-
ket 3, Sandvig, fra 1845 til han i 1850'erne blev
udnævnt som postmester i Rønne.
  66. Amtmand Wegener.

Om Rønne Havn

Af P. Filholm, tidligere stads- og havneingeniør i Rønne

Rønne havn kalder sig »Porten til Bornholm«. At dette slogan ikke er helt forkert valgt, viser dette fotografi, som venligst er udlånt af Bornholms Tidende. For interesserede kan jeg i øvrigt oplyse, at såvel dagbladene som Bornholms Museum har fotografier, der illustrerer alle de omtalte anlæg.

En havn kan kun bevare sin betydning, hvis den stadig udvikles i takt med — eller gerne lidt foran — udviklingen i skibenes størrelse og antal og krav til betjening.

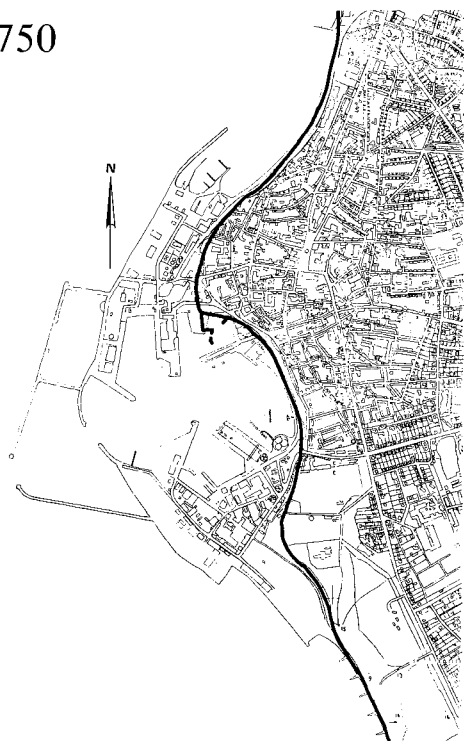
Rønne havn har takket være en rimelig styring gennemgået en sådan udvikling, og derfor er den i dag Bornholms regionalhavn med langt den største passager- og godstrafik og med en væsentlig del af fiskeriomsætningen.

Udviklingen af havnen fra den dukker op i historien omtrent samtidig med, at Rønne

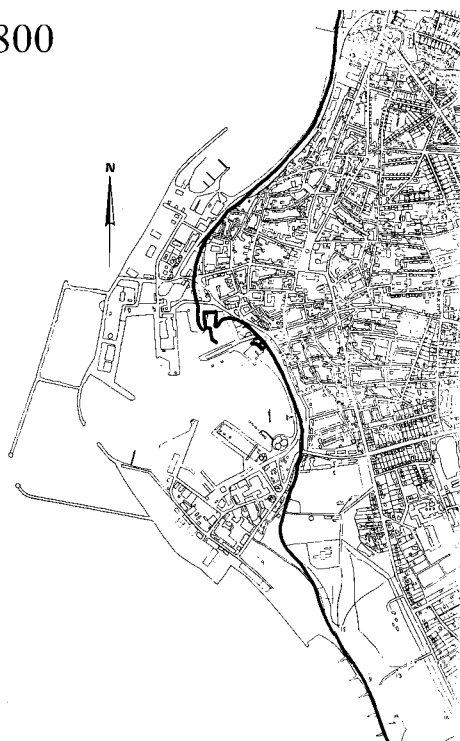
får købstadsrettigheder (1327), er beskrevet af arkitekt K. Thorsen i »Rønne Søfarts Historie«. Bogen er udgivet i 1939, og arkitektens beretning om havnens udvikling slutter kort efter århundredskiftet.

Havnens udvikling i nyere tid — indtil ca. 1950 — er beskrevet af ing. C. Milner og af stadsingeniør Robert Sørensen. Milner var tilsynsførende ved havnearbejderne fra ca. 1920 til ca. 1950, og han har givet sin beretning i andet bind af »Bornholmernes Land« i en artikel »De Bornholmske Havne«. Sø-

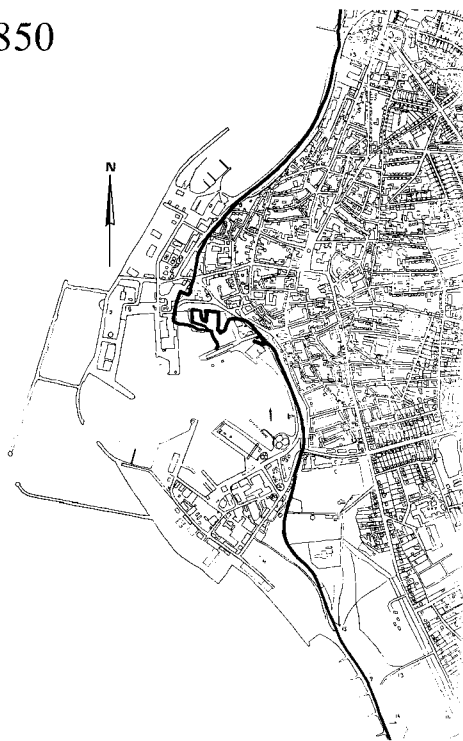
1750

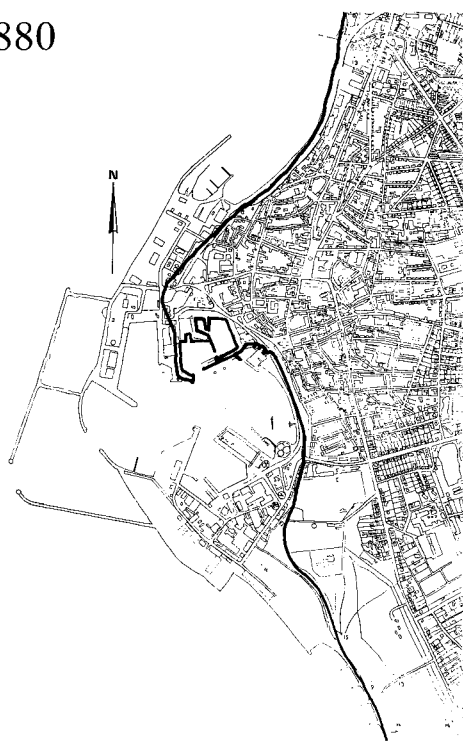
1800

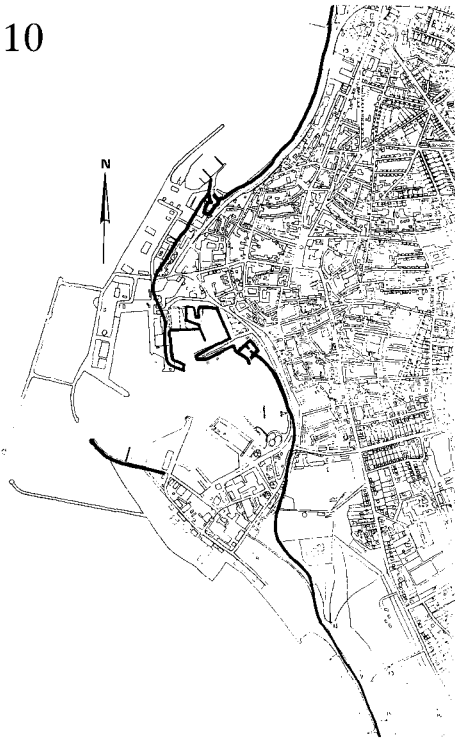
1850

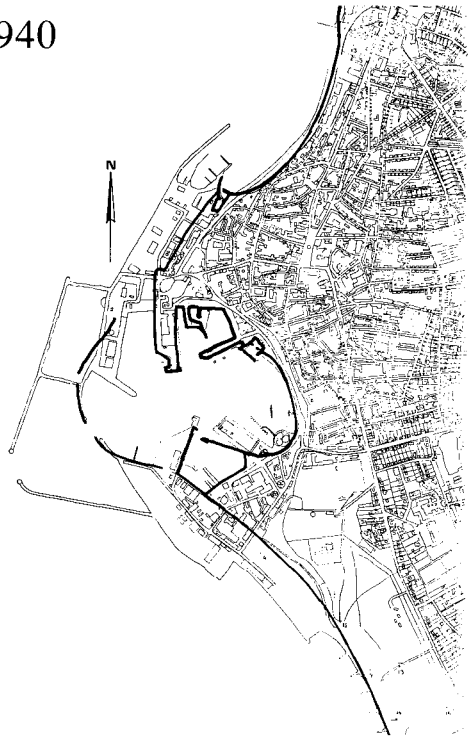
1880

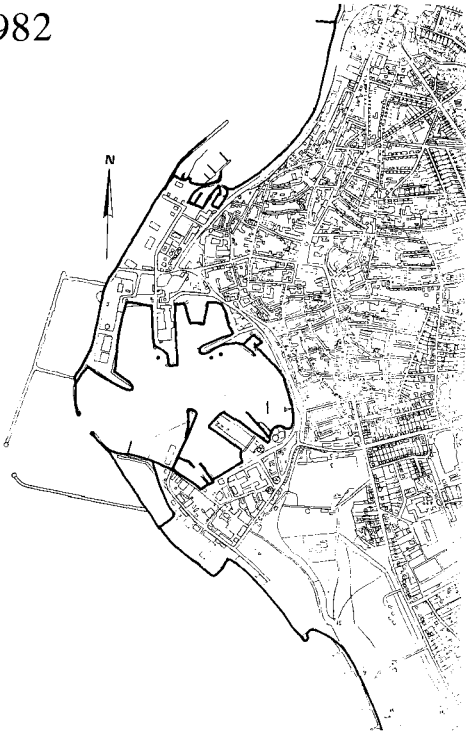
1910

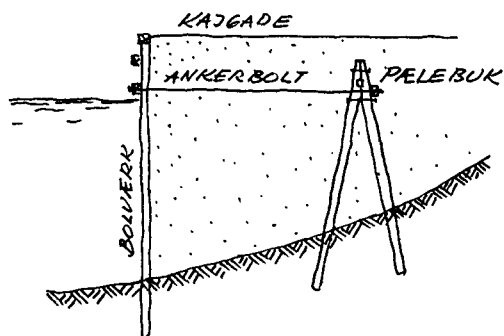
1940

1982

De 7 planer på dette opslag viser havnens udvikling i hovedtræk fra 1750 til 1982, idet de anlæg, der bestod i de angivne år, med tyk streg er tegnet ind på en nutidig havneplan. Det giver en god ide om, hvor småt det er begyndt for 200-250 år siden.

Skitse til det, Thorsen kalder »bukkede pæle«.

rensen har i Stads- og Havneingeniøren nr. 9 fra 1950 skrevet om »Rønne, en historisk, topografisk og teknisk beskrivelse.«

Det er muligt, at visse af emnerne fra havnens tidligste historie kan belyses yderligere ved benyttelse af andre kilder end de af Thorsen anvendte. Det vil jeg ikke begynde på her, men jeg vil gerne bringe Thorsens gamle skitser i præcis relation til den nuværende havn. Hertil har jeg valgt at benytte syv oversigtsplaner fra det materiale, der i begyndelsen af 80'erne blev udarbejdet som Rønne havns bidrag til en »Landshavneplan«. Herpå er der gjort rede for anlæggenes størrelse og beliggenhed i 1750, 1800, 1850, 1880, 1910, 1940 og 1982, idet de daværende anlæg hver for sig er indtegnet på en moderne plan over havnen.

Der kunne måske være behov for noget andet, nemlig en forklaring på enkelte ord fra Thorsens citater.

Jeg kunne nævne »C-læst«, som betyder kommercelæst og er et mål for rummeligheden af skibes last, idet en »C-læst« — eller kort en »læst« — er 150 kubikfod. (I vægt regnedes den til 4000 pund, dog i trælast til 5200 pund.) Nu regnes i bruttoregister-ton (BRT), som er 100 engelske kubikfod ~ 2,83 m³.

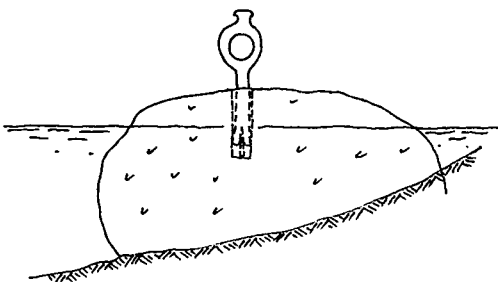
I Thorsens bøger der side 119 en illustration med teksten »tvende rader bukkede pæle«. De »bukkede« pæle må være pælebukke, altså to pæle, der er rammet skråt med hældning mod hinanden, således at de

kan samles i toppen med kiler og bolte og herved tjene til forankring af et bolværk.

På side 102 kan man læse om »kanoner at fortøje ved«, og hertil kan bemærkes, at det var almindeligt at nedgrave udtjente kanonrør med munden nedad i kajgaden, så skibene kunne fortøje i den 50-60 cm lange opragende ende. De sidste af disse kanonfortøjninger blev fjernet fra Rønne havn i 1962.

Udtrykkene »kar«, »stenkar« og »stenkister« bruges i flæng om det, vi i dag kalder tømmerkister, altså svære tremmekasser, der bygges i størrelse svarende til vanddybden på stedet og derefter sænkes ved ifyldning af sten, således at de kan danne bolværk og evt. kajindfatning m.m. (»tremmekasser« er måske ikke det bedste ord i forklaringen, for tremmerne kan ofte være 20-25 cm tømmer, og kassens længde, bredde og højde ofte 10 m × 8 m × 7 m).

Endelig kan jeg nævne som et kuriosum, at det på side 57 oplyses, at »i en sten syd for havnen« var anbragt ringe og bolte« og hertil føje, at en sådan fortøjningsanordning på færøsk hedder en »konge« (kongur). Denne sten kan udmærket have ligget, hvor syden den af Dampskibskajen nu ligger, og således have givet stedet det nu kendte navn »Kongen«.

Skitse til en fortøjningspæl, som på færøsk hedder en Konge.

Men tilbage til nutiden

Efter færdiggørelsen af Kulpieren og flytningen af kulkranen fra Dampskibspieren hertil i 1952, synes der at have været en pause i havnens anlægsarbejder indtil 1958, da

man gik igang med en forlængelse af Tværmolen i Sydhavnen.

(Navnene på de enkelte anlæg i havnen er vel kun lokalt kendte, og jeg vedføjer derfor en oversigtsplan, side 167, der viser havnen, som den ser ud i dag, med indskrevne (nr.) på de anlægsarbejder, der er udført i perioden 1958 til 1989. Tværmolen får her på (1)).

Begrundelsen for at forlænge den 6-7 m brede mole et halvt hundrede m i ca. 16 m bredde var, at man herved kunne skabe mere ro i Sydhavnen, få længere anlægsplads og desuden få plads til en ny kran med løfteevne op til 30 tons.

Arbejdet skulle udføres af havnens egne folk, ledet af den nyansatte formand Ove Funch Pedersen. Forlængelsen skulle udføres som en jernbetonspunsvæg på 7 m vanddybde. Da bundlagene var meget hårde, måtte man bore huller i bunden så tæt, at de dannede en sammenhængende rende, hvori spunspælene kunne »plantes«. Pælene i molens to sider skulle forankres til hinanden, og man måtte derfor nå hele vejen rundt, før forankring og opfyldning kunne finde sted. Man var lige ved at nå det, men så kom der en storm, som fik pælene til at vælte eller knække, så alt blev ødelagt.

Det fortælles herom, at Funch Pedersen kl. 5 om morgenen ringede til stadsingeniør Sørensen og rapporterede om skaden. Sørensen var overhovedet ikke morgenmand, så han skal have sagt: »Er molen væltet, hvorfor vækker De så mig på denne tid af natten?«

Her vil jeg gerne indskyde, at nok var udførelsesmåden dristig, men den var ikke uforsvarlig. Det er ofte i havnebygning nødvendigt at tage chancer med hensyn til udførelsesmåden, da et krav om 100% sikkerhed overfor vind og vejr ville gøre anlæggen urimeligt dyre.

Men — det ville være for dristigt at prøve den samme metode igen, så da arbejdet blev genoptaget i foråret 1959, valgte vi at udlægge en stendæmning i forlængelse af den eksisterende tværmoles vestre side og for-

ankre østsidens spunspæle i denne dæmning, efterhånden som de blev sat. Man sparede herved den ene pælestrækning, men måtte til gengæld anvende stenfyld til hele opfyldningen, da evt. jordfyld ville blive sugget ud gennem hulrummene i stendæmningen. Arbejdet blev gennemført uden yderligere problemer i løbet af 59 og 60 for en samlet pris (uheldet medregnet) af knap 800.000 kr.

(2) 30-tons kran

Så sent som i begyndelsen af 60'erne hævdede ledelsen i Dampskibsselskabet af 1866 på Bornholm, at det var umuligt at sejle med færger i Østersøen, og at Rønne havn aldrig ville få færgelanløb. Tungt gods måtte derfor transporteres på almindelige skibe, og Rønne måtte som øens største havn kunne klare håndteringen. Man havde nu plads til en tungtgodskran på Tværmolens brede hoved, og havneudvalget accepterede et tilbud fra Bornholms Maskinfabrik i samarbejde med Titan om levering og opstilling af en »derrickkran«. Det er en kran efter samme princip som de gamle bornholmske stenværkskraner, men denne var fabrikeret af jerngitterdragere og løftet op på 7 m høje betonben for at give gennemkørselsmulighed på kajen og for at give tilstrækkelig løftehøjde over skibene.

Kranen blev drevet af el-motorer; men da Bornholms Højspændingsværk, som Østkraft hed dengang, forlangte betaling for både fremføring af kabel og tilslutningsafgift, besluttede havneudvalget at anskaffe et mobilt elværk på ca. 100 hk. Herved sparede man udgiften til Østkraft og fik samtidig et elværk, der kunne sættes ind som reserve, f.eks. på vandværket i tilfælde af strømsvigt. (Det skete bl.a. under oktoberstormen i 1967.)

Det var forudset, at kranen kun ville blive brugt få gange om året; men efter at Bornholmsfærgen af 1962 og også 66-selskabet begge i 1963 begyndte at sejle med færger, som kunne medtage tungt gods, gik den helt af brug og blev senere pillet ned. Det mobile

elværk blev overdraget til Rønne Civilforsvar til indsættelse overalt på øen, men med en naturlig præference for Rønne kommune. Elværket er i 1990 stadig i drift og klar til udrykning.

Kran og elværk kostede tilsammen godt 300.000 kr.

(3) Fiskerikajen

De spunspæle, der var knækket ved det første forsøg ved Tværmolen, havde en restlængde på 6-7 m, og Funch Pedersen og jeg fandt, at det var en god længde til en begyndende renovering af Fiskerikajens bolværk. Det eksisterende træbolværk syntes at være sat på ca. 2 m vand; men der var efterhånden uddybet til ca. 3 m, så det var kun bolværkets »hjerterpæle«, der nåede ned til bunden. »Pælestumperne« fra tværmolen ville derimod tillade en uddybning til 4-4,5 m, hvilket nok ville blive nødvendigt for de lidt større fiskefartøjer.

Havneudvalget godkendte forslaget og gav desuden tilladelse til at støbe nye pæle til resten af kajstrækningen. Bolværket blev etableret og Kajgaden forsynet med betonbelægning i løbet af 1960-61, og prisen var 250.000 kr.

(4) Fiskeribeddinger

De forbedrede forhold i fiskerihavnen gav stødet til, at beddingsforholdene også forbedredes. Det skete ved, at man lavede en ny bedding med sidetræk og standpladser til fem fiskerbåde på op til ca. 50 BRT eller ca. 80 t egenvægt.

Da sidetrækket skulle ske hen over Fiskerivej, ville vi så vidt muligt undgå wiretræk, og derfor udvikledes i samarbejde med Poul Nielsens Maskinfabrik et særligt system med en dieselmotor, der alternativt kunne trække på sidetræksvognen eller beddingsvognen. Det eneste wiretræk var således på selve ophalerbeddingen.

Beddingen blev siden efterlignet i Tejn og Nexø.

Systemet har fungeret godt, siden det blev etableret i 1961 og 1962, men mange af

de nuværende store fartøjer kan ikke tages på bedding her. Prisen var 660.000 kr.

(5) Turistpier

Her må jeg nok starte med at fortælle, at der for 30 år siden fandtes en lille inderhavn i Nordhavnen. Den kaldtes bl.a. »Jagthavnen«, og den var ældste del af Rønne havn. Den var mod vest og mod syd begrænset af Turistkajen, fra hvis sydøstre hjørne Vinddriverkajen stak over mod Øernes kaj.

Vinddriverkajen havde sit navn af, at den i sejlskibstiden blev anvendt som anlægsplads for fartøjer, der søgte læ i havnen, indtil det havde blæst af udenfor. Ellers blev den brugt som oplægningsplads for lokale skibe, der lå stille i vinterperioden. I begyndelsen af 60'erne blev den ikke meget brugt og var så forfalden, at den normalt var afspærret.

Øst for Jagthavnen lå Mellemmolen, hvor fiskehandler Poul Jørgensen havde sit udsalg fra en flåde, fortøjet langs bolværket.

Jagthavnens bassin var lille og lavvandet, så det kun kunne bruges af små fartøjer.

Området var i øvrigt idyllisk med brolægning og store træer på pladsen foran Toldkammeret og med jernbanespor og to håndbetjente kraner, som ikke måtte bruges i frostvejr, da støbejern, som de var lavet af, så blev skørt. Ud fra denne beskrivelse vil man forstå, at Nordhavnen trængte til en sanering, og da 66-selskabet samtidig ønskede bedre plads i »Graven« vest for Jagthavnen, vedtog havneudvalget de planer, der fik Nordhavnen til at se ud, som den gør nu, med den trapezformede Turistpier.

Bolværkerne skulle som vanligt udføres af jernbetonspunspæle, men støbningen af disse blev for en gang skyld udliciteret, og det blev murermester Edmund Jensen, der fik arbejdet.

Vi arbejdede os frem fra det nordvestre hjørne, og godt på vej fik vi henvendelse fra et nyt rederi, populært kaldet 62-selskabet, som ville til at sejle rutefart med færge. Derfor blev der indarbejdet et færgeleje ved bolværket langs Turistpierens østside.

167

Så fandt 66-selskabet på, at de sandelig også ville sejle med færger, og vi måtte i hast indrette bolværket langs vestsiden til færgeanløb, skønt det ikke var dimensioneret til at tåle de hårde belastninger fra mange tunge anløb. Vi klarede det foreløbigt ved påbygning af nogle fenderfundamenter i beton, men de måtte senere fornyes og forstærkes for at kunne holde.

Hele anlægget stod færdigt i sommeren 63, og det blev 66-færgeren, der kom til at indvie det, mens 62-selskabets »Jens Kofoed« først dukkede op nogle dage senere. Til gengæld holdt »Jens Kofoed« først op med at sejle, idet selskabet gik fallit året efter, og mange små aktionærer mistede de beløb, de havde indskudt.

Men det havde altså lært 66-selskabet at sejle med færger.

Arbejdet blev udført i 1961-62 og -63, og prisen var meget tæt på 2.000.000 kroner.

(6) Auktionshallen

Antallet af fiskere, både bornholmske og »ovrefra« var i denne periode meget stort. Det var især laksen, der trak. Hovedparten af dem benyttede Nexø som base; men havneudvalget i Rønne ville naturligvis gerne have nogle af de indtægter, som fiskeriet indbragte. (Havneafgiften for de landede fisk blev beregnet efter værdien af fisken.) Derfor tog udvalget med glæde mod tanken om en auktionshal, og man mente, at man ved at forsyne hallen med velfærdsrum som opholdsstue, bad og tekøkken kunne gøre Rønne attraktiv som base for nogle af fiskerne.

Auktionshallen blev projekteret af arkitekt Arne Berg og opført af ing. Jensen-Gård, som fremstillede elementerne på sin fabrik i Muleby.

Hallen blev i første omgang på 15 × 30 m og med velfærdsrum på 6 × 30 m, men disse sidste måtte meget hurtigt udvides.

Hallen fik stor betydning for fastsættelsen af priserne, men den blev siden svigtet af fiskerne, som antagelig igen sluttede direkte aftaler med opkøberne, hvorved de jo kun-

ne spare den afgift, der var for at bruge auktionen.

Da dette skete, lejede havneudvalget hallen ud til en privat forretningsdrivende, mens velfærdsrummene stadig er til rådighed for offentligheden.

Den første auktionsmester var Ole Vinke; han blev senere afløst af Niels Åkermann.

Auktionshallen kostede i 1962-63 godt 400.000 kr., men den er senere blevet udvidet med større cafeteria og især med fryserum, og disse udvidelser har kostet godt 800.000 kr.

(7) Vesthavnen

Anlæggene i Fiskerihavnen og i Nordhavnen betød ikke, at der kom længere bolværksstrækninger, som der ellers var hårdt brug for, da havnen manglede anlægspladser. Bl.a. var det ofte sådant, at havnemesteren måtte sige nej til anløb af danske flådeenheder, der gerne ville gå ind til Rønne under øvelser i Østersøen.

Havneudvalget begyndte derfor at diskutere forskellige muligheder for en regulær udvidelse af havnen, og den løsning, der blev godkendt, var den, der førte til anlæg af Vesthavnen.

Det betød, at vi lavede et nyt havnebassin på det lavvandede og stenfyldte område vest for den daværende Dampskibspier. For at få landarealer hertil måtte vi gå ud over den ramme, som den daværende Nordre Bølgebryder var, og lave en ny bølgebryder ca. 100 m længere ude i havet og fylde op derude, dels med afrømning fra Robbedale og dels med dagrenovation og byggepladsfyld fra kommunen.

Bolværkskonstruktionerne blev projekteret i samarbejde med et privat firma »Scandril« a/s, som også fik overdraget arbejdet med sætningen af bolværker og forankringer. Uddybningen gik til Kjær & Trillingsgård, men de måtte dog søge hjælp fra større gravemaskiner i Tyskland, da bundlagene var meget hårde. De øvrige arbejder tog havnens egne folk sig af, men desværre

skete der herunder en ulykke, idet vort sten-fisker- og dykkerfartøj »Mester« kæntrade, mens dykkeren Kaj Mortensen arbejdede på bunden. Skønt der blev udfoldet store bestræbelser, lykkedes det ikke at redde ham.

Under arbejdets udførelse blev der — jeg kan næsten sige som sædvanligt — behov for ændringer. Således blev det efter anmodning fra et finsk rederi besluttet at etablere et færgeleje ved det, der senere kom til at hedde Finlandskajen, og det blev i nogle år befaret af de store finske færger til Tyskland. Færgedriften og også nogle skader, som opstod i forbindelse med orkanen i oktober 1967, kom til at betyde, at vi ændrede den projekterede spinkle kajmur til en sværere mur, som var mere lig de sædvanlige kajmure på havnen.

Landarealerne ved kaj på Vesthavnen blev hurtigt lejet ud, først til Ahlsell Mineral, som dengang hed Silversand, og til Carl Nielsen, Sten og Grus a/s.

Silversand ønskede dog at kunne udnytte arealerne bedre ved en ændring af de projekterede veje, og dette ønske blev positivt modtaget af havneudvalget. Jeg syntes, at jeg skulle gøre opmærksom på, at man kunne være bekymret over, at ændringen ville betyde en fordyrelse på ca. 500.000 kr. Her-til bemærkede borgmester Andresen vredt: »Nu har De gået og brugt 10 millioner på Vesthavnen, så skal De ikke pibe for 500.000 kr.« Vejanlæggene var i øvrigt planlagt med den forudsætning, at den gamle lodsstation skulle fjernes. Det blev den jo ikke, men der skete efterhånden andre om-lægninger i området, således at man ikke længere opfatter husets beliggenhed som en hund i et spil kegler.

Under arbejdet med Vesthavnen støbte vi den første af de runde betonsænkekasser, som siden er blevet anvendt så mange steder i havnen. Deres størrelse blev bestemt af, at de skulle kunne påbegyndes på den »nye« fiskeribedding, og også skulle kunne søsættes herfra. Diameteren kunne derfor kun blive 7,60 m, men dette var i og for sig meget

passende til den generelle vanddybde på ca. 7 m i havnen.

Den første blev brugt som en duc d'albe ved den ikke uddybede skæve firkant vest for Kongen, de to næste som fundament for yderenden af læmolen i vesthavnen, en til modernisering af molehovedet på nordre bryder, derefter 7 til udbygning af oliebroen og en til udløbsbrønd for hovedkloakledningen, og sidst 6 som tre og tre blev støbt sammen side om side til molehovederne til de nye bølgebrydere.

De første sænkekasser blev lavet efter mine beregninger og tegninger; men da vi midt i 70'erne fik en ny ingeniør, rystede han på hovedet og regnede dem om. Hans beregninger blev så igen ændret af den næste ingeniør i begyndelsen af 80'erne. Som et bevis på Vorherres godhed kan jeg tilføje, at alle sænkekasserne ser ud til at befinde sig godt.

Udførelsen af Vesthavnen, incl. projektering, fandt sted i perioden 1964 til 1968, og prisen blev 12-13 millioner kr., og man kan så glæde sig over, at beløbet omfatter gratis losseplads for Rønne kommune i en årrække.

(8) Østkajen

Det er naturligt at nævne reparationen af Østkajen på dette sted. Den havde stået på ønskesedlen længe, men når den kom til udførelse netop nu, skyldtes det, at uddybningsarbejdet i vesthavnen var forsinket, så bolværksarbejdet ikke kunne komme i gang. Med havneudvalgets godkendelse lavede vi derfor en aftale med bolværksentreprenøren om at forny Østkajens bolværk. Fornyelsen skete som sædvanligt i denne periode ved at anbringe et nyt bolværk af jernbetonspunspæle ca. 1,50 m foran det gamle. Den gamle kajmur af hugget granit blev nedbrudt og erstattet med beton. En af stenene, som bar bygmesterens, Zahrtmanns, navn og årstal blev dog reddet og opbevaret.

Arbejdet blev udført i 1963-64-65 og kostede 620.000 kr.

(9) Nyt fyr på Nordre bølgebryder

Det lave molehoved på Nordre bryder var opbygget på en tømmerkiste, som i tidens løb var blevet noget »leddeløs« ved bølgernes idelige angreb. Havneudvalget vedtog derfor at lade den istandsætte, og dette skete ved, at vi fjernede den yderste halvdel af tømmerkisten (vores dykker savede simpelthen bjælkerne over under vandet) og erstattede den med en af de omtalte cirkulære betonsænkekasser. Oven på denne opbyggede vi så et »maskinhus« og et »fyrtårn«, hvorpå såvel fyr som en ny tågesirene fik plads.

For at have bekvem adgang til arbejdspladsen, og i øvrigt også for at kunne vedligeholde Nordre bryder ved tilkørsel af sten, gjorde vi den gamle krone på bryderen ca. en meter bredere, så der blev rimelig plads til en bakkende lastvogn.

Arbejdet fandt sted i 1966, 67 og 68, og det kostede knap 300.000 kr.

(10) Ny lodsstation

Efterhånden som havnen blev udvidet og bebygget mod vest, mistede lodserne muligheden for at holde udkig fra den gamle lodsstation.

Samtidig var sydhavnens aktiviteter vokset så meget, at havnemesteren gerne ville have en »filial« derude, og det førte til, at vi projekterede et nyt lods- og havnekontor med placering i sydhavnen.

Det skal indrømmes, at lodserne i mellemtiden havde fået ændret deres arbejdsforhold, så de ikke længere skulle have vagt på havnen, men blev tilkaldt efter behov, og vi tog derfor ikke særligt hensyn til lodserne, da bygningen blev opført. Vi måtte dog senere indrette et kontor til dem i den nederste etage, men det er stadig især havnemesterens personale, der bruger bygningen med dens udstyr af radio, radar, vindmåler og andet.

Bygningen er lavet af træ i 1970 for en pris af godt 100.000 kr. Udviklingen — og udbygningen — er imidlertid også løbet fra den nye bygning, og havnemesteren har,

især efter etableringen af de nye bølgebrydere, ønsket at få rykket kontoret længere ud mod vandet, gerne i nærheden af den nye Redningsstation, så hans medarbejdere kan få bedre udsyn over havet.

I den forbindelse har vi undersøgt mulighederne for en sammenbygning med redningsstationen, men den var efter vor opfattelse alt for bekostelig.

(11) Søndre Bådehavn

Bådehavnen havde oprindeligt indsejling fra nord, men dette blev ændret i forbindelse med anlægget af den pier, som nu er kendt som øernes kaj. Navnet stammer fra, at det var Øernes andelsselskab, der stod for lejemål og bygninger ved kajen.

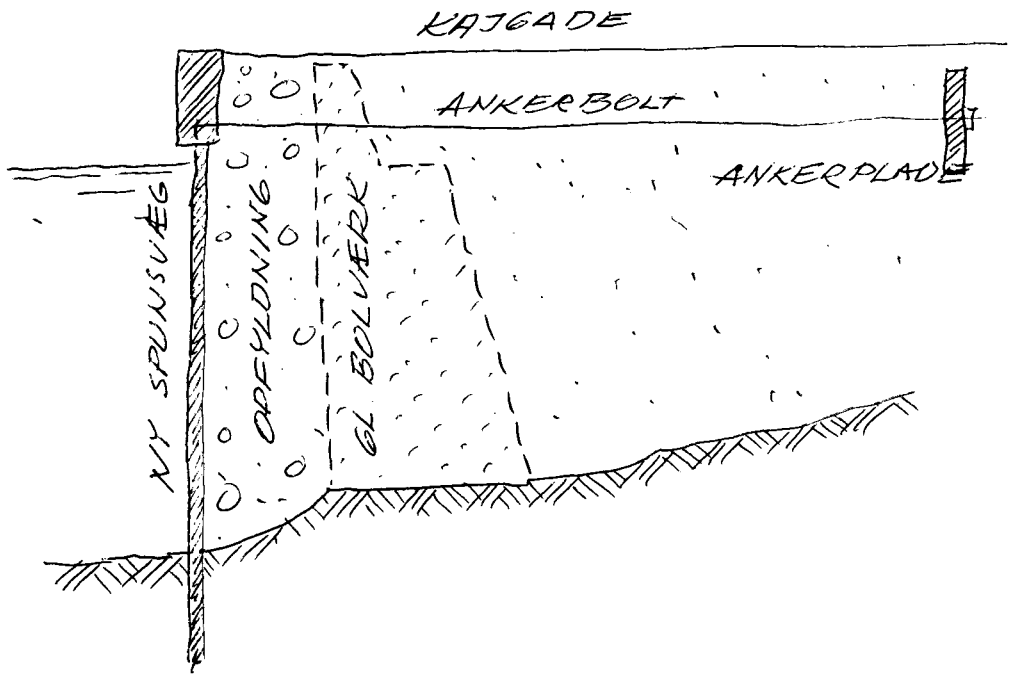
Havnen var nok kommunal i begyndelsen, men den blev ved et gavebrev i 1863 overdraget til en række private fiskere mod, at de overtog forpligtelsen til vedligeholdelse og evt. udvidelse.

Trods denne tinglyste forpligtelse har havnen i nyere tid været behandlet som en offentlig havn, og da den i årenes løb var blevet noget forfalden, og man i øvrigt kunne ønske noget større vanddybde, end de gamle kajindfatninger kunne holde til, gik vi i 1972 i gang med en sanering af bådehavnen. Vi søgte herved at bevare de gamle kajer, der var sat af kløvede granitsten. Dette blev gjort ved, at det nye bolværk af betonelementer blev sat ca. en meter foran de gamle kajflugter og sat så lavt, at den gamle kaj rager ca. 50 cm højere op. Mellemrummet blev brolagt med sten.

Af hensyn til havnens bekvemme benyttelse blev den nordre tværmole fjernet, mens den søndre blev forlænget lidt.

Det var tanken dengang, at havnen især skulle bruges til joller og lystfartøjer, og her til var de nye lave kajer velegnede. De få resterende fiskerbåde kunne indtil videre ligge ved kajen mod øst, som jo i forvejen var gjort højere og forsynet med betonbelægning; men det var meningen, at de på længere sigt skulle flyttes til sydhavnen.

Arbejdet blev udført etapevis i perioden

Skitse, der viser, hvordan en bolværksfornyelse normalt sker. Det gamle bolværk, som kan være en massiv mur, en tømmerkiste eller en spunsvæg af en eller anden slags, bliver stående, idet dog selve kajmuren ofte fjernes. Det nye bolværk etableres umiddelbart foran og forankres, hvorefter mellemrummet fyldes op, og kajgaden retableres.

1972 til 1976, og udgiften løb op i ca. 700.000 kr.

Senere har havneudvalget vedtaget, at havnen skal bruges af de små fiskerbåde, og det har derfor været nødvendigt i 1989 at ændre en del af nordkajen, så den har fået fuld højde og er blevet betonbelagt for at kunne tjene som bekvem lossekaj for fartøjerne.

Udgiften til den sidste ændring er på ca. 150.000 kr.

(12) Oliebroen

Oliebroen var et af de steder, hvor tankskibene kunne lægge til og aflevere deres last. De andre steder var inderst på Kulkajen, og for Esso yderst på Dampskibskajen. Fra disse anløbspladser blev olien ført i rørledninger til depoterne. Mange husker sikkert endnu Essos olieledning langs muren ved vestsiden af Dampskibspieren, fordi rørene var så bekvemme at stå på for børnene, når

man stod og ventede på, at rutebåden skulle komme til syne i horisonten. (Derfor var rørene da også forsynet med en malet påskrift »Vær så venlig ikke at træde på mig«.)

Oliebroen var en pælebro med træpæle, der var rammet mere eller mindre ned i bunden, samlet til åg over vandet og forsynet med trædæk.

Konstruktionen var ikke særlig solid, og den var noget medtaget af råd, og desuden var broen blevet for kort til de efterhånden større tankskibe.

Vi begyndte derfor en reparation med at placere to af de cirkulære sænkekasser i forlængelse af den eksisterende bro, og at udskifte broens yderste del og specielt indpumpningsstedet med yderligere tre af disse sænkekasser. Derefter blev resten af den gamle bro fjernet og erstattet med flere sænkekasser, og der blev lavet en ny adgangsbro til anlægspladsen. Adgangsbroen er stadig en pælebro, men denne gang med stål-pæle og betonbrodæk.

Sænkekasserne står med 6-7 meters afstand, og de er forbundne med lette løbebroer.

Første del af arbejdet er udført i 1972-73, og sidste del i 1981-82. Prisen ca. 1,5 million kr.

(13) Filetkajen

Vi havde nu i mange år anvendt betonspuns og betonsænkekasser til vore bolværksarbejder, især fordi vi ikke med det grej, vi rådede over, kunne ramme i de hårde bundlag. Vi vidste, at der var foretaget mindre reparationer med jernspuns efter en påsejling ved Kongen og efter en bombeskade ved Turistkajen. Vi havde også foretaget nogle bundundersøgelser og rammeforsøg, som viste, at det med tilstrækkeligt stive spunsjern og godt rammegrej ville være muligt at anvende nedrammede jernspuns som bolværk.

Da det blev Filetkajens tur til en udbedring, blev det derfor besluttet at prøve med spunsjern. Der blev anskaffet et dieselslag, og herefter kunne arbejdet med nedramning af spunsvæggen ca. to meter foran det gamle bolværk gennemføres uden problemer. Dette blev gjort af havnens egne folk omkring 1977, og med nogle tilhørende belægningsarbejder et par år senere blev prisen på rundt 1,75 million kr.

(14) Reorganisering af Nordhavnen

Midt i 70'erne havde Bornholmstrafikken fået tilsagn om at kunne bygge to store færger, og havneudvalget gik straks igang med at forberede modtagelsen og betjeningen af disse færger. Det skete naturligvis i samarbejde med Bornholmstrafikken, Politiet og Toldvæsenet; men også DSB og andre blev inddraget, så det var først i begyndelsen af 1977, byrådet kunne få den samlede plan forelagt til godkendelse.

Planen var naturligvis et kompromis mellem mange synspunkter, f.eks. politikernes forståelige ønske om ikke at udlægge hele nordhavnsområdet som en stor »asfaltørken«, der kun blev fuldt udnyttet nogle få

gange i løbet af året, Bornholmstrafikkens ønske om så store opmarchområder som muligt og Politiets ønske om den størst mulige enkelthed og trafiksikkerhed.

Kompromisset blev vedtaget, og det tilhørende overslag på ca. 20 millioner kr. blev godkendt, så arbejdet kunne sættes igang.

Det var dog havneudvalgets opfattelse, at mange af de ændringer, der skulle gennemføres, blev lavet for Bornholmstrafikkens skyld, og at selskabet derfor måtte betale en stor del af de 20 mill. kr. Det blev der ført nogle forhandlinger om med ministeriet for offentlige arbejder, og det endte med, at vi fik et tilskud på 8 mill. kr., fordelt på uddybning, kajarbejde og opmarchpladser. Ud over de 8 millioner havde vi i forvejen fået Vejdirektoratets accept på, at omlægningen af Munch-Petersensvej ind gennem den daværende Havnegade var en opgave, der skulle løses for statens regning.

Den samlede reorganisering kan deles op i følgende arbejder: a) nyt bolværk, der var dimensioneret, så det kunne tåle de store skibes anløb, og tåle den udskæring i bundlagene, som skruerøringen uvægerligt ville forårsage. Hertil de nødvendige fortøjningsgrejer og fendere og naturligvis broklap og passagerlandgange. b) ordnede opmarch- og trafikforhold, hvor der blev taget hensyn til både private bilister, taxi og busser, og hvor vejføring og skiltning nogenlunde enkelt kunne lede trafikanterne til deres mål. c) uddybning i havnebugten mellem Oliebroen og sydsiden af Øernes kaj til 7 m vand, således at færgerne kunne udnytte dette område til svajning ved ud- eller indsejling. d) opstilling af to duc d'alber syd for Øernes kaj for at hindre, at en færge i en nødsituation skulle drive ind mod kajen og beskadige eventuelle fartøjer.

Om disse duc d'alber kan jeg fortælle, at de var regnet udført som en ring af spunsjern, rammet omkring en afstivningskonstruktion af nedrammede træpæle. Den yderste af dem var da også næsten færdig, da den tidligere kommunebogholder Nykjær, som fra sit vindue på Kapelvej holdt

nøje opsyn med arbejdet, en tidlig morgen ringede til mig og spurgte, om vi havde flyttet duc d'alben. Da jeg spurgte, hvad han mente med det, sagde han, at duc d'alben havde været der, lige før Bornholmstrafikkens færge var gået forbi, men at den derefter var forsvundet. Så kom jeg i en fart på havnen, og det viste sig, at træafstivningen ikke havde været tilstrækkelig stærk til at modstå bølgebevægelsen fra færgen, som måske var kommet lidt for tæt på, og det hele var væltet.

Heldigvis kom ingen mennesker til skade, og næsten alle materialerne kunne genanvendes, så jeg kunne anslå tabet til ca. 50.000 kr. Det meddelte jeg hurtigst muligt borgmester Schou, som vel ikke mente, at det var det bedste, der kunne ske, men som på den anden side godt kunne forstå, at man kunne blive ramt af et enkelt uheld.

Vi turde ikke prøve på samme måde igen, så vi stillede spunsjerneringen op på land på den store beddingsvogn, støbte en betonbund i, søsatte den og sejlede den over på plads, hvor den blev sænket ved indpumpning af vand og sand. Den næste blev lavet på samme måde, og denne metode viste sig økonomisk fordelagtig, så at vi sparede uheldstab ind igen.

Arbejdet med reorganisering af nordhavnen blev som helhed lavet af havnens egne folk, men vi fik hjælp af specialfirmaer til uddybningen og til udførelse af broklap og passagerlandgang, og til enkelte andre ting, som krævede særligt grej.

Vi nåede at blive klar til at tage mod den første færge på dens jomfrurejse kort før nytår 1980. Der resterede dog endnu enkelte reguleringsarbejder, som blev udført i de kommende år, og som bragte anlægsregnskabet op på de stipulerede godt 20 mill. kr.

(15) Nyt havnekontor på Nordhavnen

Jeg har tidligere nævnt, at vi havde planer om at nedrive den gamle lodsstation, fordi den lå i vejen for den projekterede vejføring, og så kunne vi passende lade staten betale erstatning, fordi det var statsvejen Munch-

Petersensvej, der skulle føres frem til vesthavnen.

Disse vejplaner blev imidlertid ændret ved reorganiseringen af Nordhavnen, hvor Munch-Petersensvej blev ført frem gennem Havnegade m.m.

Også synet på nedrivninger af gamle bygninger ændrede sig, og det førte til, at lodsstationen blev istandsat for at blive anvendt som kontor for havnemesteren, og det førte igen til, at det hidtidige havnekontor senere blev solgt.

Ved istandsættelsen holdt man de gamle traditioner i hævd, og alligevel lykkedes det at gennemføre renoveringen for omtrent samme pris, som nybyggeri ville have kostet. (Det er min erfaring, at renovering i regelen er dyrere end nybyggeri.) Arbejdet blev i hovedsagen udført i 1981, og det kostede rundt 600.000 kr.

(16) Tværmolen

Efterhånden var stort set alle arealer i havnens eje udlejet, i det mindste var alle arealer ved kaj beslaglagt, og det skabte problemer for virksomheder, der ville udvide eller ønskede at flytte ud.

Et af problemerne var BAF's ønske om udvidelse. Det første forslag gik ud på at få udvidet Øernes kaj i bredden, så der blev plads til alle BAF-funktionerne her; men den løsning blev umuliggjort ved forkastelsen af lokalplanforslaget herom. En anden mulighed var at skabe nye arealer til BAF's forventede byggeri, og det bragte en breddeudvidelse af Tværmolen ind i billedet, og her lykkedes lokalplanlægningen.

For en udvidelse talte også, at Tværmolens bolværk på strækningen fra Fiskerikajen til den nye del fra 1959 var meget dårligt, og på grund af efterfølgende uddybning knap nok nåede ned til bunden, således at vi under alle omstændigheder snart skulle igang med arbejdet her.

Sammen med bolværksarbejdet blev der lavet en ca. 100 m bred opfyldning langs kajen, og begrænsningerne således planlagt, at det ville være muligt senere at udbygge den

yderste skrå afslutning af opfyldningen til anløbsplads for containerfartøjer med større dybgang, end der kunne opnås ved de eksisterende kajer.

Mens vi byggede, skete der imidlertid det, at BAF ændrede planer, fordi nye muligheder dukkede op, så de ikke længere var interesseret i landvindingen. Samtidig mødte Espersen op med ønske om arealer til nye kølehuse m.m., og det var et ønske, som havneudvalget gerne imødekam, da man jo havde erfaring for, at Espersen a/s var en dynamisk og ekspansiv virksomhed, som havde udnyttet alle hidtil lejede arealer med mindst 100%.

Bolværket blev udført med jernspuns, mens de andre begrænsninger for opfyldningen blev lavet som stendæmninger med den »indvendige« skråning afdækket med filterdug, så fylden ikke kunne skylles ud i havnen.

En del af opfyldningen blev for at spare — og fordi Espersen ikke havde umiddelbar behov for hele arealet — foretaget med byggepladsaffald fra byen, og belægningsarbejderne blev udført efterhånden, som der blev brug for dem. Det betød, at anlægget først er færdigt her i 1990, men langt størstedelen af udgifterne, nemlig ca. 7,5 mill. kr. af den samlede anlægsudgift på ca. 8,75 mill. kr. blev afholdt i årene 1982 og 1983.

(17) Øernes kaj

Øernes kaj blev etableret kort efter århundredeskiftet i en blanding af tømmerkister og træspunspæle. Fylden i kisterne og i kajen i øvrigt var sten, og det betød, at da bygningerne på kajen blev opført, anså man det for unødvendigt med særlig fundering.

Tiden og måske også nogle bombenedslag i 1945, samt det at bygningerne blev gjort højere og blev stærkere belastet, gav imidlertid anledning til nogle revner, som formodedes at skyldes sætninger i kajen, og det blev derfor besluttet at forstærke begge kajens (pierens) bolværker.

På sydsiden blev det gjort ved udlægning af en stenfyldning, der er ca. 5 m bred for-

oven og 10-12 m forneden til støtte for bolværket. Herved blev denne kajside gjort ubrugelig som anlægsplads, men dens anvendelighed var i forvejen problematisk på grund af dens udsatte beliggenhed.

Ved kajens yderende blev der i stedet for stenfyldningen sat en jernspuns, som skabte forbindelse med den forstærkning af molehovedet, der allerede var sket under reorganiseringen af Nordhavnen.

Kajens nordside blev regulært fornyet med et bolværk af jernspuns et par meter foran det gamle bolværk. Forankringen blev her foretaget af et specialfirma ved indboring af ankre skråt nedad under BAF's bygninger, fordi der jo ikke på grund af bygningerne var plads til en normal forankring med bolte og plader.

Arbejdet blev udført på sydsiden i 1982-83 og på nordsiden i 1984-85, og det kostede hhv. 2,5 mill. kr. og godt 5 mill. kr.

(18) Finlandskajen

Da Vesthavnen blev bygget, var der nogle problemer ved Finlandskajen, som betød, at betonspunsen ikke kom til at stå i lod og fik mindre utætheder. Disse skavanker var uden større betydning eller var blevet afhjulpet; men nu viste det sig, at der ved den stærke trafik med færger og containerskibe skete betydelige udskæringer i bunden fra skruevandet. Bolværket var kun beregnet til 7 m vand, men nu blev der fundet dybder på op til 10 m få meter udenfor foden af spunsen.

Vi sikrede i første omgang mod risikoen for udskridning ved at fylde hullerne op med så store sten, at skruevandet ikke kunne flytte dem, men det var naturligvis kun en midlertidig løsning, for der kom snart huller ved siden af. Vi kunne have foretaget en fuldstændig bundbeskyttelse, men da denne var ret kostbar, og bolværket som nævnt havde nogle fejl på forhånd, og da det jo heller ikke oprindeligt var beregnet til anløb af færgerne, blev det besluttet at ramme et nyt spunsjernsbolværk, som både var stærkt

nok til færgerne, og som kunne tåle en bunderosion på et par meter.

Dette arbejde blev udført i 1982-83, og udgiften var lidt over 6 mill. kr.

(19) Nye bølgebrydere

Tanken om at etablere nye fremskudte bølgebrydere for at skabe bedre anløbs- og læforhold i havnen er nok af gammel dato; men den fik konkret form, da direktøren for Bornholmstrafikken, Wolden-Ræthinge, i slutningen af 1970'erne gjorde borgmester Schou opmærksom på, at der ville blive et overskud på ca. 20 mill. kr. på bevillingen til selskabets nye færger, og at det måske var muligt for Rønne havn at få dette overskud som tilskud til etablering af nye bølgebrydere, fordi sådanne brydere kunne forbedre mulighederne for færgernes sikre anløb af havnen under vanskelige vejrforhold.

Havneudvalget søgte derfor ministeriet for offentlige arbejder om pengene, men efter at ministeren havde forespurgt sin rådgiver, Statshavneadministrationen i Frederikshavn, blev der givet afslag med de begrundelser, at man ikke på forhånd kunne vide, om nye brydere ville virke efter hensigten, og at det i øvrigt ville være billigere at bygge en nød-anlægsmole f.eks. i Neksø.

Ideen blev herefter lagt til side, men ikke glemt, og da der i begyndelsen af 1980'erne blev mulighed for EF-tilskud til et sådant anlæg, blev ideen taget op igen.

Vi søgte i første omgang om tilskud til den Nordre bryder, uden molehoved, men med det store opfyldningsområde, som er knyttet til anlægget. Prisen var beregnet til 17 mill. kr., og vi fik bevilget et tilskud på 30% heraf eller 5,1 mill. kr. Så blev der holdt licitation som krævet efter EF's regler, og så viste det sig, at de sten, vi skulle bruge til bryderne, var blevet så meget dyrere, at hele tilskuddet ville blive slugt af merprisen.

Det var De forenede Granitbrud, der stod for det billigste tilbud, og de fik leverancen overdraget. Vi kom i gang i sommeren 1985 og gjorde først opfyldningsfirkanten færdig.

Imens rejste der sig nogle protester, især fra lodserne, men også fra dele af skibsfarten, og de gik ud på, at Rønne havn ville blive særdeles vanskelig at anløbe, såfremt den nordre bryder blev lavet færdig før den søndre. Det gav anledning til et brugermøde, og efter dette besluttede havneudvalget, at vi skulle lave Søndre bryder før Nordre. Udvalget besluttede også, at den søndre bryder ikke skulle have forbindelse med land, når den var færdig, men da den billigste løsning stadig var, at få stenene kørt til med lastbil, blev det accepteret, at bryderen var landfast i anlægsperioden, og så længe det var nødvendigt af vedligeholdelseshensyn.

Samtidig med at stenene blev kørt ud til Søndre bryder, gik havnens folk i gang med at forberede de to molehoveder, som blev anset for helt uundværlige. Hertil blev anvendt de tidligere omtalte cirkulære sænkekasser; men da én kasse ikke alene kunne stå for bølgetrykket, og i øvrigt også var for smal til at dæmme op for stenene i molen, kom molehovedet til at bestå af tre kasser, der blev støbt og sejlet ud og sænket hver for sig; men blev støbt sammen i overbygningen fra daglig vande og opefter.

Det nordre molehoved, som blev støbt sidst, blev dog lavet sådan, at kasserne blev sammenstøbt, så snart de var søsat, og det vil sige fra ca. tre meter over bunden.

Molehovederne blev sat på plads, og de blev forsynet med »maskinhus« og »fyr-tårn«, fyr og ny tågesirene.

Der blev imens arbejdet videre på Søndre bryder, og derefter igen på Nordre, og arbejdet blev færdigt i sommeren 1989. »Færdigt« betyder dog, at vi er klar over, at der de første år i stormvejrperioder vil ske nogle skader på bryderne, og at dette først vil opføre, når stenene populært sagt er blevet rystet ordentligt på plads. Derfor har vi heller ikke endnu taget skridt til at fjerne de inderste ca. 100 m af Søndre bryder, idet jo vedligeholdelsesarbejdet herved vil blive væsentligt vanskeligere.

Havnen fik ikke EF-tilskud til Søndre bryder eller til molehovederne, så det be-

tød, at det samlede tilskud blev de nævnte 5,1 mill. kr., den samlede udgift var ca. 40 mill. kr., og altså nettoudgiften for havnen ca. 35 mill. kr.

Til slut kan jeg nævne, at der er brugt ca. 600.000 tons sten til de to bølgebrydere, og at deres største højde er ca. 15 m og største bundbredde 40-45 m. Med andre ord er højden som facaden i et fem etages hus, og bredden er større end bredden af Store Torv i Rønne.

(20) Kulpieren

Nu i 1989-1990 og de kommende år er turen kommet til reparation af Kulpieren. Den blev som tidligere nævnt bygget færdig omkring 1950, så den opnåede at blive ca. 40 år, og det er efterhånden en høj alder for et havnebygværk. Det skyldes af og til, at konstruktionerne er udtjente eller medtagne af tidens tand, men lige så ofte, at de ikke længere er formålstjenlige, når henses til de fartøjer eller den trafik, der skal betjenes. Det sidste ses bl.a. på nordhavnen, hvor nogle af de anlæg, der blev færdiggjort for 10 år siden, allerede nu bliver bygget om.

Med Kulkajen er det dog kajens stabilitet, der er afgørende. I mange år har vi været klar over, at bolværkerne bevægede sig ud-efter; det kunne især erkendes på kulkranen, som måtte have et par justeringer, fordi der blev længere og længere mellem dens to køreskiner, som jo lå langs kajerne på hver side af pieren.

Ved den igangværende ombygning er vi gået bort fra spunsjernene og vendt tilbage til betonpæle, men betonpæle, som ikke står tæt sammen. Det er især sket af to grunde. Den ene er beskæftigelsessituationen, som bedres ved arbejdet med fremstilling af betonpælene, uden at disse er dyrere. Den anden er, at man ved at sætte pælene – som tidligere – et par meter foran den eksisterende tømmerkiste, men sætte dem med 25 cm mellemrum og fylde op bagved med sten større end 25 cm, kan opnå, at en stor del af bølgeenergien bliver optaget i konstruktionen. Herved bliver liggepladsen roligere, og

roen i andre dele af havnen kan også blive forbedret.

Den samlede udgift til bolværket hele vejen omkring Kulpieren og langs den tilstødende »Trekanten« blev anslået til godt 20 mill. kr., men prisreguleringer vil nok øge udgiften noget.

(21) Nørrekås

Nørrekås bådehavn burde nok have sin egen historie, og jeg kan kort nævne, at den tidligere var en privat fiskerihavn, som efterhånden også blev benyttet af lystfartøjer og joller. Rønne havn fik derfor tilbudt at overtage havnen, og dette blev accepteret af havneudvalget og ministeriet for offentlige arbejder. Ministeriet gav samtidig tilladelse til, at Nørrekås, selv om den også blev brugt til lystbådehavn, måtte vedligeholdes af Rønne havn, så længe der endnu var hjemmehørende fiskefartøjer i havnen. Loven siger ellers, at lystbådehavne ikke må vedligeholdes eller udvides for den egentlige havns penge.

Imidlertid opstod der snart et behov for flere bådepladser, og vores arbejdsformand, Funch Pedersen, og jeg blev enige om, at havnen kunne udvides med et nyt bassin i den resterende del af det inddæmmede område mod vest, som kommunen brugte som fyldplads. Vi mente også, at dette kunne gøres meget billigt med materialer, der blev tilovers, eller som kunne genanvendes fra anlægsarbejderne på Rønne havn.

Vi var klar over, at hvis vi spurgte havneudvalget om tilladelse, så skulle udvalget sige nej, fordi loven jo forbød anvendelse af havnens midler til udvidelse af lystbådehavnen.

Derfor begyndte vi på arbejdet uden at spørge; men det varede ikke ret mange dage, før Åge Kjøller, som var formand for Gade- og Vejudvalget og medlem af havneudvalget, havde opdaget det. Han bebrejdede os vores selvrådighed, men var vist inderst inde enige med os, og han forlangte ikke arbejdet standset.

I lang tid herefter »fik vi aldrig tid« til at vi-

se ministeriets tilsynsførende ingeniør Nørrekås, når han kom på sin årlige visitatsrejse. Til sidst insisterede han på at se bådehavnen og fandt så ud af, hvad vi havde lavet. Det resulterede i nogle bebrejdelser til det siddende havneudvalg, men da vi forklarede, at udvidelsen næsten ikke havde kostet noget, blev tonen mildere, og jeg tror ikke, han indberettede sagen til ministeriet. Vi hørte i alt fald aldrig mere til den.

Men antallet af lystfartøjer voksede stadig, og fiskerbådene i havnen blev færre og færre, den sidste var Thor Kofoeds »Rita«, som til slut blev overtaget af Bornholms Museum. Byrådet vedtog derfor, at Nørrekås i fremtiden skulle være en kommunal havn, som skulle bekostes af kommunen.

Det er så resultatet i den nye dækmole mod nordvest (den er ikke færdig endnu), anskaffelse af nogle flydebroer og etablering af en fast bro af jernspuns i forlængelse af den gamle læmole og et par træbroer udgående herfra.

Det er anlægsarbejder, som vel løber op i 5 mill. kr., og der vil være behov for en del millioner endnu, inden havnen er færdig med de nødvendige faciliteter for både og mennesker.

Det er stadig min opfattelse, at den nævnte faste bro i forlængelse af den gamle læmole burde have ligget parallelt med dækmolen mod vest og i en afstand på 25-30 m fra denne. Flydebroer og andre lette broer skulle så udgå fra denne faste bro og mod øst, og det ville give bedre anløbs- og liggeforhold. Sejlklubbens bestyrelse var ikke enig med mig, og havneudvalget bestemte sig for at følge sejlklubbens indstilling.

Hovedlinierne for Nørrekås-udbygningen er således fastlagt, men der er ikke taget stilling til placeringen af baderum m.m. eller til problemet om vinteropstillingsplads for det voksende antal både.

Slutning

På de foregående sider har jeg meget kort fortalt om de større arbejder, der har fundet sted på Rønne havn gennem de sidste 30 år.

Det viser sig da, at vi i den periode har fornyet samtlige bolværker med undtagelse af Kulpieren, som dog er i gang, og Rotnakajen.

Samtidig er der skabt en række nye anlæg, hvor jeg især kan pege på de nye bølgebrydere, hele vesthavnen, den brede Tværmole, beddingsanlæg, auktionshal og store landvindinger og byggemodninger både mod nord og mod syd.

Havnemesteren ville nok også nævne en del nye mobilkraner, som jo er helt nødvendige i en moderne havn, og han ville også pege på bugserbåden, den nye lodsbåd og andet.

Samtidig med anlægsarbejderne har vi varetaget den almindelige vedligeholdelse af havnen, og det har krævet, at vi hele tiden har haft en erfaren og dygtig medarbejderstab. Den har været oppe på ca. 50 mand, men er nu nede på det halve. Den har siden 1973-74 haft Kaj Møller som leder. (Jeg skulle vel oplyse, at han er søn af den tidligere formand Marius Møller, som satte livet til i et forsøg på at standse et par løbske heste ved Dampskibskajen.)

Ved de enkelte anlægsarbejder har jeg angivet en omtrentlig pris for arbejdet. For også at give en mulighed for at sætte den sum i relation til nutidens priser kan jeg oplyse, at den samlede udgift til arbejdsløn pr. time i 1959 var ca. 5 kr., og at den tilsvarende udgift i 1990 er ca. 100 kr.

Hvis man prøver at vurdere, hvilke større opgaver, der måtte ligge for havnen i de kommende år, så er det ikke svært at nævne færdiggørelsen af Kulpieren og færdiggørelsen af Nørrekås. Der vil måske også blive anlagt en særlig anløbskaj med større vanddybde og specialudrustning til betjening af containerbåde, og måske nye anlæg til betjening af den voksende turisme.

Men mange faktorer, som f.eks. udviklingen i Østlandene og resultatet af olieeftersøgningen i Østersøen, kan have indflydelse herpå, så det er måske helt andre anlæg, der i virkeligheden kommer til udførelse.

Bornholms historiske Samfund 1990-91

Af Olaf Hansen

Siden generalforsamlingen i 1990 er følgende foregået i foreningen:

Fredag den 30. november blev bind 4 af BORNHOLMSKE SAMLINGER III rk. gjort klar til udsendelse i kælderen på Bornholms Centralbibliotek. Tak til dem, der hjalp med dette arbejde, og tak til dem, der hentede bøger og bragte disse ud i deres distrikt og derved sparede foreningen for en potoudgift.

Mandag den 18. februar fortalte arkæologen Finn Ole Nielsen om »Bornholms enkeltgårds bebyggelse«. Foredraget var ledsaget af en række fremragende farvelysbilleder taget fra en flyver, hvorved man under gunstige forhold kan se rester af mange nedlagte gårde fra forskellige tider, der ligger gemt under den bornholmske muld. Foredraget blev overværet af henved 60 tilhørere.

Et planlagt foredrag i april måtte aflyses. Vi gav foredragsholderen tre datoer at vælge mellem, men da han alle datoer var i Finland, gik dette altså ikke.

Lørdag den 27. juli havde vi den traditionelle sommerekskursion, der i år var i Svaneke under ledelse af chef-sergent Aage Due Larsen. I turen deltog 30 personer, og sammen havde vi en spændende vandring gennem Svaneke og blev her gjort opmærksom på og hørte om ting, hvoraf meget var ukendt.

Lørdag den 24. august var foreningen for tredje gang på tur i Sverige. 47 personer under ledelse af lektor C.H. Kibsgaard kørte fra Ystad til Bollerup kirke, der har et cylindrisk vesttårn samt fine kalkmalerier. På den nærliggende herregård Bollerup, der

nu er landbrugsskole, besøgte vi det gamle stenhus, der meget nær svarer til Glimmingehus. — Videre til Valleberga kirke, Skaanes eneste rundkirke. Den nuværende kirke er bygget 1905-10, men kirkens kor er den gamle rundkirke. Kirkens døbefond er af den gotlandske stenmester »Magister Majestatis«. — Videre til Löderup kirke, der er fra 1100-tallet med et mægtigt bredt vesttårn. Også her en dødefond af »Magister Majestatis«. — Det var nu blevet et kraftigt regnvejr, hvorfor vi kørte til Glimmingehus og spiste der den medbragte frokostpakke. Det blev tørvejr, og en del besøgte museet på Glimmingehus. — Nu til Sct. Olufs kirke, der har fået sit navn efter Oluf den Hellige, som efter sagnet besøgte stedet under et af sine felttog. Kirken blev udvidet på 1400-tallet og var sammen med den nærliggende kilde et meget besøgt valfartssted. I kirkens koren skulptur af Sct. Oluf, der i hånden har en sølvøkse, som ved brug skal helbrede sygdomme. Kirken er rigt udsmykket med inventar fra den katolske tid med bl.a. en stor fløjaltertavle. — Videre til Kivik, hvor vi så kongegraven eller Bredaröret, en røse fra yngre bronzealder med en diameter på 75 m. Inde i gravkammeret er gravens stene forsynet med billeder af solhjul, heste, vogne, lurblæsere m.m. — Men turen gik videre til Järrastad med Skaanes bedst bevarede helleristningsfelt med afbildninger af skibe, slanger, fodspor, skålgruber samt et par menneskefigurer, alt fra yngre stenalder. — Til slut til Tryde kirke, men her lukkede man kl. 16! Til Ystad, hvor turen til Skaane sluttede.

Lørdag den 7. september den årlige generalforsamling på Vandrehjemmet i Hasle med amtsborgmester Knud Andersen som dirigent. Mødt var 29 personer.

Formanden aflagde beretning om årets forløb, som overfor skildret. Medlemstallet er 795, men om vi når 800 til næste generalforsamling, er en ønskedrøm.

Redaktøren Per Thule Hansen fortalte om det kommende bind af BORNHOLMSKE SAMLINGER, der udkommer sidst på efteråret. En planlagt bog om Hammershus er forsinket og udkommer først i 1992.

I kassererens fravær blev regnskabet oplæst af foreningens revisor Harald Lind. Regnskabet (se omstående) blev godkendt. Formanden foreslog uændret kontingent for 1992. Også vedtaget.

På valg til bestyrelsen var: Olaf Hansen, Per Thule Hansen, H.V. Jørgensen, H.C. Larsen og Henrik Vensild, der alle blev genvalgt. — Til revisorer også genvalg af Mogens Lau og Harald Lind, og det samme for revisorsuppleanten Johs. Thoms.

Med henvisning til »for bevarelse af kendskabet til den bornholmske dialekt«, som er en af de fire punkter, som BORNHOLMERPRISEN kan uddeles for, blev denne givet til lærer Karl Kristensen og Leif Henriksen, Rønne, for deres udsendelser i Bornholms Radio »et vassens grån bornholmsk«, hvor man hører om gamle og i vore

øren mærkelige ord og vendinger, der forlængst er gået ud af daglig tale. Men lyttere ringer også til denne udsendelse og forklarer deres mening af disse gamle ord og vendinger. Udsendelserne optages på bånd og bliver dermed bevaret for eftertiden. Vi lever i en tid, hvor bornholmsk og dermed også andre dialekter er ved at forsvinde.

Den medbragte kaffe blev drukket, hvorefter lektor dr.phil. Ebbe Gert Rasmussen fortalte træk fra Hasle købstads historie. Vi kørte nu til Hasle kirke, hvor Ebbe fortalte om kirken og dens middelalderlige altertavle. På kirkegården hørte vi om Marevadstenen, en runesten, samt om andre interessante gamle gravmæler.

Mandag den 7. oktober. Bestyrelsesmøde, hvor bestyrelsen konstituerede sig som følgende:

Formand: Olaf Hansen.

Næstformand og sekretær: H.V. Jørgensen.

Kasserer: Lill-May Didriksen.

Redaktør: Per Thule Hansen.

Forretningsudvalg: formand, næstformand, kasserer, redaktør og H.C. Larsen.

Redaktionsudvalg: formand, redaktør, Henrik Vensild og Jens Riis Jørgensen.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Regnskabsoversigt for året 1/1 – 31/12 1990

Indtægter:

Tilskud, Bornholms Amtskommune	kr. 15.000,00	
Sparekassen Bornholm	kr. 5.000,00	
Tipsmidler for 1990	kr. 5.900,00	
Shell Center Bornholm	kr. 1.000,00	
Andre tilskud	kr. 1.000,00	kr. 27.900,00
Medlemskontingent		kr. 56.025,00
Bogsalg		kr. 14.884,85
Indvundne renter		kr. 11.917,80
Moms og Ambi		kr. 17.626,04
Porto retur		kr. 297,00
		kr. 128.650,69
Beholdning pr. 1/1 1990		kr. 155.680,01
		<u>kr. 284.330,70</u>

Udgifter:

Trykning af Bornholmske Samlinger	kr. 68.035,00	
Materiale til Bornholmske Samlinger	kr. 495,33	
Udsendelse (frimærker og kuverter)	kr. 6.836,50	kr. 75.366,83
Udsendelse af opkrævninger (kontingent)		kr. 1.524,25
Indrømmet dekort		kr. 893,44
Moms og Ambi		kr. 28.429,53
Multidata		kr. 4.204,99
Porto		kr. 1.204,75
Kontorartikler		kr. 501,54
Arrangementer		kr. 2.357,75
Kontingenter (D.H.F. og S.L.F.)		kr. 2.389,64
Repræsentation		kr. 75,00
Registerbind til II. række (deludgift)		kr. 10.791,24
		kr. 127.738,96

Beholdning pr. 31/12 1990:

Disponible konti:

Unibank	kr. 46.269,66	
Postgirokonto	kr. 1.141,99	kr. 47.411,65

Hensat til:

Registerbind	kr. 78.043,64	
Stibolts Fraseologi	kr. 25.795,91	
Udgivelse om telefonvæsen	kr. 5.340,54	kr. 109.180,09
		<u>kr. 284.330,70</u>

Rønne, den 21. januar 1991

Lill-May Didriksen

Ovenstående regnskab for perioden 1/1 - 31/12 1990 har vi revideret og fundet i overensstemmelse med de af os foreviste bilag og bøger. Beholdningernes tilstedeværelse er kontrolleret.

Rønne, den 9. februar 1991

Harald Lind

Mogens Lau

Forfatternes adresser

Kandidatstipendiat, mag. art. *Henriette Lyngstrøm*
Institut for Forhistorisk og Klassisk Arkæologi
Nationalmuseets 1. afdeling
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K.

Museumsinspektør, mag. art. *Kirsten-Elizabeth Høgsbro*
Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K.

Cand.scient. (geografi) *Karsten Klindt-Jensen*
Kastrupvej 62, st. th.
2300 København S.

Overassistent *Werner Westh-Jensen*
Smallesund 105
3700 Rønne

Fhv. stads- og havneingeniør i Rønne *Palle Filholm*
Gartnervangen 39
3700 Rønne

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5 A
3730 Nexø

Indmeldelser i BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

modtages af
foreningens bestyrelse, der for tiden består af:
bogholder Olaf Hansen, Nexø, formand,
major H.V. Jørgensen,
museumsinspektør Henrik Vensild,
overbibliotekar H.C. Larsen,
lektor Ebbe Gert Rasmussen,
lektor Per Thule Hansen, redaktør,
alle Rønne,
kæmner Robert Hansen, Østermarie,
pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker, Hasle.
arkitekt Jens Riis Jørgensen, Rø.

